

ХАРЖИНАРШ

С. БАДЖЕВ

САИД БАДУЕВ

ХАЪРЖИНАРШ

*РОМАНАН ДАКЪИЙ,
ПОВЕСТАШШИЙ,
ДИЙЦАРШШИЙ, ПЪЕСИЙ*

НОХЧ-ГІАЛГІАЙН КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВО

1960

Хюттийпарг — 3. Джамалханов

САИД БАДУЕВИ ТВОРЧЕСТВОХ ЛАЪЦНА

(Поцца критико-библиографически обзор)

Саид Бадиеви литературни творчество колаелла зама — Советан Ледалан Блаьстенан хан яра. Цу муьрехь парглатдевллачу массо а советски къьмнаша шайн политически а, экономически а, культурни а дахарехь заадаьккхира.

Нохчийн литература а йолаелира шен дуьхьарлера кхнамаш баха.

Сийлахь-поккхачу Ленина ма-хьеххара, паччахьо тайийна латтийнчу къьмнаша, шайш Октябрьски революцни марша ма-деххи, шайн культурни белхаш тӀехь а баккхийра кхнамаш бехира, хьалха гина а йоцу, ган йиш а йоцу керла таланташ гучу а йохуш.

Керлачу социалистически дӀахӀоттамо къьмнашна а аьтто белира шайн кхолламаллин белхаш тӀехь оьрсийн культуран хӀорда чуйра шайна ма-оьпшу пайдаца а, шайн къоман исбаьхьаллин говзалаш алсамъяха а, юха шайн кхнамах уггаре а тоьлаш болу стом ерриге а советски юкьараллина пайденна берзо а

Хууш ду, паччахьан заманахь нохч-гӀалгӀайн къоман я литература а, я ур-атталла алфавит а хилла цахилар.

Дуьхьара вайнехан алфавит а, хилла ма-деззара йоза а, цуьнца литература а дӀахӀоттина Советски Ледал тӀедеьча

Цундела, баккхийра лара мегар бу хӀумма а доцчуна тӀера дӀа-йолаеллачу вайн литературан цхьа кӀезигчу исторически муьрехь хилла болу кхнамаш.

Дуьхьарлера нохчийн литературни произведениш арайинла кыйлаелира 1926—1927-чуй шерашкахь. Цул хьалха вайн литература кхолларехь динна хӀума а доцуш, иленчу майдан тӀеьӀ дӀаболийна болх бара иза. ХӀетахь, вайн нохчийн литература дӀайолош, дакъалаьцнарин бара: Ахьмад Наьжаев, Шамсуд Айсханов, Халид Ошаев, Мохьмад Мамакаев, Саид Бадиев, Ибди Дудаев, кхин берш а.

Цара шайн произведенеш тӀехъ — стихашна, поэмашна, дийцаршна, повесташна тӀехъ даггара хестайора маълхан Октябрь, Коммунистически парти, Сийлахъ-воккха В. И. Ленин.

Шайн произведенеш тӀехъ цара халкъан турпаллин кӀинхьегам буйцура, керла бахам хестабора, шайн къолам а, шайн дог а Советски Ӏедална гӀуллакх дан дӀахӀоттийра — оццуьнца, Ленина хьехна йолу, шайн литературни партийность лаккхарчу тӀегӀан тӀехъ хилар а гайтира.

Цу хьалхарчу муьрехъ араевлла йолу произведенеш: А. Нажаевн — баснеш а, стихаш а, С. Бадиевн — «Дайн Ӏедал», Д. Шериповн — «Шейх Газн», Х. Ошаевн — пьесаш, М. Мамакаевн — дийцарш, нштта дӀа кхиерш а керлачу бахамехьа къуьйсус, ширчу амалшна дуьхьал гӀом олуш язйитера.

Царна тӀехъ кӀеггина гойтура; ламаихошна прсе бахам хӀотторехъ оьрсийн халкъера хуьлу доккха гӀо а, ламаихоша Советски бахамехьа латто кӀийсам, царна цу новкъахъ кулакаша а, царан цӀоганхоша а йина йолу дуьхьало а.

Шайн литературни декхарш нийса девзаш бара цу заманхьлера къона яздархой а.

И. Эльдерхановс язйинчу «Шейх Махьсум» цӀе йолчу пьеси тӀехъ халкъан лепачу маттаца Ӏорайохура моллакийн мекарлонаш а, царан кулакашца йолу ямарт уьйраш а.

Ӏабди Дудасвс а шен стихотворенеш тӀехъ: «ДӀадахнарг», «Селькорашна», «Культурехьа», «Колхоз», кхечарна тӀехъ а кхетачу маттаца, вайн яртийн кхиамаш гойтуш, ахархойн керла бахам хестабора.

Социалистически кӀинхьегаман хазалла юьйцуш язйинера З. Межидовс шен стихотворенеш.

М. Сельмурзаевс язйинчу «СаӀнд» цӀе йолчу пьеси тӀехъ гайтира нохчийн кегирхой дешарехьа гӀертар а, оцуьнца дуьхьал шира амалш лоручара шайн Ӏаьржа новкъарлонаш яр а, и амалшний, уьш лоруьшний кегийрхойн барто эшор а.

Цу тайпана идейни лаккхарчу тӀегӀан тӀехъ бара царан произведенийн чулацам.

Амма хӀетахьлерчу цхьайолчу произведенийн исбаьхьаллийн формаца ледарлонаш хаалора.

Дикачуьнан а, харцхьарчуьнан а исбаьхьаллийн сибат а ца хӀоттош, царах лавьнца бекъа хастамаш бар, я аьшнаш дар хаалора, совнаха йолу еккъа декларативность эхьар а дукха нислора цаьрца.

Юкьарчу типически долчунах ша тайпа долу индивидуальни дерг схьакъастадар а, цуьнан шен бен доцу сурт хӀоттор а ледаро хуьлура. Вайн халкъан фольклорни форма а яра хӀетахъ вайн поэзехъ сов тӀехъ лелош.

Исбаъхъаллин йолчу аглонца вайн литература тлаъхъайисаран бахъанаш дара: вайн литература хIетахъ йолалуш, сов къона хилар а, вайн яздархой теоретически дешарца дика, ма-оьшшу кхиъна ца-хилар а. Цундела, и хууш, вайн яздархоша шайна хъалха декхар хIоттийра: шайн исбаъхъаллин говзалла дешарца лакхаяккха а, керлачу чулацамна, цуина хъакъ йолу, керла, лаккхара исбаъхъаллин форма яккха а.

Вайн яздархой буйлабеллира тIетаьIинна шайна говзалла Iамо, оьрсийн классически а, советски а литературах пайда а оьцуш. И бахъана долуш вайн яздархошна Iама доладелира социалистически реализмаца язда а, нохчийн литерату́ра исбаъхъаллин аглонца дика хъалакхио а. Идеини а, исбаъхъаллин а аглонца кхиамаш массарал а алсам бохуш къаьсттинарг Салид Бадиев вара.

Цо керлачу исбаъхъаллин формица лаккхарчу идейни тIегIан тIехъ дуккха а язйира пьесаш, повесташ, дийцарш, стихаш, поэмаш. Цу итт шарахъ (1927—1937 шераш) цо бинчу литературни белхан кхиамаша Салид Бадиеви цIе нохчийн литературехъ лаккха айъира, цуьнан творчествох лаьцна къаьсттина яздар хIиницали схьа вайна тIехъ дисна декхар а долуш.

II

Салид Бадиев шен произведенеш зорба тоха волавелира 1927-чу шерашкахъ, хIетахълерчу «Серло» газета тIехъ а, «Серло» издательствехъ а.

Юьхъанца дуьйна массо а тайпа жанрехъ язъеш, цо тIаьхъалонгахъ дуккха а арахийцира пьесаш а, поэзин, прозин сборникаш а.

Нохчийн къоман театр кхолларехъ шен пьесашца доккхах долудакъа лаьцнарг Салид Бадиев ву.

Цуьнан хIор шарахъ араюьйлу пьесаш хуьлура халкъан литературан а, образин а маттаца язйинна, актуальни темана жоп луш а, исбаъхъаллин къеггIина аматаш хIоттош а. Шен пьесаш тIехъ цо боккха пайда оьцура нохчийн къоман башхачу фольклорах, иза шен произведенешна исбаъхъаллин ниссачу барамехъ юкъаозош.

Шен пьесаш тIехъ С. Бадиевс юьхъарлаьцнарг дара — вайн советски дахарна новкъарло еш долуд шира Iадаташ емалдар, молланини, кулакийн ямартлонаш Iораяхар.

С. Бадиевс майрра дIакхоьхура шен творчествохъ и кьинсам.

И декхар цо сел тIетаьIинна кхочушдар хIетахъ майралла хIунда лара мегар дара аьлча — цу заманахъ вайн халкъана юккъехъ шира Iадаташ а, амалш а шуьйра яьржина хиларна а, халкъана дукха хьолахъ молланини ямартло ма-ярра цайовзарна а.

Амма С. Бадиевс шен пьесинна а, кхечу произведенешна а тIехъ,

юха ца озалуш, тлеттла гойтура дешархошна ладатера йолу новкъарло Оцу темина язйина ю цуынан пьесаш: «Дайн ледал» (1929 шо), «Петимат» (1930 шо), «Гуттар а ца хуьлу моллина мовлад» (1930 шо), — иштта дла кхин ерш а. Царна тлехь авторо гойту: молла-наш цубдарш хилар а, шайш нахана деш долу хьехарш цара шай-на пайда лыхуш бен цадар а, уьш хьолахошкахьа узуш хилар а. Шен дукхах йолу пьесаш Саид Бадиевс цу темина язъяр оцу заманахь нийса доглуш дара. Ладаташ тлехь реакционни хилар, къасттина дика гора С. Бадиевна.

Вайн халкъ серлошга даккхарехь иза йоккхачех цхьа новкъарло юйла хууш, С. Бадиевс ца сацош тлом латтийра цуина дуьхьал шен произведенешца. Цундела пийса дара, заманан декхаршка хьаьж-жина, цо и тема хлеттахь хьалхаяккхар.

Керлачу бахаман кхиамех лаьцна а, граждански тламехь вайн халкъо, оьрсийн халкъан гловница, Коммунистически партин куьйгал-лица, латтийнчу турпалчу кыйсамех лаьцна а язйина ю цуынан цхьа йолу произведенеш. Царах кьеггинна къаьсташ ерг ю «Цен глап» цле йолу пьеса. Цу тлехь гойту Нохчицохь лаьттинчу Граждан-ски тлеман кыйсамехь вайн юьртан кьехоша Грозненски пролетар-натца цхьаьна, цуынан а, партин а куьйгаллица сийлахь толам баккхар.

Социалистически реализмаца говза а, нийса а гайттина драма-турго и классови тлом, иза ша-шах хилла халкъан карзахдалар до-цуш, большевистски партин куьйгаллица, пролетарски кхетамаллин ницкъаца вовшахтоьхна, маршонан лалашонгахьа айтына халкъан кыйсам хилар гойтуш.

Цу тлехь гойту белхалой а, ахархой а шайн берриге а ницкъа-ца, шайн са ца кхоош, Советски ледал доккхуш мостаглашна дуь-хьал майра летар. Пьесина тлехь исбаьхьаллица дика хлоттийна хле-тахьлерчу лубрачу денойн сурт, къастош гайттина вовшащца кый-саме яьллачу шина классан конфликт, нийса гайттина Коммунистийн турпала битамаш а, пара хлаллакбеш лаьттачу хьолахойн а, цераи гловничийн а тешха, ямарт амалш а.

«Дишо лам» цле йолчу пьесн тлехь гойту Грозненски нефтяника-ша, социалистически йохьалле а бевлла, балха тлехь баьхна баккхий кхиамаш. Цу пьесн тлехь гайттина долу кьинхьегамхойн социалисти-чески йохье бовлар — вайн литературехь дуьхьара С. Бадиевс динна гьуллакх дара. Даиманиа а вайн заманца инсса гьулч йоккхуш во-гьучу С. Бадиевс кхин а язйира актуальни пьесаш — «Саманьла ячейка», «Политотдел», «Лаьмнаш хийцало», иштта кхиерш а. Цар-на тлехь вайн ярташ хийцаялар, ахархойн дахар, коллективни ба-хам длахоттабарца, ирсе кхачар гойту авторо. Кьеггинна гайттина кулакша колхозашна дуьхьал латтийна ямарта кыйсам а, ткьа

юъртахоша, большевистски партис куыйгалла а деш, и кулакаш халлакбар а.

С. Бадиеви массо а пьеси тѣхъ буыйцу мотт — хlor персонажан шен тайпана болуш, халкъан меттан прѣ дешнаш алсам далаш, лепаш, хаза кхелина бу.

Цуьнан пьесашлахъ ша-тайпа меттиг дIалоцуш ю — «ПетIимат» цIе йолу пьеса.

Изаа цIе йолуш прозица язйина роман а ю цуьнан.

Цу произведенийн коьрта чулацам похчийн фольклорах схьазна бу, амма С. Бадиевс иза керлачу исбаьхьаллин форме а берзийна. цуьнан маьIна кхин а кIаргдина гойту. Авторо гойту кьинхьегамхойн деган хазалла, молланийн ямарталла, похчийн зудчун хилла йолу докъазалла.

Паччахьан заманахъ похчийн кьам ши Iазап ловш хиллехъ, масала: паччахьан оалалла а, шайн кьоман юккьерчу буржуазин оалалла а; ткъа похчийн зудчо-м, С. Бадиевс ма-гайтара, цу шиннел совнаха, кхин а кхозлагIа Iазап а токхуш хилла: шен доьзалехъ а бакъо йочуш хилар.

Иза декхарийлахъ яра, йнст а ца хуьлуш, шега божарша бохург, иза нийса дацахъ а, кхочуш а деш, цIийнехъ, кертахъ долчу гIуллакхех уггаре халнаш шен яьIин тѣхъ а латтош дIалела.

И зударшна Iадаташа тIедаздина Iазапалла ма-дарра гойтуш, иза нштта чIагIдеш дIадахъа гIертачу молланийн ямартло ма-ярра Iорайохуш, С. Бадиевс шен дешархойн дог ойгура, зударийн бакъо юьззина, божаршца нисса, меттахIоттарехъа, оцунна дуьхьало ечу Iадаташца кьийсам латторехъа.

«ПетIимат» цIе йолчу произведенийн чулацам, доцна зьлча, нштта бу:

Цхьана юъртахъ паччахьан заманахъ стражникаш лела, налог схьайоккху шаьш бохуш, кьехошна тIаIар деш. Мар а воцуш, шен берашца йоллучу цхьана кьечу зудчун цаI бен боцу етт ницкъаца дIабубугу стражникаша, маьхьаршца доьлхучу берех кьахетар доцуш, Бераш, аттана гондIа хьийзаш, цуьнан цIога лобцуш, доьлхуш, етт дIа ца бигийта гIерта. Стражника берашна а, церам нанна а шед етта. Берашкахъа гIо даккха гIурту церам лулахо — кьехо Дуда.

Стражникаша лелочуна дар а лой, царна, шаьлта а йоккхий, чухьоду Дуда.

Дуда Сибарех вохуйту. Шен цаI бен йоцу жима йол ПетIимат нана йоцуш йнсарна шена гергара хетачу молле Башире дIало цо, ша Сибарехара цIа валлац, дас санна, иза Iалашъяр цуьнга доьхуш Моллас и тIелоцу. Шераш дIаоху... Хаза кхуьу ПетIимат. Цуьнга кьайлаха безам болуш, мерза хабаршца цунна го туьйсу кьеначу

Баширас. Тѣаххѣара а дагара хоуѣту моллас. Іадийча санна, кхералой, цуьнан карара а йолій, ПетІмат едда хѣуѣжаре кхочу.

Цо дѣдуѣйцу хилларг мутаѣламашка.

Амма тѣаххѣ тѣкхиѣначу моллас дуѣйцу, — ша хІокхунна, ѣхѣаза хІара цѣвана стагца Іаш, тѣкхечира, и стаг, ша моллиа новзале, вемира, ПетІмат мохъ баѣлла дѣаемира, бохуш.

Моллех массо а теша, тѣѣа ПетІмат юѣсу шен эриа Іеначу бѣаѣрхишца, шен доѣлхучу дагца.

Моллас кхоѣллиа Іаѣржа харидерг тешаш тѣоѣцу массара а.

ПетІмат шарІан кхиѣле дѣало. Юха и кхиѣл нийса яр тѣдуѣллу... молла-Башириа. ПетІмат шена берта ца яриа цунна декхархѣама, кхиѣло, аѣлча а моллас ша сацадо ПетІмат бехке хилар а, цунна Іадато хѣоѣхучу кепехъ тѣлзар дан дезар а.

С. Бадуевс цу произведени тѣхъ гоѣту цу моллаиийн а, Іадатийн а ямартлонна дуѣхѣал халкѣана юккѣхъ гІоттуш йолу дог-ойла.

Паччахѣан заманахъ халкѣана толам баккха аѣтто ца хиллехъ а, амма и цо боккхург хиларан хѣалхара зІенаш схѣакѣадош чекхІолу и произведени.

Цу произведени тѣхъ буѣйцу мотт бу кѣеггина, кІорггера маѣІна долу дешнаш дукха далош, халкѣан маттаца нийса богІуш.

ХІор персонажа буѣйцург а, шен амале хѣаѣжжина, ша-тайпа мотт бу. Цу тѣхъ гоѣтучеран сурт а, шен-шен долу сибат а, битамаш а кѣастош гоѣту, цѣран лѣларца цѣран дог-ойла говза схѣа-гоѣтуш. Атта ешалуш а, кІорггера ойла йойтуш а ю и произведени. Дуѣххѣарлера нохчийн роман йолу, тІаккха шех авторо пѣса а яккхина йолу и произведени вайн нохчийн литературехъ тахана а уггаре тоѣлларех ерг лара мегар ду, нза нсѣахѣаллин агІонца сел говза язѣярна а, цуьнан мехалла тахана а хІумма а лахаялаза йолу дела а.

* * *

Пѣсаш язйинна ца Іаш, прозехъ а дукха произведенеш язйинна СаІнд Бадуевс.

И лакхахъ йийцина «ПетІмат» цѣе йолу роман йоцург, цуьнан ю повесташ. «Цѣран арц», «Мацалла», «Бешто», дийцарш: «Бекхам», «ГІу», «Пхи туѣма», «Іимран», «Міла ву бехке», «Іадаташ», дуккха а кхиш ерш а.

Шен повесташна тѣхъ а СаІнд Бадуев ша схѣалаѣначу Іалашонна хѣанала ву: шен пѣсашна тѣхъ санна, цо кхарна тѣхъ а Іорадоху вониг, хастадо диканиг, кѣеггина гоѣту Советски Іѣдало кѣишхѣегамхошна яккхина йолу паргІато. СаІнд Бадуевс цѣнчу даггара гоѣту оѣрсийн халкѣера нохчашна лаѣтта вошалла а, оѣр-

сийн къоман гюьнца, партин куьйгаллица нохчийн къам паччахьан
Іазапаллин олаллех хьалхадаккхар а.

Шен массо а произведенешна тӀехь С. Бадиевс дӀакхоьхьург
классови а, интернациональни а принцип ю.

Хьовсур вай цу агӀор цуьнан «Церан арц» цӀе йолчу повесте
(1928-чу шарахь язйина йолчу). Цу тӀехь гойту паччахьан заманахь
нохчийн ярташкахь ахархошна тӀехь латтийна шалха Іазап.

Паччахьан олалла Нохчийчохь дӀакхехьа хӀоттийнчу хьаькамо
Кульдевича чӀогӀа ницкъ бо халкъана. И Іаьржа, ямарт гӀуллакхаш
дӀадахьарца цуьнан гюьнчий хуьлий дӀахӀуьтту меттигера хьола-
хой-совдогарш Мирза а, Эльберт а, хкин берш а. Цара Кульдевич-
ца цхьаьна бертахь къиза бацабо къехой.

Цхьажимма а, ура-атталла дашца а шайна дуьхьало ян гӀоьртин-
чунна цара луьра таӀзар до; етта, набахте чувулла, Сибарех вохуьй-
ту, керт-ков дагадо.

Цу тайттана, бехк боцушехь, итт шарна Сибарех вахийтира ца-
ра кьен ахархо Хонмурд Амма КульдевичгӀарна а, цаьрца болчу
МирзагӀарна а, ЭльбертгӀарна а дуьхьал латто беза кӀийсам бан
Іамориг а, нийса некъ гойтург а оьрсийн революционни халкъ хилар
хьоху авторо.

С. Бадиеви прозин башхалла стенца ю аьлча: цуьнан мотт хаза,
говза хиларца а, хӀор хӀоттийнчу предложенин маьӀна чулацамна
хьажадарца а, сюжетан кегийра коьчалш дийцаре диллиичуьнан
сурт-сибат хӀотторца а, уьш исбаьхьаллин говзаллица вовшахтохар-
ца а ю.

Аворо схьалаьцна йолу коьрта идея цӀечу зилца чекхйолу Цуь-
нан хӀор повесть а, дийцар а ду дагчу дуьжуш, кӀорггера ойла йой-
туш.

Дешархойн дог дузу цара керлачу сатийсамашца, оьздачу ой-
ланаишца, церан ойлий, ницккӀий керлачу бахамехьа айарца.

Вайн нохчийн проза исбаьхьаллин лакхарчу тӀерган тӀе яьккхи-
нарг, аьлча а — нохчийн исбаьхьаллин проза кхоьллинарг — Салид
Бадиев ву.

* * *

Вайн поэзехь а шен мехала лар йитина С. Бадиевс.

Нохчийн поэзехь хӀетахь сов тӀех хаалора фольклорни форма а,
Іаьрбийн стихан кеп а, вайн поэзехь керлачу чулацамца дика нис-
луш йоцу.

Цу заманахь вайн поэзинна, цуьнан керлачу революционни чула-
цаме хьажжина, нийса йогӀу, цунна хьакъ йолу керла форма лек-
нарг а, нза хьалха карийнарг а Салид Бадиев ву.

Бакъду, С. Бадиеви стихашца оърсийн поэзехъ тераяздарш хаа-лора (подражание), ритман, рифман кхачамбацарш а нислора. Деллахъ а, цу заман чохъ С. Бадиевс йоккха гIулч хьалха лъккхира шен формица вайн поэзи кхнорехъа.

С. Бадиевс шен поэмашина а, стихашна а тIехъ керлачу Советски бахаман башхалла гойтура, дешархойн дог-ойла коммунистический идеологица Iамайора, Iадаташ емалдора, паччахьан Iазапалла далхадора, кегийрхошка, мехкаршка керлачу новкъа кхойкхура.

Масала, «Паччахьан замане» цIе йолчу стихотворени тIехъ поэто боху — и зама юхайогIур яц, иза, дайна гIан санна, данманна а дIаяхна зама ю.

Кхечу — «Ламанан зудче» — язйинчу стихотворени тIехъ авторо кхойкху ламанан зудче — шена Советски Iедало елла бакъонаш схьалоцуш, чIагIъеш, божаршца нисса дIахIоттаре — балхахъ а, дешарехъ а, дахарехъ а.

«Тоур ду» бохучу йоккхачу стихотворени тIехъ С. Бадиевс гойту Советски серлонан новкъа ялча ирс карийна йолу ламанан зуда Рабфакехъ доьшуш йолу Умри, отпуске ша юрта цIа еъча, шена хьехнарг а, девзиннарг а цигарчу зударшна юккхехъ даржо юлу.

Шен кхечу стихотворенишца С. Бадиевс, колхозаш ахархошна тайна хилар гойтуш, колхозийн бахамаш хестабо.

СаIид Бадиеви поэзин а, прозин а, пьесийн а чулацамийн коьрта маIна цаI ду: социалистический маърша кьинхьегам — халкъ ирсе дуьгу нийса некъ хилар; цу некъана дуьхьало мел йийриг нацкъар-тасарехъ литературо доккха дакъалаца дезар.

Вуьззина партийни яздархо вара СаIид Бадиев шен творчествохъ: цо дIахьохьург шен произведенешца Iамориг — коммунистический дог-ойла яра.

Художественный творчествол совнаха С. Бадиевс масех публицистический статьяш а, халкъ серлонгахъа даккхарехъа язйинна статьяш а, кингаш а ю. Масала, царах ю цо язйинна: «Дешаран кинжжа», «Юрт социализмехъа» цIераш йолу кинжжанаш а, иштта кхнерш а.

Нохчийн театр кхоьллиначарех цаI, нохчийн драматурги дуьхьа-ра кхоьллинарг, нохчийн проза йолийнарг, нохчийн поэзи йолийнчарех цаI, воккха просветитель — иштта ду СаIид Бадиеви дIахIуттуш долу сурт, нагахъ санна вай цуьнан творчествох тIехула банин бIаьрг тоьхча а.

Оцу жамIо бакъо ло вайна СаIид Бадиев вайн нохчийн ерриге а литературан основоположник (бухбиллархо) ларан.

Шен литературни белхан итт шарахъ иза дан кхиьнарг дукха а, мехала а ду.

Цо мел йитина йолу, хинца а сьалахьоза йолу, цуьнан массо а исбаьхьаллин произведенеш схьагулъяр, уьш критически йилманца таллар, юха зорба тоьхна арахекар — нохчийн культурана чlogla оьшуш гIуллакх ду.

Цаьрца дукха ю лакхарчу исбаьхьаллин корматаллин билгалонаш. Текхуьчу нохчийн яздархоша а шайн говзалла алсамъяккхареьхьа боккха пайда оьцур бу уьш йовзарца.

ДIаохучу шернаша гена мел ваьккхи, халкъан безам биллана совбуьйлуш, вайи къоман даг чуьра дIа ца полуш, кхин а гергахь лаьттар ву советски нохчийн воккха яздархо Саид Бадиев

М. СУЛАЕВ.

Алма-Атински университетан аспирант.

ДЕШАРХОЧУЪНГА

Дешархо! Дукха хан яра со хІара сайн хабарш язда ойла йолуш волу. Дукха хан яра со сайна Іеткѡа, инзаре, тамашина, бодане хеташ долу хІара гІуллакхаш, ойла йича хѡанна а иштта инзаре, тамашина хета долу хІара гІуллакхаш йозанца даржо дагахъ волу.

«ГІуллакхаш» аѡлла цІе а тиллина хѡуна хѡалха со даржо воллурш гІуллакхаш дац, уѡш бодане Іадаташ ду.

Со воллу хѡуна цу Іадатех лаѡцна дийца. Дешархо! Хѡуна ма моттийла, хѡуна нохчийн Іадат ца хаѡа ала со гІерта. Хѡуна ма моттийла, Сийлахъ-Йоккха Октябрьски социалистически революци хиллалц йолчу заман чохъ хѡо вайн Іадатца ца кхинна ала со гІерта. Ма харц хир ву хѡо хѡуна и моттахъ! Дешархо, суна-м шера хаѡа, хѡуна вайн Іадат девзийла, шера хаѡа, хѡо вайн Іадатца кхиънийла.

Со-м хѡуна вайн Іадатна юкѡадогІуш долу, сайна хезна а, цхѡакІеззиг сайна гина а долу тамашина, инзаре хабарш дийца воллу.

Суна айса хѡуна дуѡйцучу кху хабарнийн хѡоѡца кхел ян лаѡа, хѡоѡца цхѡаѡна уѡш дика талла а толлуш.

Дешархо! Со догІовха ву ахъ сайца, кІеззиг зама а йойуш, кху хабарийн кхел йийр ю аѡлла. Суна ца моѡтту, хѡо мелла а сайца реза хир вац.

ХІинца цкѡа сан хѡалхарчу хабаре ладогІа, тІаккха хѡоѡца цуѡнан кхел а йинна, сайн хабарш кхидІа а дуѡй-цур ду ас хѡуна...

Автор.

РОМАН

ПЕТИМАТ

ХЪАЛХАРА ДАКЪА

I

Доккхачу ца чохь некъсхьарчу жимчу кора кѣл лаьтгачу ехачу нар тѣхь 45 шо кхаьчна Дуда Іара, цѣнкъарчу шен баккхийчу когийн буьхьыгаш, наггахь хъала ойъий, юха охьа а детташ, юкъ-юкъа, шен куьйгех йохкучу болатан гѣомашка а хьожуш, юха цу тѣра айъабеллачу Іаьржачу бѣаьргашца лоррий, наьларехьа тоьпашца лаьтгачу вса стражнике а хьожуш, шена уьш цабезаран ойла а еш.

ХІара стражникаш, шайн хьаьрсачу яххьаш тѣ наггахь гѣйлла туху хьацар, шайц кѣйчу кучамийн пхьуьйшашца дѣа а дохуш, ца чохь тѣхьа ши куьг а диллина, белш тѣхь пагонаш а йохкуш дѣа-схьа лела пурстоьпан помощник Хьабиб шайга хьожучу заман чохь шайн даккхийра, гѣлгѣзакхийн догѣмаш нисдой то а деш, шайна гена воцуш цхьалха, Іаьржачу гѣвталца Іечу цу Дуде а хьожуш лаьтташ бара, цо шен мокхогоргачу юьхьа тѣра даккхий Іаьржачу мекхаш тѣ, шен куьйгех йохку чѣгарийн гѣомаш а екош, дайн куьг хьаькхича лоррий цуина тѣ шайн сийна бѣаьргаш а дуглуш.

Чухула дѣа-схьа лелаш волу Хьабиб, Дудинна хьалхахь сацан а сеща — ма хьевели и молла, тхо даьхкина-м дикка хан а ели, — аьлла, шен схачу юьхьтѣра хьаьрса мекхаш хьийзон волавелира.

— Иза-м, хѣокху сохьта схьакхочур вара, хьайн тарлахь, жимма собар дехьа. Ас Нохчийчохь доккхург тахан-тѣра тѣаьххьар де а хилча, — аьллачу Дудин корта жимма оллабелира.

— Делахь кхин а пхи минот хан ю хьуна, цул тѣаьхьа, вай кхин Іаш дац хьуна, — аьлла, Хьабиб, шен дато гѣу-

такхара цигаьрка а латийна, нара тIе а хиъна, шен дешна кхелина тур ловзо волавелира, чохь боккха цигаьрканан кIур а гIаттош.

ХIун стаг ву техьа Дуда? Стенна йоьхкина техьа цуьнан куьйгех болатан гIоьмеш?

Иза ондалла а, майралла а кху юьртахь гIараваьлла вара. Цунна паччахьан Iедал ца дезара. Цуьнга юьртахь маьI-маьIнехь ахархошна бен ницкъаш ца лалора. Амма, шен ницкъ кIезиг хиларна Iадда-м Iара, шен аьтто баьл-баьлла вон Iедалан дайшна а деш.

Цхьа шо хьалха, кху юьртахь хиллачу пурстоьпо, юрт гулъяеллачохь лаьтта тIехула къовсам а баьлла, ахархошна страже шодмаш еттийтинчул тIаьхьа кIира далале и пурстоп гIала воьду лар а вина, Дудас докъаза вайъинера. Хьелаш долу нах а кхо, шена ца безарна гIоза-декъала бахан ца буьтура, шен аьтто баьлла къолаш а деш. Цу тайпана шен кара кхаьччарг мискачу нахаца нийсса дакъош деш екъан а йоькъяш.

Иштта Дудас лелош долу гIуллакхаш Iедална хиннехъара, хIара тоххара лаьцца тIепаза вайъина хир вара. Iедална и ца хаьара, мискачу наха хIара чIогIа лар а веш, Iалашварна.

Амма тахана, кху Дудин дукха хан йоцуш веллачу лулахочо, похчашна обаргаш лелабо аьлла тоьхначу гIуданех гIуда а ца делла, цуьнан кегийра бераш а, цу берийн цомгаш нана а елхош, церан тIаьххъара етт шина стражникко кех боккхуш ла а ца делла, царна орцах хьаьдда воьдучу кху Дудина, цу берех 12 шо кхаьчна бер, аьттан юьхь а лаьцца воьдучу стражникана маьхьарца пхьарсах хьаьрчаш а гира, цу стражникан, аьттан чуха схьалаьцца долчу куьйгах цу кIанта цергаш а йоьхкина, стражникко шен даккхий сийна бIаьргаш а къарзош, цуьнан коьртах тоьпан бух тоьхча и кIант, мохь-орца доцуш бехха мотт а баьккхина, хьаьвзина лаьтта вужуш а гира. Цу кIанта стражникана цергаш, и етт дIабигча ша яан шура йоцуш вуьсур ву-кха аьлла дагадеана ца йоьхкира, цо и цергаш йоьхкира, и етт ша хIор денна бажо оьхуш леларна, шена и дукхабезабелла дела, цунах къаста ца лууш. И кIант тахана шен аттаца цIахь Iер цуьнан ирс цахилар дара. И цIахь Iийнера, и етт тахана бехкича а цхьаммо а хIунда бехкина эр доцчу хьолехь хиларна. Иштта и сурт шена гича, шен хьадар алсам а даьккхинэ, Дудас, ша цу стражникашна тIекхаьчча, кхин вистхилар

доцуш, шен йоккхачу шаьлтанца и ши гIалгIазакхи верина охьавиллира, кертарчу баьццара бе тIехь цIен тIамарш а хIиттош. ЦIаьххьана кху куьпахь гIовгIа гIаьттира. Кху гонахара бераш, зударий боьлхуш бара, «Иедалах» кхоьруш, кхуза кегий а, баккхий а нах гулбелира оцу мннотехь, баккхийчу наха Дудега дIавада аьлла, дехар а дира.

— Со кIелхьара а ваьлла, Иедалан дайшка бехк-гуьнахь доцу шу миска нах хьийзадайтан водур вац со! — аьлла Дуда, шен керта а вахана, сецира. Орца чехка деана схьахIобттира, шайна Iохкуш декхий гича, уьш тIекхьач-кхьачначунна шодмаш етташ, тоьпийн баххаш дедташ луьра хьаьвзира. Царна хьалхаваьлла волу пурстоьпан помощник Хьабиб, тапча а яьккхина — хIокху сохьта аш бехкен верг схьа ца лахь, ас хьалха хIара сайн тапча а етташ, оха тIом бийр бу шуна, сийна цIе, шун кху куьпах а юьллуш, — аьлла, цхьана маьIе гIийла гулбелла лаьттачу баккхийчу нахана тIечехан ваьлча, и кьамел а хезаш кхарна тIевогIуш лаьттачу Дудас, чехкка кхуина хьалха а иккхина — Со ву хьуна уьш байгьннарг!.. Со вара хьуна, хьан а, вукхеран а сайн ницкь хилча кортош лобIу дерг! — аьлла, Хьабибана тIе вон ши бIаьрг а хIоттийна, цергашца лахара балда лецира.

— А!.. Хьо ву и Дуда? ХIинца-м ма варра гучувелира хьб. ХIинца-м хIара нана Гихчовь, хьайн кIесаран кIаг гуи а гур яцара хьуна!..

— Ван а ву! хир а ву! сих а лур вац! виц а лур вац!

Иштта, Дуда ша гуча а ваьлла, хIинца кху чохь Iечу ХьабибгIара лаьцна дIавига кеч а вина Iара-кха хIара. Дудас, кьар а ца велла, ша тIе хIума юххали хIорш чу а балийна.

Дудас хIинца ша Iаьччохь ойланаш йора. Амма, цуьнан нур даза долчу бIаьргашка хьаьжча хаа-м дезара, цо шен дегIана зен хиларна кхоьруш ойла ца йойла. Цо ойла йора, хIинца ша лаьцча шен I5 шо кхьачна ПетIамат ша йисаран, цунах кьахеташ, цуьнга хьажан шен а, цуьнан ненан а гергара стаг цахиларна. Тайпана нах-м бара Дудни, цIийнан хьалхара нах а тIехь, делахь а кхунна лаьара царалахь кьаьсттина тешаме цаI харжа, кхунна хетара, хIинца кхо бутт хьалха елла шен зуда мукъана а схьаелар-кх аьлла. Иштта ша еш йолу ойла Дудас, шаьш кху цIа чу ма девлли а йира, ПетIамат дага а сана. ТIаккха, и шен йоI кховдо кхин стаг дага а ца веана, ди-

нан да волуш волчу, гергара вацахь а, тайпана ву бохуш волчу кху юьртан моллега кховдор ша аьлла, Хьабибера пурба а даьккхина, моллега кхайкха стаг а вахийтина Iаш бара хIорш хIинца, и молла схьаваре хьовжуш.

Кхеран малхо лепош лаьттаху корехула наггахь тIех-йолуш бугIанийн, стерчийн еса варданах а гора, баккхий а, кегий а нах хьалха а хевшина. Кху цIенна гена боцуш уьйтIахь лаьтташ баккхий а, кегий а нах а бара яккIахь а йихкина, цхьалха гIовталшца, лекха прх даханчу бес-бесар куйнашца, церан сибташа, кху Дудина дан накIо-сталла доцуш шаьш чIогIа холчокь хилар гойтура. Цара кест-кеста шайн кортош ластадора, шайн холхазан куй-наш бIаьргаш тIе а туьттуш. ЦIеххьана царна юкьара кегий нах, юьстах а бевлла, шайн тоба а еш дIахIиттира, чIогIа куьйгаш а туьйсус, цхьацца кIамелаш а деш. Ца-ра кIамел меллаша дора, цу кIамела юкьахь наггахь хе-заш — и-м цара вуьйр вай, вай тахана дика ца хьов-захь!.. — боху, дешнаш дара.

Амма, баккхий нах, цара лелочух кхетта, тIе а баха-на, хьехарца уьш човха а бина, тохарлерчу шайн метте юха-м балийра. Кху кертахь маьI-маьIехь дитташ тIехь тайп-тайпана эшаршца олхазарш дека а хезира. Кертахь котаман буьна юххехь доккха кьорза жIаьла а Iуьллур, хьалхарчу шина кога тIе шен боккха корта а биллина, тIехьара ши ког цхьана агIор нисбеш дIа а бахийтина, мозашна наггахь ка а тухуш. КIайчу стигалхула некан-ца лелаш овкIаран басахь маьI-маьIехь мархаш а гора, цхьаерш юкь-юкIа лепаш лаьттаху малханан дуьхьал а юьйлуш, цуьнан серло цкIа шерачу арахь Iуьллучу кху йоккхачу юьртана юьтий, аьрцанашка IиндагIа хIоттош, тIаккха и серло аьрцанашкахь а юьтий, кху юьртана Iин-дагIа хIоттош, наггахь цхьайолчу мархаша хьалха йовл-хурш схьалоций, цхьаьна а етталуш.

Кху йоккхачу юьрта йистгехь баьццара акхтаргаш юк-кIехула охьадогIучу гIеххьа жимчу хи тIехь истангаш дуьттуш йоллучу Дудин ПегIаматана шайн цIахь дерг ца хаара, кхунна, Дудас и санна долу гIуллакхаш динийла а, дийр дуйлаа-м, хаара, Дудас шега дийцарна. Амма, хIара Дудас цу тайпана гIуллакхаш дарх цкIа а шек йолуш-м яцара, юьрто а Дуда майраллина вийцарна, цуьнна цкIа а хIумма а хир дац моьттуш. Цундела Пе-гIаматана Дудас динчух кIезиг сингаттам хуьлур.

ПегIамат, шен кIайчу кучан ши пхьош гоьллец хьала

а дина, коьртарчу цлечу йовлакха клелхъара охъаоху, шен лаьржа месаш, дешица кхелинчу лерга тлийхъа а туьйсущ, лаьттара, гоьлал лакха делхаш клайн настари а гуш, хичуьра шен истангаш хуьйш.

Петламата, цлеххъана шена линдагла латточу акхтар-га тлехь олхазарш дека хезча, шен лаьржа ши блаьрг хъала хъажийра, тлаккха, оцу заман чохь хе охъадахъаш долу гIаш а тлехь цхъа жима диттан па шен настарех хъакхаделча хIара, кхераелла шен дуткъа дегI а саттош, — ай, — аьлла, юьстах а иккхина, цу хи чу хъежа хIоьттира. Шех хъакхаделларг диттан га дуйла хича, хIара, шен кегий куьйгаш тата доккхуш вовшах а тоьхна, уьш шен голаш юккъе а доьхкина, шен кегийра клайн цергаш гучу а йохуш, гIадъяхана елаелира, леррина цу гаьн тIе блаьргаш а доьгIна.

Иштта хIара лаьтта минот а ялале, — Петламат!.. ва Петламат!.. со яла хъан!.. со яла хъан! — бохуш, шена тIе цхъа адам догIуш санна хетта, дIахъаьжинчу кхунна, шена тIе кхачча йоллуш едда йогIуш ши зуда гира, коьртара корталеш белаш тIе а дахана, къоьжа кортош а гуш, елха а йоьлхуш. Цу тайпана и зударий гича, Петламатан дегIаца хъала-охъа шийлачу хIон тулгIе туьйхира, хIара шен ши лерга юх а лаьцна, кхерам даг тIе тасарца чIогIа цец а яьлла, дIахIоьттира. Оцу заман чохь кхуьнан, хи чуьра сийна истангаш гучудевлира, уьш хе юккъ-юккъа сеца а деш, охъатекхо а долиьра.

— Петламат! ва Петламат!.. хъан да дIавуьгу хуьна! Хъан Дуда лаьцна вуьгу хуьна! Ядалахъ, ядалахъ, Петламат, ядалахъ, — аьлла, ши зуда шен дегIах хъаьрчича.

— М-мила?.. мила бах аш?.. Дудий?.. Сан да Дудий?.. — аьлла, Петламата луьра мохь хъаькхира. Цу зударша дуьхъар мохь тоьхча а къаьрзинна долу цуьнан блаьргаш, чохь мелчу хин тIадамаш а хIуьттущ, цлеххъана шуьйра дIа-схъадаьржира. Амма, шен дог кIадлуш хъаьвзинчу благорна хIара, пхъаьрсаш шуьйра а даржош, баьццарчу бе тIе аркъала охъайоьжначул тIаьхъа, блаьргаш чехконца ваьшта-м дахара. Кхуьнца болу зударш шайн хебаршканхинчу канаш чохь хи а кхоьхуш, цуьнан юьхъ тIей, жимчу некха тIей и хи детта болабелира. Петламата нагахъ бен са ца долура, цуьнан бос дикка хийцабеллера.

ХIорш иштта бохкучу заман чохь, кхарна гена боцчу новкъахула, расха ши говр а йоьжина, сийначу хъаьжкIех Iоьттинчу хIургонахъ цхъа жима стаг ворIура. Но цлех-

хъана шена кху зударийн гловгІанаш хезча, хІургон саца а йина, — хІей зударий!.. соьгара гІо оьшуш меттиг юй цигахь?.. — аьлла мохь туьйхира.

— Же!.. же!.. жима кьонаха, ю хьуна хьо оьшуш меттиг! Ду хьуна ахьа дан накьосталла. Дуда лавцца дІа вуьгуш ву, и араваккхалий, хІара ПетІамат цунна тІекхио хьовсур дара вай, — аьлла, шена цхьа зуда тІехьадча:

— Ой, стенна вуьгу иза лавцца, кхин керла хІумма-ах ца диний цо? — олуш, жима стаг хІургон тІера чехконца охьанккхира.

— Дина!.. дина!.. Іийр варий и ца! ца деш? Ши гІагІазкхи вийна цо.

— Муха? хІунда? ХІинца а нахана етта-х ца йитти-нерий цу копарша?..

— И-м, цІа кхаьчча хуур ду хьуна, же, кхуза юххе схьаяийтахьа и хІургон, — аьлла, йоккха стаг чехкка ПетІаматана тІехьаддира. Жимчу стага, сийна хьаьжкІаш хІургонан цІа чохь цхьажимма бен ца юьтуш, важаерш чехконца искъа йисте охьа а тийсина, хІургон ПетІамата-гІарна тІейигири. Иза, говрийн ьархаш а лавцца дІахІоьттири, зуда бехке хиларна цу шина зудчуьнца ПетІаматах куьг тоьхна, и хІургон тІе яккха йиш йоцуш. Шина зудчо вуно хала йиллира шайн кьеналлица ПетІамат хІургон тІе. Амма, цул тІаьхьа хІорш чехконца-м боьлхура шера-чу навкъахула ПетІамат цІа кхио.

ХІорш кхо минот а ялалий буьйлира йоккхачу юьртах чу. ПетІамат, шина зудчо дІа а лавцна, гІийла, маьхьарца йоьлхура. И мохь хез-хезна зударий, шайн-шайн чуьра аралелхий, кхарна тІаьхьа хьежа хІуьттура, кхунна хилла бохам хууш, гІийла кортош а лестош, — хьай къа йІ-кх, жима ПетІамат, хьан, — бохуш.

Виь стражник Дудина гонах а ваьлла, Хьаьбиб хьалха а волуш кех бовлуш бохкучу ДудагІарна, цІа ялош йолу ПетІамат духьал кхийтира. ПетІамат чехконца иккхира хІургон тІера охьа, цуьнан шийла мохь белира, Дудех бІаьрг кхетчи, цуьнан бІаьргаш, хьерайлан гергаяхача санна, къаьрзира, цуьнан жима дегІ, цкъа йовхо, тІаккха шело стталуш, чехконца дего доладелира, цуьнан тайп-тайпана хийцалуш лаьтта бос, тІаьхьара а овкъаран бассе бирзира, хІара луьрчу цІогІанца — Дада!.. Дада!.. Дада!.. — аьлла, кех бевлла дІабирзинчу ДудагІарна тІехьаддира. ТІаккха Дудас меллаш юха а вирзина,

шен глѡймеш йохку ши куьг, шайн утармех а тевжина, корта а оллийна, ехачу мож тѣ наггахь куьг а хьош лаьт-
тачу Бешир-моллина тѣ а хьажош, — Петлѣмат!.. И лаьт-
та Бешир-молла ву хьуна тахана дуьйна дѣа хьан да, цо
бохург дар, цуьнга ладоглар тѣхь ду хьуна, — аьлла, Ду-
дин къамел чекхдолуш, Дудина тѣкхача дагахь стражни-
кашна юкѣаоьккхуш йоллу Петлѣмат цхьана стражникко
лѡьттинчу тоьпан бухо юхакхѡессина охьайоьжчи, доккха-
чу хьажа юккѣе сийна шад хлѡьттинчу Дудас — эй! чорт!
чорт! я тебе дам, — аьлла, шена юххерачу стражнискан
вортан тѣ болатан глѡьмаш йохку шен ший а буй туьй-
хира. Оцу меттѣхь хьалха воьду Хьаьбиб а юхажьаьжи-
ра. Тѣаьхьарчу шина стражникко, тоьпан баххаш тоьхна,
Дуда генна хьалха бертал вахнийтира.

Тоьпан бухо човхийначу Петлѣматана деге лазар деа-
ра. Цо глѣйлачу эшарѣхь — ва Дада!.. Дада!.. Хлѣара
хлун ду? Хлѣара хлун ду? — олуш, шен хаза дегѣ прчу
бѣаьллаш тѣ охьадиллира, шен горга юьхь соргачу малхе
а ерзош.

Дикка лазнийна Дуда, халла глѣаттира хьала. Тѣаккха
глѣйла корта ластийна, гонахарчу нахах эхь хетта уккал
а тѣллийна дѣаволавелира.

Дудагларна тѣаьхьа бевлла лаьтта зударш шийлачу
маьхьарца Петлѣматна тѣхьаьвдира. Лаьтташ болу божар-
рий, цкѣа лѣуьллучу Петлѣмате хьовсуш, тѣаккха Дудина
тѣаьхьа хьовсуш лаьттара, шайн декѣа балдаш лѣакхарчу
цергашца а къуьйлуш, шаьлтанашна тѣе каш а дѣхкина,
наггахь вовшашка а хьовсуш, хала садетташ.

Дудаглар чѣкха кхечира кху юьрта юккѣерчу майда-
нарчу правлене. Уьш Хьаьбиб хьалха а волуш, цунна
тѣаьхьа Дуда а хлѡттийна чубахара.

Малх дикка хьала баьлла лаьттара, стиглахь неканца
лѣла овкѣаран басар мархаш, чевнан бамбин басарчу
мархашца хийцаеллера. Аьрцнашна тѣллийхьа генна йий-
шина лѡхкуш бодане мархаш а гора. Майданхула наггахь
лѣзанан варданаш а юьйлѣура тѣхь. Дѣа-схьалѣлаш
тѣхь беркѣа а, цѣна а кегий, баккхий нах а бара. Наг-
гахь тѣхьйолуш зуда а гора, шен корталин тѣам бѣте а
уьйзуш.

Чувигина Дуда сахьат а далѣле ваьккхира цу правле-
нин майданан хьалха йолучу уча. Цунна уллохь тоьпанш-
ца ши стражник а вара эрмалойн мажощца.

Дуда, шена цу чохь еттарна коьртах оьху цлѣй лѣрга

уллохула охъахьодуш хаадаларна делахъ а, шен куьйгех йохкучу гюьмех а тосуш когех болатан буржал тохарна делахъ а, хьалхалерчул дикка гелвеллера. Кхо шен декъа балда, цергашца лаьццачуьра дла ца хьоцура. Кхуьнан, шена хьалхарчу майдана юккъехь доллучу лекхчу дитта тлехь декаш лаьчу хьозех бляьрг кхийтира. Уьш, цлеххьана хьала а лилхина, шайна луь-луучу аглор дласхьадовдуш а гира Дудина. Хлара, леррана цкъа цаьрга а хьаьжна, юха шен куьйгех, когех йохкучу болатан члагаршка а хьаьжна — да вала хьан, дуьне делаь-кх, — аьлла, ойла ян хлоьттира. Оцу меттехь, кхуьнца волчу пина стражнико шайна хьалха члогла шодмийн татанаш а дохуш, говрашкахъ ялх стражник длахлоьттичи, Дударна юккъе дла а хлоттош, цаьрга цлен печат тлехь а долучу доккха клайн кехат дладелира. Тлаккха хлара говрашкахъ болу стражникаш, глалш волчу Дудина гонах а бевлла, юьйлинчу тоьпашца кху юьртан боккхачу урамехула длабуьйлабелира, глала баха. Дудин ондачу дегла-хара болатан члагарш дехха аьзнаш а кхуьйсун ека а йолаелира.

Хлорш иштта длабоьлхучу урамехь, шайн-шайн корехь аракхийдаш, кортош а лестош, зударний а бара. Хлор кетлахь лаьтташ миска нах а бара. Дудех къа а, кхоам а хеташ, наггахъ кортош а ластош, Дудина дан гю а доцуш, цо шайна хийла дина гюллакхаш дага а оьхуш. Иштта нехан дог а эшош длабоьлху Дударлар дикка хьаьжча а ца къаьсташ йоккхачу юьртан боккхачу урамехула къайлабевлира.

Цул глаьхьа кхо де даьлча юьртахъ днийцар делира, валлалц йолу хан а тоьхна, Дуда Сибрех длавахийти, бохуш.

* * *

Петламат Бешир-моллица лаьн кхоь дла а даьлла, доьалгла шо доладеллера, Хлара ша йолчул шозза хаз а еллера. Петламат, шена хлун ду а ца хууш, хлор татанаш а, хлор декачу олхазарх а, мохо глийлла лестоцу диттех а, кхийсалаш доглуцу хин гловгланах а, беттаса долчу буьйсанах а тлехь, члогла сакъералуш яра. Хлара цхьа гуш боцчу ницкъо цхьанхьа гениа дланйзайора, амма, кхунна хаа-м ца хаьара, ша стенна ийзайо, стенга ийзайо. Кхунна хаалора, шен деглах бан а болуш, хилла чекх а ца болуш болу цхьа там.

Бешир-моллин кузашций, истангашций кхелина ши
цла Петламата члогла сакъералуш, хаза леладора, ша
йоцург дечу глудлакха тлехъ шегга хъажа стаг вац-кх аьл-
ла хлума дага а ца доглуш.

Дукха хан йоцуш-м вара кхунна, дечу глудлакха тлехъ
гло деш стаг, хлара дукха а езаш. И яра Бешир-моллин
зуда, цо могаши йоцуш ю аьлла хиница кхо бутт хьалха
йитина йолу.

Петламат, суьйранна хи кхехьна а яьлла, шен жимчу
цла чохъ кора юххерачу нар йисте а хиъна, корера клайн
киса аьтту аглор а озина, шайн готтачу урамновкъа хьовъ-
жуш лара.

Цунна гора, кхелина шаьлтанаши а йинкина, аллий,
лаьржанний куйнаш сеттош аглор а техкина, суьйранна
хитла баьхкинчуьра цла оьху кегий нах. Петламатана
цлехьхана, шена тлехьийзаш волю Мусост дагавсара. Му-
сост жима стаг вара, 25 шо хир долуш, уггар хьалха кху
Петламатана тле а хьаьвзина, кхунна дукха а везаш. Ам-
ма, Петламатана и дагавсенехъ а иза хиница гено-м вара.
Иза, обаргашца уьйр йолуш царна глудлакх тлехъ шен
хуьлу аьтту боккхуш хилар гучу а даьлла, кху юьртахъ чу
а воьллина, кхана Сибрех вохуьйту аьлча тховса чувовъл-
линчуьра веддсра. И дара хиница цхьа шо хьалха. Хле-
тахъ дуьйна Мусост, цла ца воьрзуш, обарг ваьлла, лама-
нах воьллера. Амма, Мусост ша обарг ву аьлла нйза ца
луш, хлор кхо бутт мосазза бели Петламатглеран лулахош-
ка воглий цуьнца ирахъ а лай, дла-м воьдура. Иза сийсара
а ирахъ а йийна, Петламата кара члуг а елла длаваханера,
лаьмнашка.

Ша обарг ваьлла, маьрша воццухехъ Мусост а, и ишт-
та маьрша вахар доцуш вуйла хуьухехъ, Петламат а,
шайна хлун ду а ца хууш, шаьш вовшах кхетан мегар а
ду, ца кхетча йиш а яц моьттуш дара. И Мусост вар-кх
хиница корехъ лечу Петламатана кегийчу нахах блаьрг
кхетча дагавсанаьрг. Кхунна цлехьхана сурт хлосттира:
Мусоста шен юткъачу глодаюкъан хаьи тле аьрру куьг а
хлосттийна, аьтту куьйга шен кхелана шаьлта схьа а лаьц-
на, «шек дла ма яьллахъ, Петламат! Айхьа ладовгича, ца
хаьа хьуна, вайша вовшах ца кхетча йиш йоцийла», аьл-
ла, цо шен аьрру куьйга кегийра лаьржа мекхаш хьовзош.
И дешнаш, Мусоста ша ирахъ лен мосазза веа а олуш
дара. Цул тлаьхьа, хлара дукхавезаш йолчу Петламатан
са парглатдолура. Иштта и сурт шена юха керла хлостти-

ча Петламатана, шена хлун ду а ца хууш, шена хьалхха кора тле догланан тладамаш санна боккха ши тладам бу-жуш гира. Уыш нйгира цуьнан оцу минотехь хих буьзна-чу блаьргех.

Кхуьнан корох чукхеттачу чубузуш лаьттачу маьлхан цлоьлла а яра цлеран алон басахь, арарчу сийначу дит-таш тлехь дека хезаш олхазарш а дара.

Петламат, шен боккхачу некха тле куьг а диллина, ко-ран цхьана аглох горга корта а товжийна, юха а ойда-наш ян етира, юкь-юкъя шен когара цлечу пошмакхан чохь бокку баьццара клархаш схьабохий цаьрга а хьо-жуш.

Хлара, юьрто а хазалла юьйцуш яра, сарахь хлара хитла яхача кегийчу наха маьл-маллера кхуьйсучу дешнашна кхуьнан йогучу беснеш тле хлутьту ке-гийра клаьгнаш юха ца доьрзура, набарна хлара длайижалц. Хлара члогла сакъераделла яра шен хазчу жималлех.

Иштта хлара сакъерадала декхарийлахь а яра, Бешир-моллас шен да Дуда вицвеш, жима бер санна, ша чло-гла хьовстуш лелаярна, цунна оьшуш йолу дешин а, де-тин а, дарин а, чилланан а хлуманаш а оьцуш.

Бакъ ду, Сибрех вахийтинчу шен дена Дудина цхьа-на заман чохь члогла са-ма гатлора кхуьнан. Амма, цхьана дийнахь Бешир-моллас, еза цлераш тле а йохкуьй-туш ша кечдайттина дато хлайкал ша Петламатана коча а уллуш, «Петламат, хлара хлайкал ахьа мел леладо, дуь-ненахь хьуна цкъя а сингаттам хила йиш яц хьуна». Кху хьайкал чохь ас яздинна уггар деа дола ду хьуна, хьан деглана сийлалла йовхуш, хьан дерл клезиг болчу сингат-тамах а тлехь лардар доьхуш. Таккха а хинцца дукха ца хьелуш цла воглу волчу хьайн дена Дудина сацагат-дар а доьху ас хьовга, билггал сайна и цла воглуьр вуйла хаарна, хлунда аьлча, ас цунна айса ког мел боккху дола-наш а до дела, гленан кхелах дикачу наха паччахьан ла-арца Дуда дукха ца хьелуш цла воглуьр ву а сайга алар-на» аьлла, Бешир-моллас шен коча дато хлайкал оьлли-чахьана, Петламат шен дена Дудина башха сагатлуш а яцара, хлетяхь дуьйна шен кочара дато хлайкал дладок-кхуш а яцара. Амма, Петламатана кхин цхьа сингаттам бара, Бешир-моллахьара, цо шен терго члогла ярна, ша чуйолуш а, арайолуш а и шеге когашкара дуьйна, коьрте-кхаччалц кледлахула блаьргаш а кьерзош члогла хье-

жарна. Бешар-молла Петамате цу тайпана хлор шен аьт-
ту мосазза бели хьожура, тлаккха Петамат ша хинца
лечу цла чу а йогний, пенах доллучу доккхачу куьзгана
хьежан хлуттура. Цкьа хьожура хлара, хинца а шен
коьртахь долу баьццара тапта а тодеш, шен лаьржа кло-
зарш гуш юйла, тлаккха шен шуьйрачу некха тле куьг
дуйлий, шен клайн лаг гуш дуйла, шена иза а гуш
ца карийчи хлара, лоррий шен когашка хьожура,
клайн коч йоца юй техьа олий, иза а меттахь карайо-
ра кхунна, тлаккха, хлара молла шега клелдлахула хье-
жарх ца кхуьуш, белш а саттайой, ша-шена, шен дут-
кьа балда а доккхий, «ца! хир ду-кха» олий, шен гуллакх
дан хлуттура.

Иштта долчу цу гуллакхан ойла а йора хинца ко-
рехь леш йолчу Петамата, амма, и ойла, хинца дуюхьа-
ра еш-м яцара кхо. Кхунна хетара «хлунда хьожу техьа
Бешир-молла сел лерина баьргаш кьерзош соьга? Ца
еза техьа я новкьа ю техьа цунна со шен тхов клел?..
Хлан-хла, бакь дац, шена со, шен доьзалхо санна, ца
езахьара, хлор ша цла мосазза ворлу, стоьмийн биста
кхаччалц ша суна кхоьхьу совглаташ кхоьхьур дацара
цо. Цунна со еза-м еза, делахь а цьхана хлуманна оьглаз-
вахана хир ву-кх и суна. Хинцца цла ма веьанехь, хоттур
ас цуьнга иза, аьлла, жимма сапарглатдаьллачу Петама-
тана говрана тоьхначу шедан тата хезира, тлаккха дла-
хьаьжича, шена дикачу динахь воьдуш бере гича, дикка
кора тле лах а елла, хлара цунна тлаьхьа хьежа
елира.

Кху юьрта йисттехь хеташ йохкучу баьццара аьрцнаш-
на тийхьахь, хехь санна лаьтта лекха ламанаш клайчу
вертанех хьирччинохь лаьттара, Нохчийчохь муьлххачу
а меттехь ган а гуш. Сийна стигланаш тлаьхь-тлаьхьа
кхоьлина йоьлхура. Суьйре шен лаьржа, чорда маша бо-
зан кечлуш йолтура. Аьрцнаш тийхьа буьзначу маьл-
хан цоьлла тлаьхь-тлаьхьа глелъелла йоьдура. Кху юьр-
тарчу дитташ тлехь дека олхазарш а декарна дикка
лахделлера.

Жамлатан клайчу маьждигехь, малхбуза ламаз бак-
кхийчу нахаца а дина, уьш цла а бахийтина, Бешир-мол-
ла цу маьждигана хьалхарчу дехачу гланта тлехь хийна
лара, наггахь шен нилхачу цергаш юккьехула клайн туй
дахдеш сийначу бе тле а кхуьссуш, еха ласа шинна кога
юккье хлоттош, шен белаш тле а йижийна, наггахь шен

гатлуш яхъеллачу клайчу можа тле хебаршка ихина клайн куьйг а хьокхуш, члогла ойланаш еш.

Кхо, ша мутаелним волчу заман чохь ялх зуда ялоза ийр вац ша аьлла дуй биънера, хинцале а кхо пхи зуда яла а йинера, уьш, шой, ши шой юкбадулуйтуш бита а буьтуш. Цу зударех хинница тлаьхьа кхо йитинарг йоцчуьнан кхунах доьзал а ца хиллера цхьаннен а, и доьзалхо а кира кхачале веллера. Хара, ша и зударш дукха кхийларх, ша воккха вар-кх аьлла, хлума а зударех дог даьлла а вацара, кхуьнан мелхо а хлор денна зударшца йолу ойла члаглуш лаьттара. Бешир-моллас хинца ша ен ойла динах лаьцна ца йора. Цунах хлокху сохьта ялсамане а, жовжахате а дагахь яцара, ша маьждига хьалха деш велажь а. Цуьнан ойла цлахь яра, цунна халха Петаматан сурт латтара. Петамат жима ю-кха, цуьнга хьажа цуьнан, ша воцург, кхин стаг вац-кх, аьлла, цо ойла йомьттарг чалат хир вара. Цо хинца ша еччохь наггахь горгдечу цьбогалан бляьргех а хуур дара, цуьнан и ойла йоцийла. Цо хинца ша еччохь юкь-юкьа шен лахара сийна балда цергашца лоцу гича а хуур дара, кхо цкъа а цу тайпана ойла ца йинийла.

Хлуида йора техьа Бешир-моллас кхечу хлуманан ойла, шапалан гаьн тлехь гийлачу мохо лесто хилла шаптал санна, хлор минотехь шена хьалха, шен жималлех йоккхаерца лестах лела жима Петамат шена гуш хилча. Хлуида ца йора Бешир-моллас Петаматах лаьцна ойла, шена иза кхин еза йиш йоццуш кьайлах, нахана ца хоуьйтуш и маре яххалц езарг ян сел члогла и дукхазаш хилча. Цкъа, цуьнан хазаллина, шозлагла — цуьнан жималлина?

Ехха йира Бешир-моллас ойла. Кхунна дага оьхура, шена наха сагийнна мел деллачу ахчанах дукхах долу ахча Петиматана хаза хлуманаш оьцуш ийеш ша дайьар. Кхунна дага оьхура стаг велла а, цомгаш хилла а, мах бан вола аьлла а шеге кхайкха нах баьхкича, хийла ша цига а ца воьдуш, лаьррана Петаматах бляьрг бетта цлахь дер а, иштта ша цлахь а ийина, шена тлеборлу пайда эрна бар а.

— Хан-хла, тоьар ду хинцалц сатоьхча, — элира кхо, шен хебаршка ихинчу юьхь тлера сийна мара хьала а озош. Юха цлехьхана кхунна дагадсара, ша зуда йитинчул тлаьхьа, кхойссана догла доглуьчу цхьана дийнахь, могаж вац ша аьлла, Петамате нар тле клайн мотт а бил-

лийтина, ша могаш воллушехь, цхьалха а ваьлла, охьа а вижна, ПетІамате шен пхьарсех а, настарех а куйгаш хьекхийтар, цо уьш хьобкхучу заман чохь ша кьайллах цуьнга хазаетарца, дегІана там хуьлуш хьежар а, оцу меттехь нар йистехь лаьтта ПетІамат ца хууш ког дІа а иккхина, шен боккха накха шен даьІахкен некха тІе а таІош, мара йобжча, шен дегІ малдеш чІогІа шена хилла там а. И шена дагадеача Бешир-моллас хьалха санна шен лахарчу балдех йовьлина церг ехха кьийлира. ТІаккха белаш хьаеш жимма вела а кьежна, корта а ластийна юха цІеххьана оьгІазвахна, — хІан-хІа, хІан-хІа, Іийр вац!.. Іен мегар дац! Шен заманчохь охьа ца даьккхинчу зезаг тІе дакьаделча кхочу!.. — аьлла, шен кІайчу гІовталан пхьаьрсакІеларчу киснара вон сахьт схьа а даьккхина, шен кьобжча дехий цІоцкьамаш генна хьаж тІе хьала а кхуйсуш, мел хан яьллийла а хьаьжна, юха гонах дІа-схьа хьаьжира. ТІаккха-охІ-хІо-охІ.. охІ-хІо-охІ.. аьлла, йовхарш тухуш, легаш шар а дина, кху маьждпган кертал чохьахьа ламий лаьттаху дитта тІе а ваьлла-оллохІу акбар!.. оллохІу акбар-р!.. — аьлла, маьркІажан ламазе кхайкха волавелира.

Суйре шен Іаьржа, чорда маша боьзна яьлла, буйсанца хийцалуш лаьттара, буйса шен Іаьржа маша лубста тосуш дІахІоьттира. Кху ураман новкьарчу кегийчу ценойн кегийчу корех ара кьедаш лампийн серло-наш а яра. Сихделла летачу жІаьлийн гІовгІанаш а яра, геннахь а хезаш. ТаьІана сийначу басарчу стигалахь лубста лепаш седарчий а хІнттира, вовашца лепар тІехь кьовсам хилла орца деха уьдуш санна, нагтахь йобзан тас хилла кхозучу батта тІе а уьдуш.

Молла кхайкха волавалале а ламазе эхан болабелла баккхий нах. тоххара жамІатан маьждига чу а бахана, шайн ламазаш дина а бевлла, Бешар-молла воцург, шайн-шайн цІа баханера, ХІара молла, хьалха санна, гІанта тІехь ойла а йина, хІинца шен цІа воьдуш лаьттара, дайчу боларца, буйнахь дохку суьлхьанаш хьовзо дага а ца догІуш.

ХІинца ша чукхьачча кхо, ПетІаматана тІехула пхьарс боккхур бу — «суна-м хьо дукхаезий», аьлла. ПетІаматана-м хаза хета а мегий, кхуьнан ойла шех кьайлах делаш езарг ян юйла хинча, хІунда, цул тІаьхьа ша хІинцалерчул дикка дика хьобгур долу дела...

ПетІамат тоххара, чохь лампа а латийна, шайн учар-

чу товханчохъ йоъхъ кхорзуш йоллура. Цуьнан шерачу юъхъ тIе берцан буъртигаш санна луьста тоъхна хьацар дара, и юъхъ цIечу шекъанан баса йирзинера, товханарчу цIерга хьийзаярна. Товхан чуърчу очакх тIерачу зайли чохъ, ПетIамата кест-кеста кега а деш, даьттанца кхорзуш лаьттаху йоъхьо, жагIи тIехула хаьхкинчу говран когаша ен гIовгIа дагайоуьйтура. Кхетта лаьттаху беттан серлонна лампин серло ца оьшуш, ПетIамат чехкка йоъхъ кхаързина а яьлла, иза а дохьуш чуеара.

Бешир-молла, йовхонна йиллина лаьтта неI чехкка тIе а чIогIуш, ПетIамат йолчу чувелира. ТIаккха, леррина цкъа ПетIамате а хьаьжина, неIар тIехьа шен Iаса дIа а хIоттийна, нар йисте охьахира, доккха са а доккхуш.

— Яаа хIума охьайиллий ас? — аьлла, ПетIамат, шен гIеххьа лекха дегI нисдеш дIахIоьттича, Бешир-моллас жимма ойла а йина — йилла!.. — элира.

ПетIамата чехконца йиллира яа хIума Бешир-моллина хьалха, тIаккха ша-шега: — тховса гIийла ву хIара, хIумма а ца хоттур ас кхуьнга, — аьлла, ПетIамат шен жимчу цIа чу яхара.

Бешир-моллас ша юург хIинццалц санна дукха ца йирира, иза ечу ойланаша вузийнера. ХIокхо, юучуина тIера юха а хилла, хьена куьйгаш шен йоций бертикаш йолчу маьхьсех а хьаьххна, мохъ туьйхира — ПетIамат!.. хIорш дIа а яхий, суна чехкка мотт а билла, эцца кетIа ялий, вайн хьуьжаре цхьа бер а дахийта, со могаш воцуш ву, цигарчу цхьана мутаIеламе пхьуьйран ламазана на, охьайижира.

ПетIамата, шега аьлларг чехка кхочушдира. Цул тIаьхьа иза, шен жимчу цIа чу а яхана, ша стенна йо а, муха ио а ца хууш кIоргтера ойланаш еш, яа хIума а йипина, Бешир-молла волчуьра хIинццалц а ша ма хьовзаярра тховх кхозу лампа чу а хьовзийна, юха шен цIа чу яхна, охьайижира.

НартIерачу кIайчу меттахъ цхьалха, кIайчу кучари Бешир-молла вехха йиллира тховх бIаьргаш а кьерзош, ойланаш еш. Кхуьнан кьена дегI дайн дегадора, кхуьнэн кIоргерачу ойлано «эшам я толам» бохура. ХIара меттахъ са а ца тохаделла, меллаш, нартIера охьавоьссира, иштта меллаш ПетIаматан наьIаре а вахара. НеIарехъ а дикка лаьттира хIара, неI елла ца хIуттуш. ТIаккха доккха са а даьккхина, меллаша неI хер а йина, чухьаьжча, кхуина гира кIайчу меттахъ Iуьллу ПетIамат. Цуьнан Iаьржа,

еха месаш некха тлехула члуг етташ охъахсцаелла йий-
шина Юхкура, уш яържаш йийшарна цуьнан клайчу не-
кхан го бен гуш бацара. Бешир-моллас цул совнаха,
аркъал йижина Юьллучу Петламатан клайчу кучан йоцал-
ла, цуьнан клайн, юьзина настарш шена гича, нец цкъа
дла а теттина, доккха са а даьккхина, юха меллаш чу а
ваьлла, Петламатан когашка охъа а хинна, леррина
цуьнга хъежа волавелира.

Дикка Ийра молла цунна тле куьг кховдон ца ваь-
хъаш. Тлаккха, са тоха а ца делла, хлара шен харц куьг
цуьнан набарна дижинчу деглах хъекха волавелира.

Петламатана хаьара ша йолчу чохь цац вуйла, делахъ
а, ша члогла кхерайларна блаьргаш схьаделла а ца
яьхъаш ла а доьглуш ладьлара.

✓ Петламатан берзанчу некха тле моллас шен онда
куьг дехъча, Петламатан члураман дегл, дикка хаалуш
кхоссаделира, ша тешамен хиларе терра, цуьнан белш
тохаелира, цуьнан богу бос дикка хийцабелира. Петламате
шен тешамен деглах хьарам хьовкху куьг ла ца делира,
цуьнан ойла «со ехъ а», аьлла хилира. Цо шен ши блаьрг
чехка схьабиллира. Шена юххехъ, шен цхъа ност а лаьцна,
хиъна леш шена Бешир-молла гича, гленан кховлах ду
моьттуш, йола шен блаьргех кегийра куьйгаш хьаькхира,
тлаккха шена Бешир-молла гича — ай!.. — аьлла, мохъ
туьйхира.

— Ма хьакхалахъ мохъ!.. ма хъекха мохъ!.. — аьлла,
Бешир-моллас, цкъа тле а чевхина, юха а — Петламат!.. —
аьлла, хъаста а велла, цуьнан куьг схьалецира.

Юьхна кьурдаш а ца далуш, ладийча санна, леш
йолу Петламат — ахъ... ахъ хлун до?.. ахъ хлун до?.. —
бохуш, шен куьг озийна схъа а даьккхина, шен глайбий
тлехула юха клегар глортира, тлаккха ша пена соне
кхаьчча, шен йоца коч настарш тле а йизош, елха а лууш,
елха а ца луш, хьере хилла стаг санна, цхъа цец, кху
Бешир-молле хъежа елира. Цуьнан блаьргаш шуьйра
къаьрзинера. царна чохь клайн седарчий гора. Цуьнан
цкъа йогуш хилла ши бесни, тоьхначултаьхъа модаш буь-
зинчу киран бассе йирзинера, цуьнан ойла, тоьпашна
воьгначу стеган санна, юьхна яра. Кхунна, шен да Ду-
да дагавсара, кхунна дуьхьал тесира Дудас ша лаьцна
длавуьгуш Бешир-моллс а хьаьжнна «Петламат! и лаьтта
Бешир-молла ву хьуна тахана дуьйна хьан да», шеге
алар. Кхунна Дудегара глор оьшура, амма кхо мел члогла

орца даьккхича а, кхуьнан мохь Сибрехахь волчу Дудина хезар а бацара, цунна хезча а, кхуьнан кьинна Дудин деґлахара ґлоьмеш а, буржал а дла а даьккхина. и кхуьнна ґлоьнна вайта цигахь а, цхьаннахь а стаг а вацара...

— Петґамат!.. хьо стенна йоьхна? Со, хьо кхерэ-х ца веаний кху чу! Со, хьо ен дагахь-х ца веаний кху чу?... — аьлла, Бешир-молла юха а цуьнан куьг схьа а лаьцна вистхилира:

— Петґамат!.. Суна хьо дукхаеза-кх!.. Сан кхин дла тоха са дац-кх!.. Петґамат... цхьажимма хиллий а сан хилахьа, Петґамат!.. ма вехьа со!.. — аьлла, Бешир-моллас шен керара цуьнан жима куьг а ювдуш, и шена ґлеозийра.

Амма, Петґамат, юха а ґлоьртина, цуьнан куьг цхьана аґлор дла а кхоьссина:

— Хьо хьераваьлла?.. хьо эґлийна?.. длавала! длавала!.. длавала суна гучуьрал.. Йита со!.. йита со!.. — аьлла, шийла мохь хьекха йолаелира.

Бешир-моллига цуьнан мохь ца лабелира, иза, чехка сийхьа чу а иккхина, шен ґоккха шаьлта баттара а яьккхина, кху цийнан лохачу неларал чохьха а ваьлла:

— Ма хьекха мохь!.. — олуш, вуса а велла, длахлоьттира.

Сона чу а хебба йоьлхуш лечу Петґамата, лепачу шаьлтаинах шен бляьрг кхетча, юха а, «ґленах ду техьа хлара», — аьлла, шен бляьргех куьг хьаькхира. Амма цунна хлара самах-м карийра. Цуьнан са малделира, кийра шийлачу шан ґлорзанах буьзира, цуьнан бляьргех луьста хи хьаьдира, иза мохь хьакха ца яьхьаш дуткьачу озанца меллаша йистхилира:

— Дада, ахь хlун до?.. Ахь хlун до, дада?.. хьуна хlун хилла?.. Дада, ас хlун дина хьуна?.. длавалахьа, дада!.. длаяккхяхьа и шаьлта!..

— Ма ле схьа!.. кхин чlикъ дла ма баккхалахи!.. ас пархьаьлла и корта длабоккхур бу хьан..

Цу тайпана Бешир-молла вистхиллалц, Петґамат цо мелочух дика теша а ца тешара. ґлаккха и билггал ша ен воллу-кх аьлла дагадеана хлара дласхьахьаьжинчу заман чохь, корак чубайитинчу ґлорак боллучу зайлех шен бляьрг кхетча, Петґамат меллаш пенах хьаьрчаш нар ґлора охьа а йоьссина, цу некъехьа долчу корак букъ а тухуш длахлоьттира, елхар дикка лах а дина.

— Ма елха ца боху ас хьоьга?.. шайтлан!..

— Хіун... хіун... дийр ду ас ткъа?..

— Хіун дийр дара ахь? Я ас бохург де, я яла кечло! Хезий хьуна? шайтлан!.. нблис!.. копур кернстан! Хіун до ахь, яла алий! Ас бохург до ахь, я яла лаъа хьуна?

— Дада! хіун?.. хіун?.. муху мегар ду и!.. Хьо сан да вац? Дудас хьох тешна ца йитина со?.. — аьлла, Петламат са мал а делла, кораца охьайоьдуш лаьтташ, цлеххьана, Бешир моллас шаьлта шен бехк боцчу деглац цлий къасто яьккхина хилар юха а дага а деана, хьала а нисъелла, жимма харц къажа а къежна, Петламат йистхилира:

— Жимма сада йиьтахьа соьга!.. Тлаккха ас жоп лур дара хьуна.

Бешир-моллин цергаш елаелйра, Петламата ша бохучунна тсеерза юьхь йолийча — дада хьайна! — аьлла, шен шаьлта деглаца охьа а яхийтина, хлара, цленкьа а хьоьжуш, ойла ян хлоьттира.

Оцу заман чохь, елхаран къурдаш а деш, тийхьа куьйгаш а дахийтина ца! деш лаьттачу Петламатан, ла а ца елла, елхаран мохь белира.

Бешир-моллин вуьшта а къаьрзина долу блаьргаш шуьйра къаьрзира. Цуьнан юьхь макхъелира, шаьлтанан мукь члогла буйна а къуьйлуш, меллаша Петламатана тле а волалуш:

— Ца лаьйица хьуна сан езар хила?.. Ца дойца ахь ас бохург?.. Делахь сан карах ле хинца!.. ас доккхур хьан са, — аьлла, шаьлта айъира моллас.

Оцу меттехь, арадлахула глоран зайл чубайтинчу хир чу, ша схьабаьккхина жима зайл луьттуш, гийуь дикка дла а хилийна, лаьш йолу Петламат, цлеххьана тийхьа а йирзина, шен ницкъ маббу члогла, ший а буй тоьхна, блаьргаш а дохош, кор дла а диллина, йуьнкара урамановкьа чуьккхира, цхьалха кучаца, ирх дихкинчу можачу йовлакхца. Амма, и кор-м Петламат сел члогла ца хьапзича а чохьара зайлаш дла а даьхна, жимма меттахьадица атта дла делла луш дара.

— Йийтт наччлаж я!-кх! — аьлла, Бешир-моллас ластийна шаьлта коран лакхарчу терхех кхеттачохь йогла а елла йисира. Тлаккха кхо ара а кхевдина, — Ма ядалахь дла! Ма ядалахь дла! — аьлла, мохь туьйхира. Амма Петламат, кхуьнан мохь хаза а ца хезаш, ша-шенна орца даккха мохь а ца хьакхалуш, члогла юьхь къаьрзина дла едла-м йоьдура.

Бешир-моллас, и ца социйла шена хийча, чехка яккхира корах йоллу шаьлта схьа. Иштта чехка, чурчу жимчу стоьла тлехь лаьттаху лампина хлуп а аьлла, корах ара иккхина, Петламатана тлаьхьа хьаьдира, бетта сехь йоьлу шен керара шаьлта тлаьхь-тлаьхьа чlogla буйна а кхуьйлуш.

Кху готтаху урамна дехий, сехий моглара лаьттаху лохачу ценойн кегийрчу корашкахула наггахь бен лампин серлонаш а ца гора, и гуш а дикка клезгачу ницкъаца а яра. Сийначу стиглахь кхозуш хюьан буьйран басахь догуш кегийра седарчий а дара, кхозучу баттаца серло тохар къуьйсусанна лепа а лепаш. Наггахь, цхьаццанхьа кертарчу дитташ тлехь котамаша деттаху тлемийн гловгланаш а хезара. Кху ураман некъана гена доцуш охьадоглучу хин гловгла а яра хезаш, астагичу стага юкьюкьа, астагI эккхий когаца доккху тата санна, наггахь гловгла алсам а йоккхуш.

Корехь гинила йогу лампа а гуш лаьттаху мокхачу хьуьжаран лохачу неларехь:

— Ва.. ва орца!.. орца!.. — аьлла, шийлачу маьхьарца Петламат охьаюьйжира.

И охьаюьжна минот а ялалий, тлехийнчу Бешир-моллас кхунна тоха шаьлта айтира. Петламата даьккхина орца хезна, цлеххьана кху неларехула араьккхаш воллучу ондачу муьтафеламо — Хлей, хлун до ахь? — аьлла, Бешир-моллин куьг схьалецира, айинчуьра охьадале. И сурт гинчу Петламата, цкъа ладийча санна цец а яьлла, юха а шен блаьргаш меллаш длаьхьабдира, шен садоккхуш шена ца гайта санна. Бешир-молла шен куьг юха а даьккхина воьхна, ойла ян хлоьттира, мерах шок а етлаш, цул-тлаьхьа Петламатана хлорш ца гора, цуьнан блаьргаш, набарна дийшича санна, чlogla хьаьббера, кхераелла дог кIаддаларна.

Бешир-молла вевзина, мутафелим юха а вистхилира.

— Ахь хлун до, молла? ХIара хлун ду?

Оцу заман чохь, ша Петламатана лелийнарг гучудаьлча, наха юккъехь валлац шен дов долчу сийн а, цунна дуьхьал шена мацца бина а, бен болчу бекхаман а клоргера ойла еш лаьттаху Бешир-моллин юхь цлеххьана харц елаелира, аьтту блаьрг жимма горг а луш. Цул тлаьхьа Бешир-молла вистхилира:

— Чохь дуьйгур ду вай, тIаккха хуур ду хьуна, хIара хлун юхьблаьржо ю-м... ДIалацал, чуйнга вайшимма хIа-

ра, — аьлла, тлаккха шен керара шаьлта охьа а тесна, Бешир-моллас Петламатан ши ког ша а лоцуш, мута'еламе белшаш а лацийтина, шиммо а чу а йигина, го баьккхина бийшина Юхкучу мута'еламашна юккъе даржийна Юьллучу истанга т'е, дакъа санна, яхъеш охьайиллира.

Чохь, могл'ар бийшина Юхку мута'еламаш, кхеран г'овг'анаш хезна, чехка хьала а лл'хина, шайн-шайн шаьлтанашна т'е беттабелира. Тлаккха, чохь шайн молла а гича, уьш кхин луьра хьийэаш а ца гича, шаьлтанаш охьа а тийсна, могл'ар кхозу шайн бес-бесара г'овталш т'енйзо болабелира: — х'ара х'ун ду?.. х'ара х'ун ду? — бохуш. Царех цхьана мута'еламо, чехка кора т'е а хьаьда, йогуш лаьтта базаран лампа хьала уьйзира. Петламатан лаьржа деха ши ц'оцкъам лепа а доладелира.

— Х'ара г'ам девзий шуна? — элира, Юьллучу Петламате а хьовжуш лаьттаху Бешир-моллас, шен кьовжа, даьлла ши ц'оцкъам догачу хьаж т'е хьала а кхуьссуш.

— Евза дер-кх!.. Вайн Петламат яц х'ара? — аьлла, юкь-юкьара мута'еламаш бистхилча:

— Яц, дера, х'ара-м вайн! Вайна мотта-м моттара ю, и бакъ ца хилла. Х'ара г'ам!.. адаман йилбаз!.. Нехан хилла, нехан!.. Х'ара шен дег'ан дола дан стаг ца хилла!.. Вайн юьхь ларъян адам ца хилла!.. Хезий шуна, х'ара шайт'ан хилла?

Иштта Бешир-моллас ден къамел жимма чу са дезна Юьллучу Петламатана дуьйцург ца а къаьеташ хезира. Амма, х'ара цунах б'аьргаш схьаделла-м ца яхьара. Цуьнан дег' дегадора. Иза хьацаран к'ур а хилла Юьллура шен боккха накха ирх а кхуьссуш, г'енан кхоблах санна, Мусост дуьхьал туьйсус, кхунна къаьсттана сирла дуьхьал тесири, цхьана дийнахь Мусоста шега аьлларг. И дара, х'инница цхьа шо хьалха, Мусост лаццале.

Суьйранна чубузуш лаьтташ малх а бара, ша чубузу го берриг а ц'ний а бина, эвла йистерчу акхтаргаш юккъехула охьадог'лучу хи йистехь суьйранна гулбелла лаьтташ кегий нах а, зудабераш а дара ч'ог'ла сакъералуш, вовшашца къамелаш а деш. Царна дукха гена доцуш лаьтташ Петламат, Мусост а дара ч'ог'ла къамеле даьлла. Петламата шен керара чами ловзош, наггахь, шаьшинна юккъехь лаьттаху к'удалх тухий, ларамаза г'овг'ла а йоккхуш, кхеран къамел к'орге даьллачу хенахь Мусоста, цхьана х'уманна-м ц'еххьана юха а иккхина, «делаца дуй боу ас, хьо соьга яллац, хьуна бохам баьллачу

меттехъ нанас винчу вашас ден долу гѣо хуна дан», — аьлла, шен Іаьржачу мекхаш тѣе ка яьхыра. Иштта и дешнаш дар-кх хинца Бешир-моллагарна юккѣхъ Іуьллучу ПетІаматана дуьхьал теснарш.

— ХІун ду хІара, дан мукъана? — аьлла, мутаѣламаш юха а бистхилира.

— ХІун хир дара хІара? Юьхьаьржо бен яла йиш ярий зуламечу бІогІаман Дудин йолера. Юьхьаьржо ю-кх, юьхьаьржо!.. Суна моьттура, хІара хІокху бІаьста чІогІа сакъераделла хилча, кхуьнан шен жималлех, шен хазаллех къерало и са. И бакъ ца хилла. Кхуьнан хІара бІаьста яьлчахъана а, цул хьалхе дуьйна а чукхуьйлүш безаргаш хилла, кхо, царах шен самукъа а доккхуш, вайна юьхьаьржо кхоьллина, — аьлладчу Бешир-моллин хІилла тІехъ гун бІаьргаш, и лийна валлалц горгдина дара.

И къамел шена хезча ПетІамат, цІеххъана шен дуткъа цІоккъамаш генна хъала а кхиснина, кІегар а хиъна: — м-мила?.. бах ахъ?.. Хъенан бу безаргаш?.. Ахъ хІун дуьйцу.. ва молла!.. ХІун кхуллуш воллу хьо?.. Ахъ ца хаййтира соьга дог?.. Ахъ ца диттира сан тешамечу дегІах куьг?.. Молла!.. ХІунда дуьйцу ахъ харцдерг? ХІунда кхуллу ахъ бакъдоцург? — олуш, цкъа пенаца хьалашершина, юха а цІеххъана, шен кІажин пхенаш цистича санна, лесташ охъа а хиъна, йист а ца хилалуш чехка къурдаш а деш, Бешир-молле хьежа елира.

Мутаѣламаш цкъа ПетІамате хьовсуш, тІаккха белшаш а сеттош, вовшашка хьовсуш, цец а бевлла лаьттира, хІиницалц юьрто а хазалла куц долуш, гІиллакх долуш юьйцуш йолчу ПетІамата эхъ дина бохуш шайга дийцарна.

— Хезирний шуна цо дуьйцург? Гой шуна зударийн хІилла? Церан харцо? Хинца дош дарний цуьнан дегІах Іоьттина шаьлта чекх ца яьккхича?.. Тиларчу яхана ю аьлла ца Іеш, — аьлла, Бешир-молла тохавелча:

— Молла, хьо сих ма лохъа!.. И Іен ПетІамат ша нахаца лелар гучудаларна тиларчу яхана Іеш хилар гуш ду-кх вайна, — элира лергана Іаьржа мекхаш долчу, кху мутаѣламийн тхьамдас.

— И иштта-м дара, делахъ а ца лало-кх харц!.. Муха ловр ду харц дерг, тилладчу стага дийцарх?..

— Со, хьонга ца йирзича тиллий-ца? Со, хъан езарг ца хилча хьерайла гергаяхний-ца? — аьлла, ПетІамат, хьалаэккха юьйлира.

— Хинца гуттар шайтанийн лааме йовдуш лаьтта
иза, д'алаца! д'алаца! — аьлла, моллас мохь хьаькхира.

— Хиунда дуьйцу ахь харцдерг? Хьо-х динан да ву
бохуш ву!.. Со-х хьох тешна, йитипа ю!..

— Хиун деш лаьтта шу? Д'алаца ца боху ас шуьга
и? — аьлла, Бешир-молла юха а вистхилира.

— Бисмиллах! везан дела хьо воккха ву-кха!.. —
аьлла, шина мута'елемамо т'екхетта Пет'амат д'алеси'ра.
Пет'амат, Бешир-моллин дешнаша лазийна дог г'елделла
йовжнера. Цуьнан б'аьргийн к'елоша сийна бос эццера,
цуьнан беснеш т'ехь моккха тачанаш дара.

— Вайна, кхуьнца лелла стаг мила ву хаа деза, цуь-
нан а бу кхуьнан сainya бехк. Со ве'ха т'лаьхьа ндира цуи-
на, схьа а ца лацавели, я мила ву а ца хин, цхьа жима
стаг хилар бен. Иза вайн балхах карор вац, кхо ца вий-
цича. Цундела хинца шайтанийн т'ома к'ел ч'аг'луш
йол'лу х'ара Пет'амат, жайно ма бохху еттарца, цу шай-
танийн лаамера схьа а яьккхина, вай х'окху сохьта бех-
кениг схьавийшийта веза, — аьллачу Бешир-моллас, цкьа
ша-шега элира: «Хинца г'елъеллачу меттехь йиттича
лийр яц теша х'ара», — т'аккха — ох!-х'о-ох! — аьлла
йовхарш а тухуш, шен еха маж а шаръеш, — вайна са-
хила герга а дахна, х'окху сохьта дан деза и г'уллакх, —
аьлла, Бешир-молла шена дуьххьал лаьттачу кора т'ера
жайнеш цхьана аг'ор а теттина, охьалахвелира. Цуьнан
сапарг'атделира, цуьнан дог ша к'елхьарадала гергада-
харх доккхадеш, доьлуш дара. Пет'амат д'алаьцна т'ечу
шина мута'елемамо шавшшина доьхкарш чехка схьа а эйна,
юха а Пет'аматана улло охьа а х'иьна, цхьацца аяташ а
дешна: — Пет'амат! Схьабеллац ши б'аьрг, хезий хьу-
на, Пет'амат?.. Самаяьл!.. — бохуш, и хьеста вола-
велира.

— Цу тайпана шу леларх г'уллакх хир дац, жайно
ма баххара бакъонца г'уллакх дел аш. — аьлла, Бешир-
молла вистхилира.

— Схьабийца уьш! схьабийца уьш! — аьлла, ши му-
та'елем Пет'амат д'а-схьа а тухуш, т'ечевхира.

— Стенна ийзало шуьшиъ?.. — аьлла, Бешир-молла
ша т'еччохь тохавелира.

— Астог'фируллах! ала!.. астог'фируллах! ала!.. схьа-
бийца уьш! схьабийца уьш!.. бохуш ши мута'елем Пе-
т'аматан дег'лах доьхкарш детта волавелира, цуьнан
г'ийла мохь а оьхуйтуш.

Ехха йиттира шина мутаџеламо Петџаматана, настарех а, некха тџе а, аглох а, шайн ка яьллачу массо метте а сийна томмагаш а хиттош. Цуьнан сибато сийна бос эцнера. Петџамата наггахь бен са ца долура, иза а долу ца долу а хуур дацара, аркъал йоьжна луьллучу цуьнан накха наггахь гийлла кхийсалуш ца хиллехь.

Хьацаран клур а хилла етташ воллу ши мутаџелам члогла кладваларна, саца а сецна чехка са а доьлуш, Петџамате хьежа велира.

— Цкъа ладуглур вай!.. — аьлла, Бешир-моллера омур хилчи, ши мутаџелам шаьшшинна тоьхна хьацар гловталан тџемашца дџа а дохуш юьстах велира. Цул тџаьхьа, хлорш бехха йийра, тџама юккъера яьккхича санна, буьрса, ирча луьллучу Петџамате наггахь дџа а хьовсуш.

Оцу заман чохь, араара сийна стигланаш седарчийн дџалобьлуш макхьџа юьйлџира, маьл-маьлнехь иџаьнеш а кхойкхура, летачу жџаьлийн гловгланаш а яра геннахь хезаш.

Тховса шаьш еттарх Петџамат елча, тџаьхье дика ца хила мега шен аьлла дагадеанчу Бешир-моллас, юха а Петџаматана доьхкарш детташ воллучу шина мутаџеламе эџира, — хџара луьллу Петџамат делан лаамца яхна шайтџанийн кера, цундела, вайн кхунах глудлакх а ца хуьлу, цкъа йита еза хџара, делан пурбанца ша йоглур метта. Хинца кхунах дан дезаш кхин ду. Вайна садаьржаш доллу. Со луьйран ламазера цџа вахна тџе хџума а юьйхина вогглушехь, шух шимма ара а ваьлла, тхан цийнан тхьамданаш гулба беца, кху глудлакхан кхел ян ховша, хезий шуна?

— Хеза тхуна-м.

— Делахь, чехко е-кх, — аьлла, Бешир-молла, клелдџахула Петџамате а хьоьжущ, аравелира.

Малх дикка лакх баьлча, кху хьуьжара хьалха Бешир-моллин омарца Петџаматан тайпанан тхьамданаш гулуш лаьттара, тџехь чоьэш, гловталш а йолуш, лекхалла аркъал охьакирчинчу куйнашца.

Нах чехка бевџира гулбелла. Чџаьржачу чоьийца Бешир-молла а веана тџехлоьттџира: — ассалам џалайкум, луьйре дика хуьлда шун! — аьлла.

— Ва џалайкум салам, — аьлла, баккхийчу наха роглана цуьнан куьг леџира.

— Чугло вай, — аьлла, Бешир-молла хьалха а ваьлла, хлорш хьуьжар чу бахара. Шаьш чу бевлча, Бешир-молла

баърче а воккхуш, баккхий нах шайн клайн, хъърсан, лаържан мажош тле куьйгаш а хъоккхуш, шуьйра го беш миндарш тле охъахевшира.

Петламат, жимма чу са деана, керла далийна нускал санна, аьрру аглор сона чохь лаьттара, деглехь ницкъ клезнг бисарна, белаш а кхийсалуш, когаш тле охъа а оьхуш, шен ах гун клайн накха дла а хъулбеш ши куьг юьхъа тле а диллина. Цуьнан настарш таьнна сийначу басахь гора, царна тлехь дохкуш детта циниш дара. Цуьнан годаюкьал дикка охъалелхаш гун лаържа месаш хьирчина еттера. Цуьнан йоцачу клайчу куча тлехь маьлмаьлнехъа, цечу зезаган суртахь хъоккхнаш йохкура. Петламат догдиллана яьллера шен деглах, кхунна ша бохург бакъ хетар доцийла хнънера, хлара Бешир-моллин бехк ца бийца дагахь сецнера, хъераьлла ю аьлла, тохара санна, юха а шена еттарна кхоьруш.

Баьрччехь Лен Бешир-молла, цкъа йовхарш а тоьхна, шен беха мара а озийна, глехъа садоккхуш, Петламате а хъаьжна, вистхилира: — Даялол, сени чу ялал хьо!..

Петламат, шен дукха йилхина дистина бляьргаш бен кхин юьхь ца гойтуш, жимма уккал а талийна, берзанчу когашца сени чу елира.

— И дладахана глам девзий шгуна? — олуш, Бешир-моллас шен ворта яхйира.

— Дудин Петламат яц и? — аьлла, моллина улло лечу совдегара хъаьжочо нилхачу цергаш юккъехула туйн дарц туйхира.

— Яра цкъа-м, хинца-м яц, — аьлла, Бешир-моллас шен буйнара ал суьлхъанаш чобин чета доьхкира.

Петламат, бляьргех даккхий хин тладамаш а оьгуш, сеничуьрчу жимчу корехула Бешир-моллаглар а гуш лаьттара, шен Дудегий, Мусостей дагахь орца а доьхуш. Амма, цаьрга сатийсар эрна-м дара, уьш кхунна сов генахь хиларна а, маьрша цахиларна а.

Кху сенин наьларехь ши муталелам а вара, наггахь Петламате а хъожуш, багахь цхъацца аяташ а доьшуш лаьтташ.

— Хла-хлан нах, соьга еанарг йоккха юьхьлаьржо ю и вайн Петламат лалашгъан тлелацар бахъанехь. Иза шен махуьллу сан а, вайн массеран а сий доьгуш лелаш хилла хинццалц вайна хаа а ца хууш, и глам!.. Йилбаз!.. шайтлан!.. — аьлла, мохь а тоьхна, охъа а хъаьжна, юха

а элира: — дуьйцуш ьзда дацахь а, хIара гIуллакх ма-
дарра шуьга дIа ца хайитича дер дац.

— Дийцал ахь!.. Дийцал! — аьлла, баккхий нах а
бистхилира.

— Шуна ма хаьара ас кхобуш яр-кх и Дудин ПетIа-
мат, аш ца динарг сайн доццухеьха, сох тешна йитина
ю-кх иза, цуьнан кьа вайн юьртах ца латор ас, бохуш,
аша сайна денна дечу диканех ах дика цунна а дойьуш.
Бакъ ду, со цуьнан куьцо Iехийра, суна чIогIа цунах
цхьа адам тарделлера. Амма и бакъ-м ца хиллера. ХIара
боьха жIаьла хилла! — аьлла, соцанха а хилла, Бешир-
моллас шен кьамел юха а дIадолийра: — ХIара бIаьсте
яьлчаьхана бус-буса хан яьллачу хенахь ПетIамата ша
йолчуьра кор доьтлуш татанаш хезара суна. Суна тарло-
ра цо и кор йовхонна доьллу, сайна цхьа а шеко цахи-
ларна, ткьа сийсара дикка хан яьллачу хенахь, хIара
йолчу чохь татанаш деш санна а хетта, наьIаре а вахана
ладобьгIча, цхьа адамаш луйьш санна хийтира суна. ТIак-
кха наьI жимма хер а йина, чу хьаьжча, корах араьккхаш
воллчу цхьана жимчу стеган букъ гира суна, ерззана
цIена меттара гIаьттина, коч тIенийзош йоллуш ПетIамат
а йолуш; чохь йогуш лампа а яцара, чукхетта лаьтташ
беттаса а дара. Цул тIаьхьа ког байбинна меллаш кетIа
а ваьлла, дIа-схьа хьаьжна со, хьуьлла, генна дедда доь-
душ тохарлера адам дара, вехха идира со цунна тIаьхьа.
Амма дош ца хилира. Хир дара, соьгахь цхьа долу герз
хиллехьара. Цул тIаьхьа ПетIамат йолчу чу а иккхина,
юкь-юкьа цуьнан кIажарш а ийзош, етташ со воллуш,
цIеххьана карара хецаелла корах ара а иккхина, кху
хьуьжран наьIаре иккхира и сени чохь лаьтта адаман
йилбаз...

— Бакъ дац!.. Бакъ дац!.. Ва нах! Ма тешалаш, бакъ
дац шуна и!.. — аьлла, ПетIамат баккхий нах болчу чу-
хьаьдча, шинна мутаIеламо сацийра. И ши мутаIелама а
ПетIаматан тайпана вара, моллас ПетIаматах гайтинчу
ледарлонна чIогIа шаьш шинна эхь тIедеана аьлла хеташ
а вара.

— И ца аьлла кхин хIуи эрдара цо? — аьлла Бешир-
молла велаькежира.

— Тиларчу яхана ю-кх иза, — аьлла, совде-ар-хьажо
вистхилта.

— Я дера-кх, сийсара дуьйна а-м и тиларчу яхана,
оха-м боккха бала хьегна, цунна етташ, и метта а ялийна

цуьнга бехкениг схавийцийта. Амма, цунах тхан дош-м на хилира, далла ца лиъна дела. ХIумма а дац, и бехкен стаг дала ша схьалур ву, хIара уггар бехкен ерг вешэн кера ярна далла хастам бан беа вай. Вайна доккхачу гIуллакхан къайле гучуели. Вайна вешан юьртан сема кхетта гувйриг гучуели, — аьллачу Бешир-моллин сибат харц гора, цо шен чучча биллина ши ког хийцина а биллина, юха а шен къамел дIадолийра: — хIара гIуллакх гучу ца долуш дIадаханехъара, юрт кхерамехъ яра, хастам бу хIара юрт лаьтта буха ца яхийтинчу далла, хастам бу оцу далла кху юьрта цо хIорд цахецарна; кIур бица яга ца еш хIара юрт хIинциалц латтийнчу, цу далла хастам хуьлда.. Шуна ма-хаъара ас кху юьртахъ цомгаши хиллачу нахана а, шайтIанаша Iехийнчарна а, бохамаш хиллачу нахана а даьхначу жайнеша гIоле йина меттиг яц. Бакъ дуй и, нах?..

— Ду, дера! ду, дера! — аьлла, массо стаг а вистхилира.

— ТIаккха а шуна ма-хаъара, хIокху шинна шарахъ ваьштта кху юьртахъ йокъа хIоьттира вайна, массо а заман чохъ со хьалха а вохуш, маьждигехъ белхарца деле догIа а доьхуш, вайна цо и догIа шен заман чохъ дала а ца луш. Бакъ дуй и, нах?

— Дера, ду!.. дера, ду!..

— Иштта долу и гIуллакхаш цахиларан бахъана, боьха ПетIамат кху юьртахъ хIлар ду! Дала а, дикчу наха а аьлла ду, ПетIамат санна йолу зуда юьртахъ хилча, йокъэ-м муххале а хир яра, юьртана беркат-м муххале а хир дацара, тIе, и юрт лаьтта буха яхарна кхерам а бу, буха ца йодахъ а, йоьхна, яьржина дIаяха герга а ду. Иштта шех кхерам боллуш ду-кх и сеничуьра гIам!.. шайтIан!.. копур керистан!.. ХIинца вай жайнин бакъонца ПетIамат ен еза. И вай ца ехъ, иза, кхечу юьрта, я кIотара йнгахъ, хIокху шинна, кхаа шарахъ вайн юьртехъ латтийна Iазап цигахъ а латтор ду цо. И йолчу меттехъ йокъа цахилча йиш яц, и кхаьчнадохъ ялта хьекъа амал дац, беркат довр ду, дала шегга динчу доIанна жоп лур дац, цундела, жайнин дешнашна тIе а тевжина, вай цуьнан са даккха деза!.. Жайно боху: наха дог ханйитича еласла зуда ерах, стагана тIе ций-м муххале а ца догIура, мелхо а, мел хир бу.

Бешир-моллас дувйцург хаза а хезаш, йоьлхуш ша-шех леташ лаьтта ПетIамат Iа а ца елла, берриге а шен

дегІехъ болу ницкъ а гулбина, мутаІеламаша сецошсехъа, чу а иккхина, Бешар-моллех а хъаърчаш, шийла мохъ хъаькхира: — Стенна йоъ ахъ со?.. тешамен ю аьлла йоъахъ со? Хъайн езарг ца хнларна йоъ ахъ со?.. ХІай молла, хьоъ луьй со-м!.. Со хІунда яьккхи ахъ нахала? ХІунда хІоттий ахъ со юьхъІаьржа? ХІунда ца хета хъуна эхъ? Карчаехъа хъайн харцо! Дийцахъа жхарна бакъдерг! Дийца! Дийца! ХІай молла, валахъа, кхарна бакъдерг дийций! Валахъа чехкка дийце! — аьлла, ПетІамата шен легаш лаьцча, Бешир-молла, кхоьссина цуьнан куьйгаш дІа а дахийтина:—ланлахІа иллаллахІ!.. Хьо доккха хІума!.. Хьо тамашина хІума, мел чІорІа елла-кх ахъ н шайтІанийн кара, — аьлла, тховх хъала хъаьжира.

— Зударий шайтІанаша божарел атта тилор бу аьлла ма ду делан дош, — аьлла, совдегар-хъаьжо вистхилча:— бакъ ду-кх иза, бакъ ду-кх иза,— аьлла, баккхийчу наха а кортош тІийра.

МутаІеламаша ара йоккхуш лаьттачу ПетІамата, хеца елла юха чу а иккхина, мохъ хъаькхира: — тхьамданаш, ма хетийша со харц! Ма хетийша со тилла! Ца яьлла шуна со хьер, ца яьлла шуна!.. Ца яьлла шуна со хьер!.. — бохуш, баккхийчу нахах тийсалуччохъ ПетІамат легаш а дакъаделла, йист а ца хилалуш охъаюьйжира. Оцу заман чохъ, хІара сецош воллучу шина мутаІеламо тІекхетта ПетІамат айъина сени чу яьккхира.

— Цо лелориг-м шен тиларчу яхар дара, хъайн къамел чекхдаккхал ахъ, Бешир-молла, — аьлла, хъаьжо вистхилча:

— Кхин дІа дац сан къамел-м, хІинца вай хІокху сохъта кху гІуллакхан цхъа сацам бан беза-кх, мичча тайпана даьккхина а цуьнан са даккха, — аьлла, Бешир-моллас шен можах ка хъаькхира. ТІаккха шен сийначу меран буьхьига тІе хиъна моза дІа а эккхийна, юха а вистхилира: — хІун хета хъуна, АлчагІар?

— Ен еза!.. кхечу къаьмнашна хъалха а вай юьхъІаьржа хІиттий цо!..

— Ахъ хІун олу, Оьлбаздукъа?

— Са даккха деза, оьрсашна хъалха а вайна юьхъІаьржо йин цо!..

— Хъуна хІун хета, Хъаьжа?

— Са даккхаран чехко ян еза! Тоьар ду хІара юрт кхо хІинцалц Іазапехъ латтийча! Тоьар ду кхо хІинцалц йокъа а латтош вайн юрт мацъяр, кхин минот яккхийта

ца еза цу делах даьллачу шайтлане. ХIара юрт, ахь ма боххура, оцу дала дика а йитина хIинццалц тоьпан молха дина ца обккхуьйтуш... Бакъ ду-кх, со хIинца и боьха жIаьла чохь долчу кху хьуьжар чохь чIогIа кхоьруш а, сайн ма хуьллу еза цIераш йохуш а Iар.

Бешир-моллас вукху агIор а вирзина, хаьттира: Шуна хIун хета? — аьлла.

— Тхо а аш боххучунна реза ду-кх, — элира, ладоьгIуш Iечу баккхийчу нахах еха Iаьржа маж йолчу цхьа онда воккха стаг воцчо. И стаг, корта а оллийна, ойла еш Iара.

Иштта ден кьамел а хезаш, легаш а дакьаделла елха а ца луш, йист а ца хилалуш сени чохь лаьттаху ПетIа-матана, цIеххьана, дегIан массо а пха цхьана уьраллий-ца хадий мотталуш, кхерамца ийна лазаран тулгIе туй-хира.

ПетIамат, ша лаьттийла хьийзаш ю мотталуш, бIагор а беана охьаюьйжира.

— ХIета, шу массо а реза ву-кх? — аьлла, Бешир-молла вистхилира.

— Ду, дера, ду, дера, ду, дера, — элира юха а, Iаьржа маж ерг воцчо.

— Делахь хIета, шу реза делахь, и ен цхьа кеп хаь-ра суна!

— Дийцал ахь хьайна хетарг, молла, хьуна дикахо а хуур ду и еран кеп, — элира совдегар-хьаьжочо.

— Сайна цунах ян еза аьлла хета кеп шуьга дIайий-цале, шух цхьаболчушна ма-дарра хууш цахиларна, цкьа цхьа гIуллакх дуьйцур ду ас. — аьлла, Бешир-моллас маж а кIамийна, шен кьамел дIадолийра. — Стохка хIоккху хенахь, пхьуьйран ламазера, суьлхьанаш а хьийзош, вайн готтаху урамехулу цIа воьдуш лаьтташ, цIеххьана, «баба хIунда кхуссу ахь и цIерга? баба!.. Ма кхосса, и-м кьур-Iан дай!.. Ма кхоссахьа, баба!..» — бохуш, цхьана гIийла лампа а йогучу лохчу цIа чохь мохь хьобкху а хезна, цу юххе а вахана, кьайллах чу а хьобжуш, ладоьгIа со хIобт-тича, суна хезнарг, гинарг, вайн веччанна ма хозийла, ган а ма гойла, ма хьекха и мохь! «Нажжаз!.. Ма хьекха ца боху ас хьобга? — аьлла, цхьа дукха дилхина даккхий бIаьргаш долу, екьна лекха нана боху гIам шена тIечев-хича, Iад кхуссург хилла волчу цу ненан кIанта юха а мохь хьаькхира: — Баба!.. баба!.. ас кхана молле хIун эр ду? КьурIан стенга дахана аьлча, ас молле хIун эр ду?» —

аьлла, и бер, цIенкъа а доьжна, дилхича, нанас катюхна и схъа а лаьчна, цкъа тоха а тоьхна: — Ас дагийра аьллахь, ас! ас!.. хезий хьуна? Ас дагийра аьллахь!.. Байн даьхний моллас, я цхьана верасо, хIинца моллас вайн йийна ши бугIа-кIорни санна дитъча, хIинца вайшиь санна, моцалла далар-х, цу моллех ца леташ, цуьнца дов ца лелош къематан дийне хьежа бахарна ас дагий аьллахь!» — аьлла, и зуда, шен къежъелла месаш а ийзош, шийлачу маьхьарца ерзанчу цIенкъа йюьлхуш охъаюьйжира. ШовлагIчу дийнахь ас ма дарра и гIуллакх юху чуьрчу хъаьже а тIехь цхьаболчаьрга дIа а ханийтина, цул тIаьхъа цуьнан вешеге, цу зудчо къурIан дагадарх хIара юрг дикка кхераме юйла ханийтарал совнаха, къурIан дагийна шен йиша ерах цунна тIе цIий ца догIийла а ханийтина, цо шен и йиша, хъаьжкIаш юккъе а йигина, ен а йийна, цигахь ор а даьккхина, дIайюьллира, хIетахь дуьйна и урд долчу дас ца охуш а ду, ахан мегар доцуш а ду, дийна ялта денлур доцу дела, цу уьрдан кийрахь жовжахатен бIогIам балларна. И юьйчу заман чохь суна дага а ца деара цуьнан вешеге ала, ништа йийна зуда дIайюьллина меттиг стагана кхерамехь хилар. Цундела, — аьлла Бешир-моллас шен баьшна корта гучу а боккхуш, шен Iаьржа лекха куй кара а биллина, юха а шен къамел дIадолийра, — цу тайпана хIара ПетIамат а нахана оьшуш долчу лаьтта тIехь ца юьйш, цхьанахъа хьуьнан кIорге а йигина ен еза, са даьллачу меттехь цхьа кIаг а баьккхина дIа а юллуш. ТIе хIара йийна довллац юьртана ханийта а ца деза. Хьанна хаьа, цхьа шен бала боцу боьха стаг гIоттий а. Ништа и ду-кх суна бакъахъа хетарг, делахь а шуна луьбург-м дийр ду вай.

Сени чохь, юьхъа тIе, берцан буьртигаш санна, хъацар а тоьхна Iуьллучу ПетIаматана кхеран къамел ца хезира, иза Iуьллур шена еттарна Iаржбеллачу некха юккъехь Iуьллу, Бешир-моллас сийлалла хир ю аьлла еза цIераш тIеехкина хIайкал садаIарца наггахь ирах а кхуссуш, бIаьргаш а хъаббина, йист а ца хуьлуш.

ЦIехъана, тохар хьалха вист ца хуьлуш Iийна Iаьржа маж йолу тоьлла воккха стаг, хъала а иккхина, вистхилира.

— ХIа-хIа, нах! Со реза вац и ерна. Цуьнан бехк бац-м ца бах ас, делахь а тIаьхъа шел совнаха кхин са доцуш гIийла стаг ю иза, хIокху сохьта-м муххале а. ТIе, хIумма а тамаша а бац вай и ерах а, стохка йийна йок-

кха стаг ейтарх а. Вай гийлачушца сов майра ду. Вай гийлачарна ницкъ бан сов тѣра ду. Шуна биц ма лойла, стаг вийначунна вай беш болу бекхам. Шуна виц ма лойла вайн ваша бахъана долуш Сибрех а вахана Іеш волу ПетІаматан да Дуда. Цо юьтур ю аьлла хетий шуна ПетІамат вайна? Юьтур яц. Цо бекхам бийр бу. Цо муьлх-хачу а стагачул майрий, аттий бийр бу бекхам. И-м цигахь дог даьтІа а лийр ву, аьлла хир ю шун ойла. Цунна валлалц цу Сибрехахь Іен хан тоьхна бохуш хир ю шун ойла! Іза, хІинца а билггал хууш дац. Масала, и цигахь лахь, тІаккха а ПетІаматана дуьхьал бекхам бан стаг вер ву! Вайн Іадатехь кхузткъа шо даьлча а бекхамна стаг гІоттуш дуйла шуна а хууш ду. Шу совцон сан ницкъ бац, аш шайна луьург де, амма со кху бола юкъахь вац, — аьлла, воккха стаг, неІ а тухуш, аравелира. Чуьра нах дикка вовшашка хьийсинчу заман чохь, Бешар-молла вистхилира:

— Стешха хилча а пайда бац... И нохчо воцийла хаан деза, и дІавахарх. Вайна хІума дац! Вай, цкъа, кху ПетІаматан дай ду, кху юьртарчу вешан тайпана дай а ду. тхьамданаш а ду. Вай динарг дохо мІла хир вара кху юьртахь? Цул тІаьхьа, далла кІел Іен ца дезара цуьнан? Нах!.. Шу доха а ма доха, шу кхера а ма ло, вайна бекхам бан стаг вац. Масала, бекхамна гІаьттина стаг везачу дала ша сацор ву, цунна а тоьшалла до шуна. Масала, ша ца ван а, ца ван а мегачу ПетІаматан дех Дудех вай кхерахь, Іза эрна ду, хІунда аьлча, цІена нохчо, ПетІамата динарг шен йоІа дича, парх аьлла цуьнан корта баккха декхарийлахь волу дела. И дийр долуш Дуда а вара, ша цІахь велахьара, цу боьхачу ПетІамата шен сий дайтарна.

— Бакъ боху! Бакъ боху! Бешар-молла хьо нийса лов, вай дІадолийна гІуллакх чекхдаккха деза, ца даьккхича, кхунах тІаьхьенна цамгар яларна кхерам бу. Бакъ дуй и, нах? — аьлла, совдегар-хьаьжо вистхилча:

— И бакъ-м муххале а дара, кхин дахда ца деза хІара гІуллакх, — аьлла, баккхий нах а бистхилира.

— Делахь, тховса кху гІуллакхан йист йоккхур вай. ХІинца* делкъан ламазана маьждиге гІор вай, — аьлла, Бешар-молла хьалха а волуш, хІорш арабевлира, шен кІархаш тІеозош тІаьхьависинчу совдегар-хьаьжочо, ша араволуш сени чохь дакъа санна яхьелла гІуьллучу ПетІаматан берзанчу когех шен еха баьццара оба хьакхаел-

ча, мутаіеламе хи а дехна, цунах хьакхабелла шен обанан тіам биттира, ламазана ціена хир бац шена, аьлла.

Дукха хан ялале жамІатан жимчу маьждигехь Бешар-молла ламазана кхайкхира:

— ОллохІу акбар! ОллохІу акбар! ОллохІу акбар!..

Оцу заман чохь ПетІамат жимчу хьуьжаран сени чохь ша-шех леташ яра:

— Хьо ма да адаме, суна хилларг хІун ду? Хьо ма да бусалбане! Суна кхоьллинарг! ХІинца сох мила тешар ву? ХІинца сох теша мила ву?

ПОВЕСТАШ

БЕШТО

I

Ялла лаьтташ бӀаьсте а яра. Стигал, дошан басахь тхов бина кхозура. Юькъачу хьаннех а дуьзна лаьттачу дехачу, баьццарчу аьрцанаш кӀел кешнаш гора, гонахара керт нийсса ах охьа а кхетта. Цу кертара чарташ тӀелата кечдинчу эскарх тера дара, цу чарташна нисса хьалха, сехьахьа, кертана сов гена доцуш ах дахка а делла, лаьтташ цхьа дечган лоха чурт гора. Иза ширдаларна агӀордаьллера. Цу чуртан ширачу борза тӀе бертал воьжна цхьа стаг Ӏуьллура.

Иза вара ерриге а этӀа ал ӀовтӀала а юьйхина, тӀехула гатанан доьхка а дихкина, лекха Ӏаьржа куй а коьртахь. И стаг Ӏуьллура белш а кхийсалуш. Цуьнан кхийсалуш белших иза воьлхуш Ӏуьллу, я иза иштта белш кхийсалуш висина ву ала хала дара. Шен корта хьала а кхуьйсуш, цо боху хезара:

— Баба!.. Бешто хьерваьлла!.. ХӀумма а дац, баба, Бешто хьерваьлла!.. Ваьлча хӀун ду Бешто хьер?.. Баьхча хӀун ду наха, Бешто хьерваьлла?.. Бештона, шен дагна, шен дегӀана хилларг шена хууш хилчахьана. Бахийта!.. Бахийта!.. ХӀумма а зен ца хуьлу цхьанне а, Бешто хьерваларх. И талхарх, цуина тӀаьхьавелха цхьа а вац... Амма, и хьерваьлча, хӀара дуьне хӀун ю цахууш, и телхича, са дӀа а даьлла и висича, цуина атта-м дара. ТӀаккха... и паргӀатвер вара...

Иза меллаша прахӀовттира. Шен хих буьзна бӀаьргаш а цӀанбеш, цо элира:

— Баба! Кестта цхьаьнакхетар ду хьуна вай.. Баба! Кестта цхьаьна хир ду хьуна вай, — аьлла, корта а ол-

лийна, иза меллаша волавелира. Тлаккха цу кошана сехъа, ворхI-бархI гIулч гено баьцарчу басарца кечдина лаьттаху ширачу чуьрта тIе а веана, цунах дай-й куьг а хьаькхна, цуьнан ах чу а бахана лаьттаху ширачу борзатI бергал а воьжна, иза велха волавелира. Дукха хан ялале ша воьжна Iуьллучохь цо элира:

— Бусана!.. ХIумма а дац хьуна, Бусана, хIокху Iаьржачу лаьттан кийрахь хьо ялларх. ХIумма а дац хьуна, Бусана, кху лаьттан букъа тIехь Бешто санна гIайгIанан хIорда юккъехь хьо йисина ца хилчахъана. Бен ма хетахъа, Бусана! Хилахъа паргIат, хьо паргIатонан кийрахь хилча. Вай-м кестта цхъана хир дай. Вайн-м цкъа мацца а кхетта а цхъаьна ца кхетча йиш яций...

Гора а хIуттуш, иза хъалаайавелча, цуьнан къаьрзина бIаьргаш гучубевлира, уьш мелачу хих а буьзна кхохка-белла бара. Цуьнан къаьсташ, ца къаьсташ хебаршка кхинчу юьхьтIерачу яьллачу беснешна тIехула охъахъада меттиг а ца хилла, цунна ихина хи, мера улдIашха тачанаш а хIиттош, охъаихинера. Цуьнан юьккъа еха яьллачу Iаьржачу можах ала мегар дара, иза ханна кхузткъе итт шо кхаьчна ву. Амма цуьнан жимачу, къоначу сибато цуьнан шовзткъа шо делахь, кхин доций-м хоуьйтура.

Иза, цу борза тIера баьцара буц дIаса а хьокхуш, юха а вистхилира:

— Нагахь Бешто телхина вагIахь а, хьуна хууш дукха, иза хIунда телхина, хьуна хууш дукха, иза хIун Iа-дат бахъанехь телхина... Бештона хаьа-кха и, Бусана! Хьуна санна, хаьа-кх Бештона а, хьо мича бахъанина хIаллакьхилла... Хаьа, ца хууш делара... ма хезна делара... — аьлла, велхаран мохь а болуш, иза юха а цу ширачу борзатIе юьккъа, лекха яьллачу баьцарчу беца марара вахара.

Бешто мила ву, ас дуьйцу хьуна, ахь ладогIа, дешархо!

II

И дара нийсса пхийтта шо хьалха.

Малх, шерачу арара жима юрт сарралц дешица а кхелина, хIинца сарахь цу юьртана гена йоцчу баьцарчу бархатан регIа тIехьа чубузуш лаьттара; цуьнан цIен дари санна гун го, богучу малхе даьккхина цIен ангали санна, лепара. Цо шен лепарца кху юьртан цхъа агIу цIий-бинера.

Кху юърта йнстерчу жимочу тишачу бахаман да ткъе пхий шо кхаьчна Бешто, шен глеххьа расха дин уйтларчу говзанах тесна цлан а бина, шайн кетлахула, хьеран апрехула саниа, хьаьдда охьадоглу татол а малийна, и дин шайн ханнийн божал чу бигина дла а лалашбина, шайн лохий мокхачу ценойх аьтту аглогчу цла чу вахара. И цла глеххьа доккха дара. Цу чохь, мокхачу цленкьарчу истанга тле мотт а биллина, цомгаш луьллуш Бештон нана Ракалат яра. Ракалатана шена а ца евзаш цхьа тамашина цамгар яра цунна ерг. Цуьнан юьхь нръллера; цуьнан блаьргаш вуьшта болчел а баккхий хиллера; цуьнан бос ширделлачу ахьарал мокха бара.

Бештос, ша чуваьлча — баба, муха ю хьо? — хьатти-ра.

— Иштта дла ю-кх, Бешто,— аьлла, Ракалата шен шуьйрачу бетан декъа ши балда цлубдира. Бешто, меллаша товхана юххехь лаьттачу кхийран боганаш тле а всана, цхьа кхийран кад схьаэчна, цу чу шура а йоьттина, сискал схьаэчна, цунах жимма яьккхина, дуьйраш санна, отуш, шурн чу а кагйина. Ракалатана юххе а вахана, чучча когаш бохкуш охьа а хиьна, вистхилира:

— Баба, хьан хIума кхоллу хан-м хилла хьуна, жимма кхоллий ахь? — аьлла.

Тлаккха Ракалата шена дуьхьало ца йича, цунна и яо вовавелира.

Ша шура йиьна яьлча, Ракалат йистхилира:

— Бешто!

— ХIун бах ахь, баба?

— Бешто! Вайшиь кхин доьзалхо, кхин да воцуш цхьан ши стаг а ду, цул совнаха, со цамгаро лаьчна а ю. Хьо стаг вац а, хьоьга хьуна езда зуда йоглур яц а-м ца боху ас, делахь а наха хьо хIинца тлеххийзаш волу Бусана ша хьалдолчу нехан хиларе терра, хьоьга йоглур а яц, цо хьо ле а во бохуш, дуьйцу-кх соьга. Нагахь йоглур йолуш елахь, и ялаяй а, кхин ялаяй а, сан блаьрг хьожуш боллушехьа, цхьа зуда ялаехьа. Хьан да дIанккхичахьана, кхин дика суна дайна а дацара. ХIинца со яла-ле, хьуо вайн цлен тле воьрзуш гайтахьа суна,— аьллачу Ракалатан блаьргех хи хьаьдира.

Схьа а таьйна, ладобьлуш Iен Бешто, шен жимачу юьхьа тIера таьйна-ал ши блаьрг горгбеш, жимма ойла а йина, вистхилира:

— Лаба, ахь суна бехк а ма билла, ахьа, хьайн, со

цхьаъ бен, кхин довзалхо цахиларе терра, хьайца эвхьа-заваккхарна, со хьовца эвхьаза ву. Наха соьга Бусана йог'ур яц, цо со лево бохуш, иза а дуйцу хир ду. Сох нах а буйлу хир бу, со лакха кхоссавелла бохуш... Кхин цхьаъ-м ду хуна, баба: Бусанина х'ун найда хуьлу, со леварх, со кхаа шарахь шена т'ехыйзаварх? Баба, цо со шена веза а боху, и мелла делахь а, бакъ а ду... Амма, хуна а цунах хало хиларна, баба, тахана ас цу г'ул-лакхан цхьа йист-м йоккхур ю,— аьлла, Бешто, жимма кхечу т'ера лавцна к'амел деш, Ракалатан са а тедина, пенах доллучу к'орзачу истанга т'ехула кхозу шен Iаьржа кечийна г'лама схьа а эцна, суьйранна Бусанина хийисте ваха аравелира.

III

Кху юьртан тог'ин чухула дог'лучу хин шинна басахь наггахь лавтгачу ц'енойн туьнкалгашкахула ирхбуьйлуш к'ур а ца гора. К'ур бан-м бара ирх'оьхуш, амма иза керташкахь йог'учу кхаьлlex я товханех-м буйлу ала мегар дара, яьлла лавтташ б'аьсте хиларна. Цу ц'енош-на х'алхарчу акхтаргаш т'ехь а, дитташ т'ехь а суьйран-на декачу олхазарийн г'оврг'анаш яра хезаш. Кху хина пурх шинна а ар'ор т'еборг'учу новк'ахула кегийчу наха хит'а а кхуьйлуш, шайн дой суьйранна чудерзо чехкка ц'а кхуьйлура. Царех цхьаболу кегий нах, кегийчу бераш-ка шайн дой ц'а а кхуьйлуьйтуш, хийистехь а соьцура. Уьш боцурш, кхин а дуккха а кегий нах кху хит'а баьх-кина бара, х'иница хит'а оьхуш дуккха а мехкарий хиларна. Цу зудаберашца кегийчу наха, куьйгаш а туьй-суш, маьI-маьI'ехь к'амелаш а дора. Церан дешнашна дуьх'ало ца еш, церан массо а даша дуьх'ал там беш, зудабераш, ч'ог'а царех са а к'ералуш, г'ад'оьхуш доь-лура. Цу зудаберийн чамеш к'удалех детталуш, ц'естан г'оврг'анаш а яра хезаш. Кху юьрта юкк'ехула чехк а буьйлуш, хина дехий-сехий оьхучу кегийчу наха, цу зудаберашна т'екхьаьчча, шайн дой т'етуьйсуш етгачу шодмийн татанаша хин йист наг-наггахь скайора. Цу х'е-шийн дешнашна а зудабераша дуьх'ало ца йора. Царех цхьаммо «йол, йолахьа соьга маре», аьлча, йола, иена иза дуьх'х'ара гуш воллушехьа, «дера, йог'ур ю-кх со-м», — олура. И зудабераш, шайн к'амелаш ца х'адош, меллаша хнх к'удалш а юзий, юхадахка чехкка ц'а оьху-ра. Уьш ц'а а ихина, шаьш бисича, кегийчу нахах наггахь

волчо олура: «Дала хIун боху-м, ца хаа, бакъду и жима кIорни нахе далийта безам-м бац сан», кхечо олура: «Вешан дагахь долу зудабераш вайна кхачо бен, вай цу дала кхоьल्लीна а дац, шек ма довлалаш, кIентий». Иштта шайн жималлех сакъералуш болу и кегий нах цу дешнех синкъерам болий, гIадъоьхуш, куьйгаш вовшах а детташ, буйлура.

Зудабераша хи оьцучохь хина тиллнчу жимачу тIэна гена доцуш хи тIе дерзнийна лаьтташ, кIайн кир а тоьхна, гобаьккхина йина чIогIа аннийн керт а йолуш, цхьа дика ценош дара, кертахь лаьттачу кIа оручу машинан ирхъяхана Iаьржа еха топ а гуш.

ХитIара мехкарий а, кегий нах а шайн-шайн цIа бирзинчул тIаьхьа, цу бахаман диллина лаьттачу жимачу ринжехула, кIайн духар а дуьйхина, Бусана араелира. Цуьнан пхьаьрсах тесна цIестан кIудал яра, аьтту буйнахь цIестан чами а болуш. Бусанас, ша ринжах ара ма елли, шен горгачу юьхьа тIера Iаьржа ши бIаьрг дIаса-хьажийра. Цу бIаьргех вуно атта хуур дара, цо шен цхьа безам лосьхийла. Бусанн цIеххьана бIаьрг кхийтира юкь хецна Iаьржа гIовтал а юьйхина, карахь гIама а йолуш, вогIучу Бештох. Бешто шена гучуваьлчахьана, хIара духхавезачу цуьнан цкъацкъа елалой, кегий цергаш гучуйовлура, тIаккха, цIаьххьана шена хилла цатам дагабогIий делахь а, цуьнан юьхь, цкъа а ца елаелча санна, елаяла хаьане а ца хууш санна, кхолара. Бусана, корта а оллийна, меллаша йогIура хитIа. Иза, экхан дилхяхь а йолуш, дегIана лекхо стаг яра, ханна берхIитта шо хир долуш. Цуьнан сибатах а иза эсала, догIена стаг юй хаарал совнаха, цунна цхьа цатам хиллий хуур дара. Цуьнан когарчу баьццарчу кIархаш тIехула юьйхина ши пошмакх, цо лергех кхозу дашо хьалкханаш гойтуш тIехьа дихкинчу бекист-кисин йовлакхца цIоьлла къуьйсуш санна яра. Цуьнан когара кIайн ши пазат цуьнан еха коч санна кIайн а яцара. Ойла еш еана ша хийнсте кхаьчча, Бусана, шен кIудал охьа а хIоттош, шена тIекхачча воллучу Бештога хьаьжира. Кхуина шена болу цатам цIеххьана бицбелира, хIиницали а шена ма хеттара, хIинца а Бешто вогIуш чIогIа хазахетарна. Иза елакъяжарна цуьнан цIечу беснеш тIе кегийра кIаьгнаш хIиттинера.

Бешто, тIехь чоний, гIовтал цхьаьна долуш вацахь а, куш долуш стаг вара, муьлххачу а йоIана везачу кепара дегI а долуш, массаьрца а велавелла а волуш, зудабе-

рашна дийцича там хуьлу хабар шеца чlogla а долуш. Къаьсттина хlара зудаберашна везаран бахъана хlара нахаца тleкере чlorla йолуш хиларрий, хlorанна там бан хууш хиларрий, лаца йorlyчохь чlogla яхь лоцуш хиларрий дара.

Бештос, ша Бусанина тleкхаьчча, вела а къежаш, цхьа куьг хаьн тle а хlоттош, элира:

— Суьйре дика хуьлда хьан, Бусана!

— Далла вoзьийла хьo а, — аьлла, Бусана шен батца шена и везар хоуьйтуш дlахlоьттича, — Бусана! — аьлла, Бешто юха а вистхилира.

— Хlун бах ахь? — аьлла, Бусана йолчу тle а ела-елира.

— Ас хьайга аьллачуьнан ойла йинний ахь?

— Стенна бах ахь, ва Бешто? — аьлла, Бусанас шен деха охьадеана ши гиччо лергал тleхьа тесча, Бешто: — да виса-кх хьo дуьненан! — олуш, шен карахь ловзо гlа-ма жагlана тle а язъеш, оьгlаз а вахна, дlахlоьттира.

— Хьуна хlун хилла? Ахь хlун до? Хьo тахана ма оьгlазе ву? — аьлла, Бусана леррана Бештога хьаьжира.

— Суна бахий ахь? — олуш, Бештос, шен тle чо а ба-лаза lаьржачу аматахь йолчу юьхь тle дайн куьг а хьаь-кхна, къамел дlадолийра:

— Ахь цадинарг суна хилла хlумма а дац... Бусана! Тахна сан хьo йолчу вар хlокху кхаа шарахь айса хьoьга лебинчу меттан муьлххачу а цхьана агlор йист яккха дагахь ду-кх... Бусана! Дагадогlий хьуна, дуьххьара вай-шиъ вовшийн гича, «со къен стаг а ву, вайшиннан гlул-лакх вовшашца дика а догlур дац, наггахь соьга са а къерий lадlехьа» ас хьайга аьлча, «суна хьан даьхни хьашт дац, сайна духхавезавелла хьo сайна хилтахьа-на», — аьхьа соьга аьлла? Ахь и аьллашехьа, сайн ницкъ хууш, со юхаййзавелча а, — «тlехьнийзачуьра сеца ма се-ца, со, мацца еана а, хьoьга йorlyш ю» ала бохуш, тах-ханалц аьхьа суна тle зударш лехкар дицеллий хьуна? Ахь сайга, «едда йола ца олуш, сан дега ехийтахьа со» аьлча, ас молланаш, хьаьжой вовшах а тоьхна, шена тle уьш бахкийтича, хьан дас, со къен стаг хиларна, хьo соь-га цаялар хаьий хьуна, Бусана? — аьлла, Бешто вист-хилча, хьалхе дуьйна а тайп-тайпана хийцалуш лаьттачу Бусанин бос дикка байра. Бештос шен къамел юха а дlа-долийра:

— Бусана! Хьo чlogla езарна, сайн кьечу цлен тlехь

дечу глуплакхах а ваьлла, дийнахь деш а доцуш, буьй-
санна наб а йоцуш, корта хьере а хилла, кегийчу нахаца
йолчу уьйрах а хаьдда лела-кх со. Ахь айхьа хьо дукха
сайна хьашт хилийтарна, дийнахь сарралц тхешан бе-
шарчу стоьмийн дитташ клел а вуьжний, хилла кхозучу
стоьмашка хлоранге а бохург санна, сайн кийра хьо езар
бахьана долуш гултьелла глайгла ялхайо-кх ас... Тлак-
кха суьйранна, хинца санна, хьо йолчу воглий, хьуна а
воьлхий, буьйсана заман чохь стиглахь лепаш кхозучу
седарчашка хлоранге а бохург санна, сайн хьоьгахь болу
безам буьйцу-кх ас, хьоьга сайн глайгла ялхаяр доьхуш.
Бакъ ма ду, Бусана, куьг мел говза хиларх, кьолам мел
шера хиларх, суна хьо дукхаезар цхьаьнге а язлург ца-
хилар. Хьо езар алсамдуйлуш, сан дагах хьерчаш лаьтта
элпаш йоккхачу юьртах дуьстинчу кехат тле мел говзачу
стага йозанца вовшахтийсарх тлетарлур ма дацара. Яраб-
бий, хлай сан жима Бусана, оццул члогла суна хьо езаш
хилча, ма вехьа со хлаллак! Хлокху кхаа шарахь сан на-
ха вийцар тоьур дара-кх!.. Со вайн юьрта юккьехула во-
лавелча, маьл-маьлнехь пхоьханаш а йина лаьтта нах
«вайн клант лакхо-м кхоссавелла», бохуш, сох бийлар
тоьур дара-кх! Бусана!.. Дехьа ас бохург, ерзаехьа ай-
хьа сан дагна йина чов! Лоьраша шаьш а йина-х ца
ерзайой дархочун чов? Цара-х, шайн хлумма а бехк боц-
цухехьа, бо дархочух кьинхетам... Бусана! Хьо йоцург
кхин яц-кх сан дагна чевнаш йинарг. Бусана хьо йоцург,
кхин лор вац-кх сан чевнаш ерзо. Шайн бехк болуш санна
бехкала боьлхий хьаьвзачу лоьрашка ла а доглий, бехьа
сох кьинхетам!.. Доглахьа соьга жимма ла! — аьлла, цкъа
соцанха а хилла, дласахьаьжна Бешто, глельелла корта
а оллийна, члогла ладобглуш лаьттачу Бусане а хьаьжна,
шена хилла ницкъ ца лайна делахь а, оглаз а вахана,
юха а вистхилира:

— Хьо соьга йоглур йолуш елахь, тховса-кхана соьга
едда маре ян хан йилла еза ахь. И ахь ца дахь, кхидла
хьуна тлехьийза ца лаьа суна, хлунда, сайна хьо дукха-
езарх вайшиннах цхьанна цхьа бохам бер бу сайна мот-
тадаларна... Бусана! Тохара юьхьанца ойла йиний ахь
аьлла, ас хьоьга хаьттинарг и хан йилларан глуплакх
дара. Ас хьуна ойла ян делла кхо де дла а даьлла, хинца
ахь суна тлаьххьара жоп дала а деза-кха, — аьлла, Беш-
то сецира. Бусана, блаьргех оьху хин тладамаш коьртар-
чу цлечу йовлакхан тломаца дла а дохуш, йистхилира:

— Бешто, суна хьо мел веза, ас ца дийцича а, хьуна хаба-кх. Бакъ ду-кх, хьох яълча, суна кху дуьненах чам кхетарг цахилар; ма сихлохьа, Бешто, ма яккхахьа со хьайх, тахана тлаьхьара жоп а дехий! Дехьа жимма собар! — аьлла, Бусана, шен елхар Бештога ца ханйта глерташ, халла кьурдаш дан юьйлира. Бешто юха а вистхилира:

— Бусана, нах сайх белар со кхидла лалур долуш вац... со кхидла нахе сайна тле плелгаш хьежадойтуш вац. Хьайна луьург дан хьан карахь ду-кх хлара, реза вацахь а, ахь динчунна реза ву со, хьайна луьург де-кх...

Жимачу кийрахь ша луьллучу Бусанна бляьргех оьху хи чехжа эга доладелира. Иза, сихдинна и хиш дла а дохуш, даккхий кьурдаш а деш, меллаша йнстхилира:

— Бешто, хлокху дуьненахь уггар боккха бала боьсинчу коьртехь долу хьал сан коьрте доглийла, харцдерг ас хьоьга дуьйцур делахь... Сайна хьо члорла везарна цхьана дикане сатуьйсуш, хиницалц хьоьга дла ца хоуьйтуш, ладлийнера со... Бешто, вайшинна юккье члорла во доьлла-кх, — аьллачу Бусанас корта оллийра.

— Хлун ду иза? Хлун ду вайшинна юкьадолаза динина, суна ца хууш а?.. Дийцал, Бусана, и хлун ду?

— Со-м хьастагла ахь аьлча а, хинца а и глуплакх бахьанехь ларий лад, хьуна хан ца юьллуш... Со-м хьоьга ян ца луушший, хьо ца везашший ца ларий.

— Хлун ду и? Схьадийцахьа.

— Ахьа суна и хьайх лачкьадарна бехк а ма билла, хинца цхьа кира хьалха аса тхешан нене хьоьга яхийта со аьлла шайга алийтича, сан вежарша дуйнаш биънакха, яхча мегар а дац, йохуьйтур а яц шаьш аьлла. — Бусана, ша и дийцича, цхьана хенналц елхаран кьурдашка яхана, йист а ца хилалуш лийра. Тлаккха Бешто: — схьадийцахьа, сеца а ца деш, — аьлча, Бусанас шен кьамел юха а ладдолийра:

— Хинца со хьоьга маре еача, тхан да а тлехь, уьш массо а, схьахетарехь, со ерал хьалха хлума дийр доцуш бу-кха, хьо везарна, хьоьга ян а лаьара, тхешан нехан дош кхочушда а лаьара... Суна-м ца хаьа, Бешто, хинца айса хлун дийр ду а, я айса хлун дан деза а.

— Дика ду... хинца хьайн наха хьо соьга ца йоуьйтий хууш ю-кх хьо... Цул совнаха, ахьа суна мосуьттазза соьга йоглур ю аьлла дош а ду-кх делла... Тховса я кхэна сара соьга ян хан юьллий ахь?

— Иштта ма алахъа,— аьлла, Бусана. цкъа соцаиха а хилла, юха а йистхилира: — Бешто, хІинца ма алахъа, хьуна хъайна а гуш ду-кх хІара гІуллакх, ахь цхъажим-ма собар дахъара, цхъана бахъаница вайшинна цхъа аьтто бала мегар-кх, тохахъа жимма са, — аьлла, шен шуьйра накха чуозош доккха са а доккхуш, Бусанас къамел хадийча, цо и долиихахъана а макхвелла лаьттаху Беш-тос, боккха къурд а беш, элира:

— Бусана! Хъан наха хьо соьга шайн бертахь ца яийта чІагІо йинна. Бакъ ду-кх, Бусана, хьуна хІун ду а ца хууш, тховса-кхана бохург санна цара хьо, хьуна хетаре ца хьуйсуш, шайна хеттаху цхъанхъа маре лург хилар, хъайна со веза а везахь, хъашт а делахь, суна хан йиллахъа, Бусана.

— Ма алахъа!

— КхидІа дан а дац хьуна, юьллу ахь, ца юьллу ахь?

— Ма алахъа!.. Собар дехъа!..

— Делахь хІета... цхъаьнаэ гІерттаху вайшиннан безамна юкъадоьлларг хъан наха чІагІо яран бахъана а хир ду хила-м, амма и чІагІо яран бахъана шун хьоле сан къен бахам цакхачаррий, сан Іаьржа куьйгаш механа говза цахиларрий-м ду хьуна... ХІумма а дац, Бусана, сан-м хьуна билла бехк бац. Бакъду, суна хьо езарх-хий, хьуна со везарххий, со кхидІа-м ца левойту ас, — аьлла, лаьтта хъаьжначу Бештос шен когашна юххе Іуьллу чамхалг схъа а эцна, «Іаьххъара а цкъа хъажа со хьоьга» аьлча санна, Бусане а хъаьжна, «ма! ма! Бешто!..» цо боххушехь, хадош юккъехула шиъ а деш, элира:

— Кху тайпана хаьдда, кхин хоттадала йиш йоцуш тахана дуьйна дІадели-кх вайшиннан гІуллакх, — аьлла, шен карара ши дакъа хилла чамхалг охъа а тесна, Бешто, шен ненан докъа тІаьхъа хІоьттинчу кІантачуха корта а оллийна, дІаволавелира.

— Бешто! Ва Бешто! Ца даьлла хьуна вайшиннан гІуллакх дІа! Юхаверзахъа! Хезий хьуна, Бешто? — аьлла лен яьлла Бусана, нахана хазарна ца кхийринехъара, шийлачу маьхъарца тІаьхъа екар яра. Бусана, нехан аларх ца кхийринехь, Бештона тІаьхъа хьодур яра. Иза хъанна а хуур дара цуьнан кхохкаяларх а, цуьнан эгочу дерІах а. Цуьнна Бешто везий хуур дара, цуьнан дег тІе куьг а диллина, ладоьгІча, цу ладегІа хІоьттинчунна карор дара цуьнан жима дог, куьйрано лаьцча детталу олхазар санна, деттадаларца цуьнан шуьйрачу некхах ле-

таш. Цуьнан керлачу цийна Бештон цийх эн лавий хуур дара, дала меттиг боцуш цуьнан деган пхенашкахула юткъа тулге етташ хыйза цуьнан керла ций гича.

Бусана ехха лаьттира Бештона тлаьхьа хьобжуш. Цуьнан блаьргех оьху даккхийра, мела хин тладамаш цуьнан горгачу беснеш тлехула керчаш охьаоьгура. Бешто, кхин юха хьаьжна кхуьнан дог дика ца деш, къайлавелира.

Бусана, шен хих буьзна блаьргаш, цкъа члогла хьаббина, хи охьа а даьккхина, меллаша охьакхевдина, хийисте жагла тлехь ши дакъа хилла луьллу чамхалг схьаэцца, шен деллачу беран бедаре хьобжу нана санна, цкъа леррана еха цуьнга а хьаьжна,— иштта-м хирг хир дац. Хлахла, тхойшиь иштта къаста-м йнш яц,— аьлла, меллаша и чамхалг охьа а хецна, ца доглучу дагца, набарна санна, ойланашна хьеглаш, меллаша шен клудал хих юьзна белш тле а яьккхина, дайчу боларца цла яхара.

IV

Бусанин да Хизара, наха къонаха ву а олуш, нахана юккъехь дош а лелаш, къаьсттана члогла уьйр совдегаршца а йолуш, шен а дика таро а йолуш, къена стаг вара, ханна 60 шо хир долуш. Иза лохачу дерлахь вара, газанан маж а йолуш. И жима клайн маж цо наггахь бен ца лоргура, тлеяларна иза башха чехка йоцу дела. Хизарина вуно шера хаьара, наха шена къонаха ву олий. Иза даима шен це яккхар нахалахь даржар алсамдалар лууш а вара, цуьнан ойла члогла еш а вара. Наха шена «дика къонаха ву», «дика стаг ву» аьлча, Хизар хьанна а шен ницкъ кхочу гуллакх деш а, дийр долуш а вара, кисанна зен доцуш иза хилчахьана. Хизарина наха къонаха ву алар хлара массо а адамал майра волушший, къечу стагах кхо къннхетам бешший, хлара блаьрмециг воцушший дацара. И дара, хлара шен дош кхочушдеш хиларний, нохчийн ладат кхо члогла леладарний, дин кхо дика леладарний, хьал гуллучу тлерлан тле иза валарний.

Хизарина хьал а дезара, нахана чул а дукха аьлла, делахь а, кхуьнан клорггера механ говзалла яцара, говзалла яцахь а Хизарини кла ору машин а яра, хлор шарахь даа а, дохка а кла а доккхуш, цул совнаха, кхуьнан уй доху чарх а яра, шиь хьер а яра. Хизара, шений дайна, хлумма а вон воллуш а вацара. Иза, ша къена ве-

лахъ а, вижина ца Ёуьллур, кертахъ дан хлума доцуш ша висча, хъера а воьдий хъархочуьнца цхъаццанхъа Ынталуш воллур. Дан хлума доцуш ша висча, кхуьнан сагатлора. Минча хена а арахъ бан Ёаьржа болх-м бара кхунна, делахъ а кхо и бан-м ца бора. Цу балхах кхуьнан тоххара дог даьллера. Кхо араара болх ца бен хлнца итт шо кхаьчнера. Кхо хлнца а арахъ ялта ден-м доьра бархI уьрда тIе хъаьжкIаш а, итт урд кIа а, амма и ялта кхо, белхи бой, я мехах чу дерзадойтура. Итт шо хъалха Хизара араара болх гIеххъа беш вара, и болх бан шен гIирс кIезиггий, ледарий хиларна. Кхуьнан цхъа ирс хилира, хлнца а кху юьртахъ наха ма аллара, хIара йоI хаза кхуьуш хиларна. Кхо Бусане нисса хаза хъалакхиьна шен ши йоI таронаш йолчу нахе маре яхнийтира. Цу наха кхуьнан ши йоI, кхунна хъеста а луш, йнга а йнгир, и шиь юьртахъ гIараяьлла хаза хиларна. Ша уьш маре луш, Хизарас цаьрга, шуна лаьий, ца лаьий аьлла, хеттарш ца дира, уьш а, шайн дас аьлларг ца дича девр дац шаьш аьлла, Хизарина, чIогIа са а туьйсун, лъхуш карийнчу маре бахара, шаьш реза цахиларна тийжарца белха а боьлхуш. И ши йоI маре яхча, Хизарина, дукха ахчанца там беара. Цу томех кхуьнан бахам дикка ай-бабелнира. ГIаккха дуьйна Хизар шайн захалшца чIогIа уьйр а тесна, меха велира, цул тIаьхъа дукха хан ялале кхо кIа ору машина ийцира, цо а дикка пайда шена тIе-беьча, уй доху чарх йнллира, цу чархо а кхунна дикка тIе хлума еара, гIаккха дукха хан ялале хъер а йиллира кхо. Мухха а, Хизарин бахам хIетахъ дуьйна тIаьхъ-тIаьхъарчу дийнахъ айалуш, стамлуш, толуж схъабогIура.

Хлнца шен карахъ йолчу Бусанех а чIогIа воккхавеш вара Хизар, иза а цхъана совдегаре дIанисийр ю ша бохуш. Цунна Бусана вукху шина йоIал а чIогIа хазахетара. ХIара хлумма а шек вацара важа ши йоI бахъанехъ шен гергарло тасаделлачу совдегарел Бусана юьгу ерг шозза а таро йолуж хир вац аьлла, Хизарина, чуараволуж а, маьждиге воьдуш а Бусанех шен бIаьрг макхийтти, сурт хIуттура совдегарш болчу баккхийчу а, кегийчу а наха детин, дешин ахчанах дуьззина тIоьрмигаш шеге кхийдош: «ХIан хIара деши ду хьуна! ХIан, хIара дети ду хьуна! Рема езий...? — Рема ю хьуна! Жа дезий? — Жа ду хьуна! Терзана тIе яккха хъайн Бусана, цо ма уззу детий, деший, даьхний ду хьуна! Хьуна дезарг кху дуьненахъ хъан ду-кх! Схъалохъа Бусана, дIа-

эцахъа дети! Діаэцахъа деши! Хьо а, хъан керт а оха детица кхолур ю, Бусана оха лешница кхолур ю», бохуш.

И сурт шена дуьхьалтесча, Хизар, шега ца яглахъ а, йовхарш а йой, хазахетарца дагах гилгаш а дуьйлуш, ша гуттар а ма диллара, тлехъа ши куьг а дуьллий, шен глуллакхе длавоьдура.

Бусана хитлара чуйоглуш, Хизар шайн доккхачу сирлачу цла чохъ ламаз оьцуш воллур, нара йисте а хинна, шен дуткыйчу пхьаьрсийн гоьлел лакха доккхуш, Іаьржачу гловталан ши пхьош хъала а карчийна, пхьаьрсаш дилина а ваьлла, ангали санна лепачу шен баьшначу коьртан хъаж тле хи хьокхуш воллучу Хизарин, пхьаьрсах клудал а тесна, чуйаьлладу Бусанех бляьрг кхийтира. Тлаккха кхунна цлеххъана дуьхьалтесира клайчу куьйгашца шега детин, дешин ахчанах дуьзнна тлоьрмигаш кхийдош. И шена дуьхьалтесча, кхунна ша хъаьж тле хи хьокхуш доьшуш дерг дицделира, хлокхо — оллохлум... оллохлум шалари... оллохлум шалари... оллохлумма хьаррим шалре! — бохуш, юх-юха доьшуш, иза вуно хала дийшира. Хизарина Бусана бахъанехъ шен хъал алсамдалар лаахъ а, Бусанина башха вон маре нислойла а ца лаьара, аьлча а, цуина къена я чолакх стаг нислойла ца лаьара, цо кест-кеста олура: «Хъал долуш а волуш, Бусанина глеххъа жима а волуш, цхъа стаг нислахъара, сан глуллакх вон хир дацара... Амма бакъдерг аьлча, хъал алсам а долуш, динна дика а волуш стаг нислахъ, и къена варий, чолакх варий аьлла ца Іаш, ас Бусана дла-м лур ю... Хлунда дуьненахъ Бусанина хъега дика а хир долудела, къематан дийнахъ и декъала а хир йолу дела».

Бусана нелара юххехъ моглара лаьттачу клудалшна юххе шегара клудал охъа а хлоттийна, тховх кхозу баьццара лампа а латийна, шайн ото чу яхара. Ото чохъ Іаьржо яра, куьйгаш хьокхуш кора тле а яхана, Бусанас лампа латийра. Кху чохъ цлеххъана серлаелира, сен сурт тлехъ а долуш пенах боллучу куза тлехула кхозу кхелина туррий, кхелина нохчийн тапчий, кхелина шаьлтий а лепа йолаелира. Оцу заманчохъ кхарна гена дьцчу жамлатан маьждигехъ маьрклажан молла а кхайкхир: «Оллохлу акбар!.. Оллохлу акбар!.. Оллохлу акбар! ...Оллохлу акбар!..» аьлла. Логера ветташ дладохка ца ларош, Хизар шен къеначу боларца маьждиге хъаьдира. Арахъ маьл-маьлехула чехкачу боларшца ламазе оьхуш гуш Хизара санна а, цул къена а, кхин а баккхий а нах бара.

Бусанин Вахид, Хъасан боху шала вина ши ваша шайн хъераш тӀе вахана цӀахь вацара. И шиъ цӀахь во-луш, Бусанас цкъа а шен пондар ца озабора, цу шин-нах бехк хеташ. Тахана и шиъ цӀахь а воцуш, Хизар маъждиге а вахана, ша наргӀат хетта Бусана, шайн ото чохь цкъа нара тӀе-бертал а йӀоьжна, Бештон, шен хил-лачу къамелан ойла а йина, кора тӀехь лаьтта кехатан пондар схьа а эцна, и лакха йолаелира. Цо лӀоьхург гӀийла йиш яра. Цо лӀоькху йиш Бештона лӀоькхура:

Хьо гӀийла вацара суна гергахь,
Хьо везар алсам соьца ду,
Хъашт дацара суна сайн нехан кхел.
ХӀун де аса, Бешто? Догдоьжна йисн.
Хьо бен ма вацара сан дог лаха,
Хьо бен ма вацара сан чарх Ӏехо,
Сайн наха бина барт хъашт дацара суна.
Елла яла со, хӀун де ас, Бешто?
Хьо кӀен ву бохуш, бӀаьргаш хьуна кӀерзадо.
Совдегар вац бохуш, хьо юьстах туьтту,
Сан гӀийлачу дагана совдегар хьо вара,
Сан мерзачу синна дерриг деши хьо дара.
Хьох яьлла со йисахь, лаьтта кийра гӀойла,
Хьох кӀаьстӀига со йисахь, марчош юкъа юьллийла.

Бусанас ехха лийкхира и йиш, цо пондар охьа а биллина, шен хих дуьзна бӀаьргаш а цӀандина, нара тӀе бертал а йӀоьжна, юха а ойла йира, тӀаккха охьа а хиь-на, ша-шега элира:

«ХӀун хуьлура теша сан дена а, вежаршна а, со Бештога маре яхийтича? Бешто, кӀен хилар бен, стаг воцуш а ма вацара, кьола деш а ма вацара, кехатех ловзуш а, молуш а ма вацара. ГӀиллакх а цуьнца чӀо-гӀа ма дара, нахаца тӀекӀере а цуьнан чӀорӀа ма яра. ТӀе, нах а безаш, чӀорӀа догцӀена стаг а и ма вара... Ма суна хъашт дацар-кха цуьнан доцу даьхний, хьаллий, и ша сайна хилчахьана. Болх цуьнга балуш бу, соьга а иза балур бара, тхаьшшинпа хаза болх а беш, деха до-лу тхойшиъ хӀунда ца кхоьтуьйту техьа кхара вовших?» Бусанина шаьш итт шо хьалха хьегна хало ца йицӀел-лера. Кхунна вуно шера хаьара, шайн да хьалдолуш шен ши йиша бахьанехь хиллийла, кхунна кест-кеста дуьхьалтосура — кхо бутт юкъа ца булуьйтуш, шен ши йиша Хизарас маре луш, и шиъ, ша жима йоллушехь, шена тӀе а етталуш тийжарца елхар. И сурт шена дуь-

хьал тесча, Бусана кхералора, кхо наггахь ша-шега олура: «Со а, и шиъ санна, юхкур ю-кх сан дас». И дешнаш Бусанин даго хьоьхуш дара. Хинца, ша Бештога маре лур яц аьлла, шен вежарша дуйнаш биъчахьана, Бусана гуттар а члогла тешна яра, и дуйнаш цара шен ден а бертахь баарна, шен дас ша а цхьана совдегарна йохка мега аьлла. Хара цу гуллакхан ойла члогла еш яра, масийтта зудчух дагаяьллера, Бештога хлуи дича яхалур яра техьа ша, шайн нах бертахь а болуш, аьлла. Дукхах болчу зударша кхуина жоп делира: «Хьайн наха аьлларг ахьа ца дича, яла а, йола а меттиг хир бац хьан»,— аьлла. Цхьаболчуша элира кхуьнга: «Маре маре дац, шена везачу стагца дацахь. Хьо ехь а, хьайна а везаш, хьо а езаш волчу стаге маре гло хьо»,— аьлла. И кьамел Бусанина члогла товш а, дезаш а дара. Кхо наггахь олура: «Со юьйр елахь а, глур ма ю со Бештога». Амма, цлеххьана Вахьнда шена шаьлта ойуш сурт а хлуттий, «нохчийн ладат ду-кх стаг атта вуьйш, юьйр ю-кх со кхара, бежнахчул башха кьа ца хеташ»,— олий, Бусана, шинна а куьйга корта а лоций, елха хуура.

VI

Арахь глеххьа лаьржа яра. Стиглахь наггахь гуш селарчий а дара. Байн хьоькхуш мох а бара, цо хазош юьрта йистехь а, эвла юккъехь а летачу жлаьлийн гловганаш а яра, наггахь хезаш берийн маьхьарий а дара.

Ламазера арабевлла баккий нах шайн молла а, Хизар а юкъахь маьждига хьалха лаьтташ бара, цхьацца кьамелаш деш. Дикка лаьттира уьш цигахь. Тлаккха Дасабекъабала вовшашка шаьш куьйгаш луш, куьпан молла вистхилира:

— Хизар, хьо дла ма глолахь, хьоьца дан жимма кьамел ду сан.

— Хюккхуза соцу со-м,— аьлла, Хизар, жимма се-хьо а ваьлла сецира. Тлаккха молла шена тевеача, Хизар юха а вистхилира:

— Тлея йоллучух тера а ю вайна, тхан цигахь дан мегар дацара ахь хьайн кьамел?

«Дика мегар ду»,— моллас аьлча, Хизар, и а эцна, цлехьа волавелира.

Хара шиъ чу а кхаьчна, нара тлехь чучча когаш а бехкина тен дукха хан ялале, Бусанас, кхаьрга куьй-

гаш а дилийтина, кхарна хьалха кьорза шаршу тесна, ч'епалгаш деара, юха а дехьа чу а яхна, зезаг сурташ т'ехь долчу стаканаш чохь шекаран чай а деара. Ч'епалгаш Хизарин дааршлахь уггаре а хаьржана кхача бара, уьш мерза хеташ а, шен цергаш яцарна даа атта хеташ а.

Х'ума йинна ваьлча, кху шинма шаьшшиннан хьена куьйгаш маьхьсех хьаькхира. Т'аккха моллас — «Эл-хьамду лиллах'ин роббил Т'аламин!» — аьлла, куьйгаш ай'ича, цунна т'аьххье куьйгаш Хизарас а ай'ира. Шаьш дола динна ваьлча, Хизарс — «х'орш д'аяха!» — аьлла, мохь а тоьхна, схьаеанчу Бусанас кхарна хьалхара пхьег'аш д'аехира.

Х'ара шиь цхьацца к'амелаш деш дикка Тийра, т'аккха моллас, шен даьлахкийн юьхьт'ера лергинчу к'айчу можах куьг а хьаькхина, элира:

— Хизар! Сайн хьоьца долу г'уллакх дийцича х'ун дара те ас?

— Дийца, дийцича бакъахьа ду.

— Ас хьайга аьлчунна ахь цк'а а дуьхьало цаярна делахь а я цхьа пайда боцу г'уллакхаш ца лоьруш хьо вуьззана к'онаха а, нохчо а хеташ делахь а, суна т'ледиллина цхьа г'уллакх ду-кх, хьоьга хьахон со декхариьла вожош, масала, ахь суна и дийца пурба лахь.

— Хьуна пурба ца делча сан-м йиш яц, молла, пурба ду хьуна, дийца хьайн г'уллакх, — аьлла, Хизар велакъежира. «Х'о... Ох'х'о... х'о...», — аьлла, йовхарш а йина, ц'ен басар хьаькхначу ц'енк'а г'леххьа туьй а кхьоссина, моллас шен к'амел д'адолнийра:

— Хизар, и жа долу Муса ву-кха хьан й'оле безам болуш... цк'а шуьга а веана, хьан сискалах ша кхетарна, хьох ч'ог'ла бехк хеташ вара иза. Вайна ма-хаьара, иза, х'ара вайн ах юрт эццал жа а долуш, лелош мах а болуш, х'окху юьртахь массарел таро йолуш, дика стаг ву. Дийца а иза молланашка нийсса ч'ог'ла ву, т'ле, ша нахана новк'а ца г'ерташ, эсала стаг а ву. Цхьабакъ-ду, шун й'олана дика хетар доцуш ца! ду — цуьнан бухахь зуда хилар а, баккхий доьзалш а болуш, и к'ено хилар а. Иза а, суна хеташ, новк'а а дац-кх, хьан й'олана дуьненахь хьега дика а долу дела, т'ле, Муса шеца дин ч'ог'ла долуш хиларна, эхартахь дек'ала а и хир йолу дела. Хизар, со юк'ара ву хьуна, хьан й'олана цо шен доьзаллий, зудний новк'а хуьлуйтург цахилар-

на. Баккъалла а бакъду хъуна, Муса, хъан йо! дукхазаш а, хъоьца гергарло дезаш а хилар. И гIуллакх дар-кха со хъоьга ала воллург а, суна чIогIа тIедилли-нарг а. ХIинца ахь сайн юьхькIайийир ю а моьтту суна, боккъалла а аьлча, ас хъуна тIедсана гIуллакх-м хъуна зенехъа а дац, Муса-м захало хила дезаш а, хила мегар долуш а бакъахъара стаг вай,— аьлла, моллас, жимма вела а къежна, шен кIайчу обанан тIам чухула агIор-хъара мерах хъаькхира.

Моллас дуьйцучуьнга ладоьгIуш ойланашка вахана Iачу Хизарна цкъа дуьхьал тосура 55 шерера волу Муса шен баьллачу бIаьрга тIе куй а туьттуш, шен ехачу Iаьржачу можа тIе ка а хъоькхуш, «Хизар, хIинца дуьйна мах а, кхин долу гIуллакхаш а цхъаьна лелор ду вайшимма, кху пхи эзар жаж хъайна луург дан хъуна бакъо ели ас»,— бохуш. ТIаккха дуьхьал тосура кхуна Бусана, бIаьргаш а цIийдина— «иза-х, сан ден да хила а мегар долуш, воккха стаг ву, цу бIаьрг баьллачу жIаьле ахь со хIунда ло? Аса айса сайна-м тухур ю хъуна»,— бохуш, шийла мохь хъоькхуш.

«Хизар, хъо ма чIогIа гIелвелла», моллас аьлча, охъа-таьIна Iен Хизар, набарха волу стаг санна, хъала а таьIаш, «со бах ахь?— аьлла, шен коьртара лекха Iаьржа куй дIа а боккхуш, вистхилира юха а:

— Молла, и-м харцахъа гIуллакх дац. Делахь а хIинца хIара гIуллакх дохьуш сайна дуьхьал всанарг хъо воцуш кхин хилча, ас йоле а хаттийтина бен дийра доцуш-м дара. Хъан юьхь ца йича тхо девр дац, тхуна тIехь декхар ду хъуна лиьнарг кхочушдар. Молла! Мусина и йо! боху шайтIа реза дацахь а, хъан дуьхъа со и гIуллакх деш ву-кх.

— Делахь, хъайн йо! Бусана Мусе маре яла суна дош ло-кх ахъа, Хизар!

— Ло-кха аса хъуна, молла, и дош.

— Дела реза хуьлда хъуна,— аьлла, молла хазахетарца жимма велакеьжира, цунна дуьхьал тесира, Мусас хIара гIуллакх кхочушхилахь, шена лур ду аьлла итт гуьманан кехат, хIинца Мусас, вела а воьлуш, шег-а схъакхийдош. Цул тIаьхъа моллас «хIо... оххIо... хIо...»— аьлла йовхарш а йина, кхин къамел долйира, тIаккха дукха хан ялале пхъуьйран ламазна кхайкха деза шен моллас а аьлла, хIара шнъ, ламазе ваха ара-велира, пхи миьот ялале молла кхойкху а хезира:

— Оллохлу акбар!.. оллохлу акбар!.. оллохлу акбар!.. оллохлу акбар!

И кхойкху молла, шена хуьлучу итт туьманан кехатах воккхавеш вара. Цо ол-олург олуш лаьтта Хизар а хIара керла захало бахъанехъ шена гуллу долчу хьолах воккхавеш вара, шена и захало бакъахъа хетар моллах лачкъа а дина.

Тховсалера пхьуйран хан кху шинна воккхавер дохьуш хIоьттинехъ а, цхъа адам халла дечу къурдашца гIиила тийжон мегаш-м яра. Масане стаг хир ву, шена дика болх хилчахъана, шен гергара цIий хеназа, маьIана доцуш дакъадаларх бен ца хеташ...

VII

ШолгIачу дийнахъ Бусанина шен ненехула хиира, ша Мусе маре яла Хизарс дош деллий. Бусана шега и дийцича, мохъ а хьаькхна, ото чу а яхна, сехха йилхира. Иза цхъа цомгуш стаг санна хьегIаш йисниера, цуьнан бос макхбеллера. Иза цкъа а ца елаелча санна, елаятар хIун ду ца хууш санна, олла а елла йисниера. Цо кест-кеста олура: «Хизарс дош-м делла, со гIура-м яц Мусега. Аса айса-сайна тухур ю, со цуьнга лахъ. Со кху дуьненахъ ехар яц, со къанделлачу гужамана йохкахъ».

Бусанина дийнахъ а, буса гIена кхоьлах а дуьхьал туьйсура къена Муса — «Бусана! Схьахилахъа, суна-м хьо, хIинца санна, гуттар а дукхаезар яй. ДIа ма гIертахъа, ма гIертахъа дIа. Кху дуьненахъ хьуна дезарг хьан ду-кха... И вайн пхи эзар жан да хьо ю-кха», бохуш, къеначу Мусас шен хебаршка ихина, тIера кховраш дийлла куьйгаш шена тIекхийдош. Оцу тайпана сурт Бусанина кест-кестта хIуттура, хIара, кхералой мохъ а хьокхий, Iадийча санна юьсура.

Бусанас шен ненехула Хизаре дIаханйтира, ша Мусига гIуриг цахилар а, цуьнга яха шена цалаар а. Хизар цу дешнашна чIогIа оьгIазваханера, цуина дага догIура: «ХIун сан дош кхочушший! — дийр ду! Сан дош доха йиш яц! Сан наха юккъехъ лела деза. Сан нахе сайна тIе иIелгаш хьежадайта йиш яц!»

ХIинца Бусана хитIе а ца йоьдура, шайн кел ара а ца йолура. Иза, тутмакх санна, гIайгIано лаьцна чохъ йисниера, дийнахъ а, буса а бохург санна елха а йоьлхуш.

Хизарс Бусана Мусе маре лур ю аьлла ши кIира даьллачу заманчохь, цхьана дийнахь, туьха а туьйсуш кхекхий шайн кертахь малхе туьйсуш воллчу Вахьидний, Хьасанний шаьшшиъ цецвоккхуш, шайн чуьра шийла мохь хезира: «Вай везандела, ас хIун диьр ду!»— бохуш.

ХIара шиъ хьала а иккхина, шайн чу хьаьдира, шаьшиннан хьала динна пхьуйшаш охьа а керчош. И шиъ хIинцца меракIелош Iаржъелла йогIуш вара, ханна ткъатткъа шо сов хир долуш, кIайчу аматахь, тIехьаьжча хьанна а Бусанин ши ваша вуйла а хуурдолуш, Бусанин санна, Iаржа бIаьрг-цкъоцкъам а долуш.

Шайн ото чу ваьлча, Вахьидний, Хьасанний нара тIе бертал а йоьжна, шийла мохь хьоькхуш Бусана а гира, шен кегийра бIаьргаш а цийидина, цунна улло лаьтташ шайн кьена нана а гира.

Бусанина хIинцца шен нанас Амантас дийцинера, тховсан Мусина дIайнга нах богIу аьлла. Бусана цу дешинаша ягийнера, иза чIогIа холча а хIоьттинера. Бусанас шен ден дош кхочушдиьр дац ша бохуш ен дуьхьало а, итховса юьгийла а хууш волу Вахьид, тIекхетта пхьарс а лаьцна, охьа а хаййна, Бусанина тIечевхира:

— ХIун хилла хьуна, ва вир? Стенна цийиза хьо... Иммансиз!.. Ас хIокху делан сохьта партъаьлла са доккхур ду хьан! Сацийта!.. Сацийта! бохий аса-м хьоьга, ва гIам!

— Дош дан а кьорIанар дацара хьан корта хьовзийна схьа ца баьккхича,— аьлла, Хьасан а тIечевхира.

Кхеран нана Аманта, шен кIенташка истхила а ца яьхьаш, меллаша ара а яьлла, дехьачу а яхна, йоIана хуьлчу нишкъана едха хира.

Бусана йоьлхучуьра тийра. Амма цуьнан бIаьргех оьху хиш саца-м ца туьгура, уьш тIаьхь-тIаьхьа луйста оьгура. Кхуинна Бешто а, цо шеге баьхнарг а дуьхьал туьйсура, хIара чIогIа дохкояьллера, тоххара Бештога едда маре цаяхарна. Бусанас, шен дас Мусе маре яла дош деллачул тIаьхьа а ехха ойла йира, Бештога едда маре яха, амма, вежарша ерна а кхераелла, Iадда-м йира.

Бусана чеха а йинна, араваьллачу Вахьида Хьасане элира:

— Тховса хIара дIайнга уьш схьабагIахь, кхо цхьа юьхьIаьржо ярна кхерам бу, и кхекхий дIаса а листина.

йиттина а, човхийна а, хъаьстина а, уьш бахкале, Бусана, кечъян еза вай.

— Тховса билгал бахка мукъана а боглий уьш? — аьлла, Хъасан вистхилча, Вахьнда юха а эзира:

— Тховса бахка-м муххале а богтура уьш. Билгал бакъ ду хъуна, Хъасан, Бусана цаьрга яха а ца йобдуш, цо вай тховса юьхьаьржа хIиттадахь, ас и ерал хьалха хIума дийринг цахилар... Айхьа ойла ехьа, Хизарс делла дош цо дохийча, еи ца йийна, кхин хIун дийр дара цунна?

— Иза бакъду... кхо дуьхьало яхь, наха вайна дуьйцу дерш гуш ду-кха вайна...—аьлла, Вахьдана тIехьа хIобттина vogI Хъасан, цул хьалха а иккхина, шайн кхекхашна тIевахара.

VIII

Шаьш кхекхий малхе тийсина девлча, Вахьнда, зударшка олуьйтуш, шайн нене олуьйтуш, Бусана ехха хьнстира. Амма иза тIеерза-м ца туьгура. Цо олура: «Со е! Со цуьнга ца йобду!»

Бусана тIеерза ца туьге хиинчу Вахьнда а, Хъасана а чу а иккхина Бусанийна ехха йиттира, цуьнан дегI дерриге а Iарждеш. Бусана чIогIа ша ерна кхоьрура, делахь а Мусега ца яха. яла а реза-м яра.

Дукха йилхина, легаш а гIаргIделла, юьхь а йисти-на, нара тIе йобжна Iуьллучу Бусанас чIогIа ойланаш йора. Бусана дааза-малаза юьзна яра, кхунна Бешто дагара ца волура. Ойланаш еш Iуьллучу цунна цIехьана цхьа хIума дагадеара. И шена дагадеача, хIара берахь дуьйна шеца кхинна, хIокху сохьта жеро а йолуш йолчу шайн лулахо Эшарп йолчу яхара, шайн кертар-чех лечкъина.

— Бусана чуьйлча, Эшарп цIечу тIаьрсанган кIар-хаш тоьгуш Iеш яра, коре а хинна, чу хьобжучу малха дуьхьал киса а оьзна.

— Хъуна хIун хилла, ва Бусана?—аьлла, Эшарп шен тегар а дитна, хьаланккхира. Бусана цунна хьалха а йобжна, ехха йилхира, Эшарпа ма елха а бохуш, хил-ларг а хьоттуш.

ТIеххьара а Бусанас, хьала а гIаьттина, шен коьр-тара Iаьржа кортали Эшарпан кара а тухуш, дехар дира:

— Хьайн делан а дуьхьа, элчанан а дуьхьа де суна

аса боху г'уллакх!.. Эшарп, х'инца ахь суна накъостал-ла ца дахь, со х'аллакхуьлу-кх, дехьа, Эшарп, суна накъосталла!.. Тховса со Мусе д'ало-кх, яккхяхьа со балех!

— Вайн дера, дийра ду-кх, Бусана, сайга далург-м, х'ун де ас, Бусана? Ахь бохург со деш ю-кх,— аьлла, Эшарп шен юткъа-еха юьхь жимма ела а къажийна, юха а йистхилира.— Ас х'ун дича бакъахьа хета хьуна, схьадийцахьа, Бусана, х'ун де ас?

— Эшарп! Х'уьу дай а, Бештох цхьа-ши дош д'атоха хьажахьа, хьо тешачуьнгахула делахь а я айхьа делахь а.

— Ас и дича хьан г'уллакх кхочушхуьлий?

— Хуьлу хьуна, Эшарп, т'аккха сан г'уллакх кхочушхуьлу хьуна.

— И-м хала дац, Бусана, схьадийца, х'ун ду иза. И-м ас х'юкху сохьта цунах д'атухур ду хьуна.

— Эшарп!— аьлла, Бусана, елхаран къурдаш а деш, юха а йистхилира.— Со, Мусе а яхана, яха ца хаа, Бештога а яхна, со ейта реза ю-кх, Тховса со Мусийна йига бог'лу, со тховса, уьш бахкале а, баьхкича а, сайн аьтто ма белли, тхешан беша а еана, керта юххехь ша лаьт-тачу такхора юккье йоьр ю, хьайна со еза а езахь, аса айса-сайна тухийла а ца лаахь, Бештога ван а воле, тховса цу ас буьйцучу такхора юххехь со ларье ала-хьа... Эшарп! Хьогга баха ца оьшу дела а, сайна, х'инц-цалц а вайшинна юккьехь мел тешам лаьттина хуу дела а ас хьогга х'ара г'уллакх д'аоа ма даккха ца олу.

— Ас и дуьйцу, ца дуьйцу-м т'аьхьа хуур ду хьуна. Ас, со яла ца леш йисахь, и г'уллакх Бештох д'атухур ду хьуна, цунна ахь х'умма а са ма татде, х'инца чехка ц'а а г'ло, ц'еранаш вайшиннах шекбовлале,— Эшарпа аьлча, Бусана, къевллина иза мара а йоьлли-на,— «Эшарп! Эшарп! со хьох тешна ю-кх»,— аьлла, шен корталийца юьхь д'а а лачкъийна, чехкка ц'а яхара. Цуьнан дог тахана г'уьйранначул дикка парг'ат-даьллера.

IX

Эшарп, к'лархаш а, пазаташ а т'едуьйхьна а аьлла, шен можа кортали д'атуьллунш йолтуш, х'ара йолчу чувелира кхуьнан шинча а, Бештон доттаг'ла а во-лу жима стаг Бета: «дика мел дерш кху чу... Хьо

хьо ма ю, Эшарп? Стенга бахана шун кьонахий?» — аьлла.

— Уьш бахий ахь?.. Уьш балха бахана бу-кх, — аьлла, Эшарп, ела а кьежна, юха а йистхилира. — Ма дика ду, Бета, хьо вогуш... Хинца хуур ду-кха, хьуна хьайн доттагIа Бешто мел веза...

— ХIунда бах ахьа? ХIун хилла хинца? — аьлла, Бетас даиманна а цаI вистхилча шен долчу гIиллакхца жимма корта а талош, шен хьаьрса жима мекх схьале-цира.

— Хьайн доттагIчунна накьосталла дан лаьий хьуна? — аьлла, Эшарп елакьежира.

— Лаьа кIорIанар, ахьа-м доттагIчунна боху, доттагIа воцчунна а-м суна накьосталла дан!..

Эшарпа, шен чулла атта Бетин аьтту хир буйла хууш а, иза Бештон воцуш ца тору накьост вуйла хууш а, Бусанас шег аьлларг башха дукха ца дестош, дIадийцира. И шег дийцича, Бусана бахьанехь Бешто хинца а сагатдеш вуйла хууш воу Бета, шена хезин-чух боккха кхаь хилла, — хIара хаза кхаь тIерачу дала со вен ца вехь, аса Бештога дIа а буьйцур бу, тIе, со цунна юххехь а хир ву, — аьлла, Бета чехкка аранк-кхира.

Готтачу урамехула мох санна хьаьдда вогучу Бетинна дуьхьал кхийтира Бештон маьхча Зикара.

— Бешто цIахь вуй? — аьлла, Бетас хаттар дича, башха боларна чехка а воцчу Зикарс, шен Iаьржачу доккхачу куьйгаца мара а цIанбина, — вац, хIун дора ахьа цунах?.. — элира.

— Стенга вахана иза? Цхьа чехка гIуллакх дара-кх сан цуьнца!

— ХIокху кIиранах ша марзвеллачу кIотара вахана ву-кх иза хинца а.

— Билггал ваханий иза, хаьий хьуна?

— Дера, вахана-кх, соьгара верта а эцна, Хедижатца ирахь Iен воьду ша аьлла, дIа-м и. ТIе, цуьнан нана шен цамгарна жимма чIагIьелла хиларна, хинца со и цIа вало ваха тхешан говр кечьян воьдуш а ма ву.

— Ой, цIехала хьо белхан делаI, ма дош дацар-кха хIара да-м ткьа! — аьлла, Бетас, цкьа соцанха а хилла, юха а Зикаре ма-дарра Бештоца долу шен гIуллакх дIа а дийцина, элира: — Хьан говр цу орца кIотара йнга

сов гийла ю, со хлокху сохьта тхешан говрахь цунна тлаьхьа глур ву. Тхойшиъ цла мича хена кхочур, ца хаьа сунa, тхоьга ца хьоьжуш, хьайи ваша Хьамид, сан ваша Ршид эций, маьрклажан бода кьовлабеллачул тлаьхьа Бусанас ша хир ю аьллачу такхора юххехь и ларьелаш. Тхойшиъ а, кхнахь, тлеворглур ву шуна,— аьлла, Бета чехка длаиккхира, Зикар а, шен клезиг болар чехка а даьккхина, цлехьа вахара, шена тледиллинчу глудлакхана кечо ян.

Шайн кертa кхаьчна Бета, вoьддушехь божал чу а вахана, шен лаьржа дин араозийна, цунна нуьйр а тиллина, чувахана шегара кхелина шаьлта охьайиллина, лаьржа кечьеш Жуглартахь йина шаьлта схьаэчна, чуьра схьаозош, цуьнан иралле а хьаьжна, верта а эчна, аранккхира. Бета чехконца, верта глонжарле а диккина, «хлун до ахьа, жлаьла, хлинца а цхьанaхьa тлехь лен доьду хир ду хьo!»—бохуш, шен дас корехула чуьра арамохь бетташехьa, «хлинца схьаворглу со-м»,— аьлла, чехконца говра тле а хьгна, кех иккхира. Иза, цу тайпана чехка юьртаx а иккхина, кьайла велира.

Х

Орца клотарахь, цхьана лохачу, жимачу цла чохь Хедижатца ирахь лен Бешто дикка шен сакьерало а моттуьйтуш, йолаца члогла хабар дуьйцуш лара, гоьлтле ког а баьккхина, цигаьрка а уьйзуш. Хлара шиъ наран шина маьлле а хьгна лара, кху шинна юккье хьгна цхьа жима йол яра, ханна итт шо хир долуш. Цу йоблан кху шимма дуьйцучух са ца кьералора, иза наггахь набарна охьайоьдура, амма, юххе лаьчу Хедижата, шен дилхан цлечу жуьйгаца муьшка а йой, сама-м йоккхура.

Бешто, шен нанас ша ялале зуда ялае аьлла шегa дохар дарна, Бусана шегa ца еача, цхьана а зудчух шен чам кхетар боцушехьa, кху Хедижатана тлехьaьвзирера, хлара ша санна кьен хиларна, атта шегa йоглур ю моьттуш. Амма, Хедижата а кхунна жимма куралла йора, шен йиша а цхьана дукха бежнаш долчу стага йигча, ша а иштта цхьана таро йолчу стага юьгур ю моьттуш. Ца хаьа, Хедижатана моьттург чекхдер ду, дац-м. Бакьду, Хедижат шен маре яхана йиша санна хаза-м яцара. Хаза цахиларх-м зуда юьгуш ду. Безамо

хазалла ца лъыху — «хазалла — сарралц, дикалла — валлалц» бохуш ду дан-м, делахъ а, Хедижатан салайт-тачу наха хьеран тлулг санна аьгна йолу кхуьнан юьхъ ца лъыхий техъа аьлла шеко-м яра.

XI

— Ца хаьа суна-м, Хедижат, хЮкху ялх-ворхI баттахъ а ахъ хьайн маре яхан дог дац баьхча, хьогга хIун эр ду...— аьлла, Бештон къамел хадале, кху керта говран дур деара, корох ара хьажан аьлла Бешто дIавоьрзуш: «ХIей нах! Бешто вуй кхузахъ?» — аьлла, уьйтIахъ мохъ белира. Корох ара хьаьжинчу Бештона Бета вевзира, хIара, чехкка кор а диллина, вистхилира:

— Ва со-м кхузахъ, эцца гоьзанах хьайн говр дIа а тасий, схъа чу вола.

— Чу веана Iен йиш яц, же! же! же! чехка араваьл!

— Ой, хIун хилла? ЦIе-х ца яьллий?

— Бешто! Битахъа бегаш, чехка, чехка аравалахъа!

Бета сихвеллий, бос байиний вайча: «ца! доцуш-м дац хIара» аьлла, Бешто, аранккхина, Бетина чехкка тIевахара.

— Же, Бешто! Хьайн говра тIе валал чехка!

— Ой, хьо хьерваьлла? Я эгIийна? ХIара хIун ду? Схьадийцахъа цкъа! — аьлла, Бештос куьйгаш тесча, Бетас, говра тIера чу кхевдина, кхуьнан лере а таьIна, шегга Эшарпа Бусанин хьокъехъ дийциннарг ма дарра дIадийцира. Цул тIаьхъа, Бешто, чехка чу веана, Хедижате ша ларамаза дIавахарна бехк ма билла а аьлла, дехъа чу вахана, йоккхачу стагей, цуьнан несей маршалла а делла, аранккхира.

— Говр мичахъ ю хьан? — хаьттира Бетас.

— И кьорIанар ю ас цхьана кIанте яжон йигийтина.

— Ой, ткъа хIинца вайшинна и мичахъ карор ву?

— ХЮкху басох чу ма воьсси йолчу цанашка воьду ша элира цо ала-м,— аьлла, Бешто, кех арахъаьдира.

Схъа воьл, хЮккхуза суна тIехъа говра тIе хаал, вайшиъ хьело-кхин,— аьлла, говрахъ волу Бета шена улло таьIча.

— Ой, дIавала, кху кIотарара араваллалц бакъахъа дац,— аьлла, Бешто юха гIортарх, витан а ца витина, иза шена тIехъа а ханйна, Бетас шен Iаьржа говр дIа-эккхийтира.

Аьрру арIор басех чубоьдучу новкъахула воьдучу

кху шинна, бер тлехъ шайна дуьхьал йоглучу Бештон говрах блаьрг кхийтира. И говр чехка а, тлерачу беран бертахъ а йоглуга.

Кхарна герга кхачан воьлча, Бешто вевзинчу кланта говр сацийра. Тлаккха шавш цуина тлехьаьчча, Бешто: «ойн, борз, хьешан говр яжон юьгу а олий, хоьхкуш хуьлу ткъа?» — аьлла, велаькежча, «со делах волийла ас хлара хехка-м хихкинехъ. Хиннца ас юха иззошехъа, ша вадийра-кх хлөкхо со», — аьлла, и бер говра тлера охьадоьссира.

— Даьлла хьацар-м тера дац, марша Йойла хьо жима кьовнаха, — олуш, чехка шен расхачу дина а ваьлла, Бешто дукха гена ца ваьллачу Бетина тлаьхьятилира.

ХII

Малх делкъал дикка тлехъиккхинера, цо соьналла яьттина меттах а ца хьовш лаьттачу стиглара мокха мархаш евдда гуш яцара. Баьццара аренаш малх лаьткына тлехулара мажъеллера. Кху шерачу арахъ лаьтта клай, муккхий, буций гийла хьоькхучу мохо дикка хьаьжча кьаьсташ лестайора. Царна тлехула наьгахъ гуш хийзаш чуьркийн вай а дара. Хлара аре кхачалуччуьра аьрцанаш, генна хиларна кегийра а, лаьржачу басахъ а гора. Хлара аре шина декъе скьна луьтлучу некъа тлехула, дикка хьаьжча кьаьсташ, геннахъ, цхьа-ши глаларт а гора.

Дукха хан ялале и ши глаларт гучуделира, и шиь — Бештой, Бетий вара. Хлара шиь, хьалха яларех кьуьйсуш говраш хаьхкича санна, чехка воьлуга, говрашна хьацаф члогла даьллера. Амма, Бештон говрана хьацар кьаьсттина члогла даьллера, клотарахъ бери а и хехкарна. Цуина даьлла хьацар клайчу чопане дирзина доьлуга.

Хлара шиь кест-кеста шайн глонжагтлехъ дохкучу вертанех куьйгаш а луьттуш, куйнаш охъа а теттина, вовшашна тлеттла таьпина воьлуга, говрийн кхесийн дахаш тле членгаш йохккуш, бертал а вахана.

Бешто, шен говр чехка яхарх ца лабара, кхо юкь-юкъа голашца шен говран йора дегл луьйдура. Кхуьнан кийра цле яьллера, шавш новкъа ваьллачул тлаьхъа шегга Бетас нана цамгарна гелъелла аьлчахъана. Хюкхуна цкъа сурт хлуттура, шен нана ялан а елла, чохъ боьлхуш зударш леш, тлаккха сурт хлуттура, Мусас

шен къена ши куьг Бусанин клайчу дегла тле кхийдош а, Бусанас, «Ва! Бешто! ца хили-кх хьо тахана со кху балех хьалхаяккхан, цлахь!» — бохуш, Мусин юьхь тле млараш туьйсус а. Тлаккха Мусас: «Стенна туьйсус ахь, котамо санна, и млараш. Хьо хьаьнгахь ю ца хаьа хьуна? Хьо-м Бешто бохучу цу киллогахь яций! Хьох тамана дахьйтан кхузткъа туьма цена ахча-м Бештос ца кечдиний!» — аьлла, Бусана цленкъа вон бертал тухуш а. И сурт шена дуьхьал хьоьттича, Бештос, кийрара дог тохалой, лаьржачу хьаьж тле шад а хлоттабой, шен говрана шед тохара.

— Ма еттаха цу говрана шед, келвуйсур ву-кх вайшнъ, — элира шен лекха лаьржа холхазан куй каг-беш чу а талийна воьлчу Бетас.

— Тахана а ца тоьхна кхунна шед маца тухур ю? — аьлла, Бештос юха а шен говрана шед туьйхира.

— Хлуи дийра ду хьуна хлета? — олуш, Бетас шен говрана шинна а глор шозза шед а тоьхна, шен говр хьалха нэккхийтира, амма, дукха хан ялале Бештон говр цунна тлаьхьа-м кхира.

Хлара шиь иштта оьхуш, малх дикка чубуза герга бахара. Шен ненан са дадале тлекхача лаар кийрахь алсам долчу Бештон, хинца гуш йолчу шайн юьртан момсарна герга мел таьли, кийрара дог кхоьруш чехка детталора. Кхуьнан Бусанина члогла са ца гатдалар, хинца а бода болаза хилар дара.

Дукха хан ялале кхарна шайн юрт дикка цена ган елира, наггахь ирах болу клур а гуш. Бештона, шайн говраш ялан йишшина яглахь а, шаьш хлумма а чехка доглуш ца хетара, кхо, ша туху, ца туху а ца хууш, кест-кеста говрана шед тухура. Кхеран говраша чехка, члогла еттаху бергийн татано, бацалахь скачу цаьп-цалгийн екар ца хазийтора. Хлаваэхула ловзуш лела чле-лардигаш, кхарна тлекхочуш цкъа лахлой, «Некъ дикка хуьлда шун» бохуш санна, цлехьана чехка декан а декий, юха тлемаш а тухий, генна лакха довлура.

Хлорш юьртан бежан ара кхочуш, малх кьайла балан дикка охьа керчинера. Цу арахула наггахь беца тле охьа а кхевдаш цлехьа боьдучу бежан лу, Бештой, Бетий кирхьа къевснина воьлуш ши бере ву моьттуш, саца а сецца, кхарна генна тлаьхьа хьоьжуш лаьттара, хиниций-хиниций нускал далаш боглу замой а гучу бевр бу бохуш. Хлара бежан лу, геннахь шена цхьа лаьржа гла-

ларт гучудаьлча, юкъах йоллу похчийн тапча схьа а
яьккхина, п кечъян хӀоьттира. Шен дагахь «хӀинница
уьш схьакхочур бу, тлаккха ас хӀара тапча кхоьссича,
цара суна гӀаддайча а йовлакх, я кисет тосур ю... дела
да сан гӀад!» бохуш, велан а кьежаш.

Шаьш юьртана дикка герга кхаьчча, гонах серийн
керт а йолуш лаьттаху шайн бахаман кертахь дӀасале-
лаш адамаш ца гӀча, Бештон дагна паргӀато хилира,
шен нана елlexъара, иштта хир дацара-кх аьлла. Цу
бахаман кетлахь тӀаьхьарчу когаш тӀе а хиьна, Бешто-
гӀеран месала кьорза жӀаьла лара, роьгӀана цхьацца
лерг а уйбуш, наггахь мозанна ка а тухуш, Бешто ца
воьгу ларвеш санна, хӀинница и воьгучу новкъа а хьоь-
жуш.

БештогӀеран цӀийнан уьйтӀа долучу кора кӀелхьарчу
меттара Бештон нана Ракалат кьилбехьа а ерзийна
луьллур. Цуьнан юьхь дикка ирӀеллера, шен таьӀнна
ал ши бӀаьрг цо наггахь бен вовшах а ца тохара, ишт-
та, наггахь бен са а ца долура.

Цуьнан гӀевланга хинна Ӏеш кхеран лулахо йоккха
стаг яра, шен хебаршка ихинчу юьхьа тӀера кегийра
бӀаьргаш Ракалатана тӀера дӀа а ца дохуш, нанас йинна
йиша хилла, кест-кеста цуьнан коьрта тӀе куьг а дуьл-
луш. Ракалатана дехьа агӀор чучча когаш а бехкина Ӏеш
молла а вара, цкъа еса дешна а даьккхина, кьурӀан
вовшах а тоьхна, наггахь балда меттах а доккхуш, да-
гахь цаӀ доьшуш Ӏеш.

И йоккха стаг, Бешто ца воьгу ларвеш, наггахь коре-
хула керта а хьоьжуш Ӏеш яра. ЦӀеххьана дӀахьаьжин-
чу кхунна гира цхьаммо эькхийна валош санна чехка
керта эькхаш Бешто а, Бета а. Малх а чубуьзна баьл-
лера, са а дикка дайшера.

Говрара охьанжкхина Бешто, — цхьана бере хӀара
говраш дӀасаозо лохьа! — аьлла, чехкка чувахара, Бе-
та, шайн говраш а эцца чехка кех а иккхина, лула кер-
та хьаьдда, цхьа бер а даьккхина, цуьнга уьш дӀаса-
ийзо а елла, БештогӀеран чувахара.

Чуваьллэ Бешто чурчу моллегий, йоккхачу ста-
гей: — шу а дара кхузахь! — аьлла, царах цӀеххьана
шен нанна улло гӀорта бехк а хеташ, цкъа неӀарехь
сецира, тлаккха йоккхачу стага — Бешто, схьа волахьа
хьайн бабина улло, хӀара-м хьоьга чӀорӀа сатуьйсуш
ярий, — аьлча, цунах бехказло хилла, Бешто, чехкка

шен нанна улло а вахана:— Баба! Ахь хлун до?— аьлла, вистхилира.

Юххе лаьчу йоккхачу стеган бляьргех, кхунах кьахетта, хи хьаьдира. Бешто, оцу заман чохь Ракалатан хьаьж тле куьг а дуьллуш, улло охьахнира.

Бешто, уллохь лаьчех эхь ца хетахьара, воьлхуш Ракалатна тлеветталур вара. Цуьнан бос байнера, бляьргаш глехьа хих дуьзнера, нанна ша ца вевзича. Чуваьлла Бета глехьа ши куьг а диллина наьларехь лаьттара, кест-кеста корехула ара а хьожуш, чехка глехлуттуш лаьттачу маьрклажан хенан ойла а еш. Цлехьана дагаваьллачу Бетас, кора тле вахана, кхеран жима лампа латийра, чохь глехьа серлаелира. Цул тлаьхьа, Бешто кхайкхина ара а ваьккхина, Бета, цуьнга хьайн нанна юххехь хьо чохь саца, вукху накъосташна тле а вахана, Бусанас йиллинчу метте глур ву ша аьлла, длавахара.

хIII

Маьрклажал тлаьхьа дукха хан ялале сира ши говр а йоьжна йолчу цленачу тачанки глехь, Бусанина захало хьахийна молла а юкьахь, Хизарглаьрга кхо стаг вара. Хизар, тховса уьш боглийла хууш, цлера ваьллера.

Зуда йиган баьхкина хьеший Хизарглеран сов ца чохь бара. Уьш чубаьхкина дукха хан ялале, царна хьалха шун хлоттийра: сискалгин хьовлий, кхерзина жижиггий, дуткьа дина члепалгашший, башха говза ца дина пулу а юкьахь. Учахь кхекаш шиь самовар а яра. Чайнаш дуьттуш дласалелаш Вахьидан, Хьасанан накъостий а бара. Кертахула чехка дласалелаш нах а, зударш а бара. Уьйтла юккьерчу гоьзанах кхозуш латийна панар а яра.

Ото чохь цкьа южуш, тлаккха ирахлуттуш йоьлху Бусана, хинца билггал ша Мусина длайигна ели моьттуш, члогла йоьхна яра. И кечъян глерташ цхьацца зударш а, кхуьнан нийсархой-мехкарий а бохкура. Кест-кеста чубоглий, баккхийчу зударша Бусанина барт а тухура: «лийра-х яший хьо, цуьнга яхча, цкьа, хьайн наха бохург а дай, длагло, ца тахь, юха а йорглуркха», — олий.

Цу дешнашка Бусанас клезиг ладуглур. Дукха елхарна иза йиш а хаьлла йисинера. Иза мохь хьоб-

кхучуъра саццалц бохуш, совцийна лаьтташ и йиган баьхкина нах а бара.

Тлаьхъара а, клайчу дарин коч а юьйхина, бутт болу клайн чилланан кортали а тиллина, Бусана кечйира, амма, иза йоьлхучуъра тен-м ца туьгура.

Цхьа зама яьлча жимма йоьлхучуъра тийна Бусана, шена уллохь лаьттаху Эшарпана юххе а таьлана,— цкъа араяла вайшиъ, кхучохь садукъделла-кх сан,— аьлла, йистхилира.

— Яла дера-кх,— аьлла жоп делла, Эшарп хьалха а йолуш, хIара шиъ араелира. Чуъра зударш а, кху шинна цхьа гIуллакх ду моьттуш, кхарах шек а боцуш IадIийра...

УьйгIа яьлла Бусана, Эшарпе арахь жимма хье а лой, чу гIо а аьлла, ша Бештона йиллинчу метте а яхана, такхорах юьйлира, дуьхьал гIодамийн цлов а лоцуш.

Дикка лаьттира Эшарп. Тлаккха цо, чу а еана, ша йоьхна кеп а хIоттийна, чехка са а доьлуш, элира:

— Бусана бешахула ара а иккхина, хитIа боьдучу новкъа дIаеди, аса ша юха ийзошшехь.— Чуьранаш чIогIа боьхна хьаьвзира. Бусанин нана, хIинца билггал шен кIенташа, я майрачо Бусана юьйр ю аьлла хеташ, елхан хнира. Шеца ши накъост а ваьккхина, Вахьнд Бусана яхана бохучу агIор ведда тлаьхьа вахара. Хьасан, шайн борачу шина алашина нуьйраш а техкина, шеца цаI ваьккхина, чехконца Бусанина тлаьхьа велира. Кху керта гулбелла кхеран бу боху нах а маьI-маьI-нехулу Бусана лахан дIасахьаьвдира, иштта цхьаболу баккхий зударш а хьаьвдира.

Зуда йиган баьхкинчу баккхийчу нахе кхара, Бусана еддий ца хайитира. И хьеший, шайн хIума а юуш, цхьацца къамелаш а деш Iара, шаьш долчу веанчу Хи-зарагIеран цийнан хьалхарчу воккхачу шина стагаца. ХIара хьеший цIенкъа тийсинчу кузаш тIехь Iара, чучча когаш а боьхкина, боккха го а бина, шайн дагахь, хIинца шаьш хIума йинна девлча, дIагIор шаьш, бохуш. Амма, Бусана шайн бешарчу такхора юккхехь-м йоллур, наггахь цлов дIатоттий, кертал арахьа готтаху урма новкъа дIаса а хьожуш. Кхуинна тIехдолуш а, тIедоглуш а адам дацара, кхуинна цхьа адам а дистхуьлу а ца хезара. Бакъду, кхуипа кху юьртахь а, маьI-маьI-нехь шена гена доцуш а жIаьлеш лета-м хезара.

Цлехъана Бусанина хезира аьрру аглорхъа кху гот-
тачу урамехулу кертаци тебаш шена тледорлучу ада-
мий гловгла. Уьш виъ стаг вара. Уьш бара: Бетий, Зи-
карий, Решиддий, Хъамиддий. Уьш, куйнаш блаьргаш
тле а теттина, шаьлтанах тле куйгаш а дехкина, тебаш
дуьххъал Бусана йоллучу такхора тлс боглур. Царна
кхуза бахка арабевлча эвла юккъехъ хезнера, Бусана
яда а едда, цуьнан нах и лъхуш бу бохуш. Цундела,
хлорш шаьш гучубовларна кхоьруш, меллаший, тебаш-
ший лелара. Тебаш, текхаш шена цхъа адамаш тледо-
рлуш санна хетта, Бусана шекъелира, уьш шайца Беш-
то волуш, я воцуш ша длайнга боглу цуьнан накъостий
бу аьлла. Сирло хиллехъара, Бусанина уьш бевзар ба-
ра. Амма, стиглахъ наггахъ бен гуш седа а боцуш, лаьр-
жо хиларна Бусанина хлорш маса стаг вуй а хууш,
уьш ма барра ца бевзира, тлс, Бетарлар а, дика са ца
гуш, коьлলেখхий, нехан кертеххий тийсалуш, меллаша
а боглур. Бусана хинца кхераеллера, шечех ца! шай-
на тле а кхаьчна, ша бахъанехъ цхъа зулам даларна.

Хлун глудлакх ду Бусана кхера? Хлорш-м гучу ца
бовлан а мегий. Хлунда бовлур хлорш гучу жимчу Бу-
санин дог дохо а, Бештон дог лазо а! Ца бевлча ца ме-
га хлорш гучу? Хилча ца мега сел дог йовжийна, сел
глийла йисинчу Бусанин тховса аьтту?

Хла-хлан! Бусана хинца гучуяьлчи товр дац. Хинца
ца Бетарлар шена тлебаьхкичи Бусанас эр ду:

«Хлунда хъеделира шу? Цхъана маьларгона вай
гучудовлийтора-кх аша?» Тлаккха Бетас: «гловгла ма
ехъа, Бусана, цхъанна хозуьйту ахъа!»— аьлла, цуьнан
пхарс лаьцци, хлорш берриге а Бетарлара тогли чохъ
таьллаш клел йитинчу хлургона тле а бахана, шаьш
кхуза бахкале барт ма барра, цхъаьллиг-ца! шек ца
ваьн воллучу цхъанехъа генна орца клотара бахан
чехкка юьртах делхар бу. Бештона а и хуур ду, тхов-
са шайн нанна дикка глеле хилчи, парглат ваьн волу
Бешто а шен динахъ кхарна тлаьхъа вер ву. Уьш гена
бовлале схъа а лаьцца, шен говр цхъана накъосте елла.
хлургона тле а хинна, иза Бусанех хьерчар ву, кхуьнца
болчу накъосташа цхъацца бегахъ а беш. Хлорш берраш
а белан а буьйлуш, члогла кьералучу синошца цу кло-
тара длакхочур бу.

Цул тлаьхъа, кхо де далале а, даьлчи а Бештон на-
хий, Бетин нахий, шайн юьртахъ бу боху тхьамданаш-

ший, дика наххий вовшах а тоьхна, Хизарглаьрца машар а бийр бу, там-товр а дийр ду. Тлаккха замой а бахана, клотарара Бусана юьрта, Бештоглеран цла ялийна кирхъана тлехъа а хлоттийна, дийнахъ-бусий ловзар дийра ду. Керта оьхучу кегийчу а, баккхийчу а наха цамгар яйьелла Туьллу Ракалат йолчу чу а оьхуш, Бештона далийна нускал декъалдийр ду — «Дика сахъат дойла... Аллах! цле йолчо хъан даго къобалъечу тайпана тлаьхье беркастен йолда», бохуш.

Ловзар дладаьлчи нах шайн-шайн цла боьрзур бу, тлаккха Бусанассий, Бештоссий маситта шарахъ члаглбеш шаьш вовшашца тесина безам шайн жимчу цла чохь мерзза буур бу, вовшийн дагара а дуьйцуш, Бештос кест-кеста: «дладаханарш-м, вайшнмма мел хало хьеггехъ а, дладевллера, Бусана! Хинца вайшнъ цхъаьна ду-кх! Хинца вайшнъ ваьшшинан дегнаша дукха лехнарг кхочушхилла ду-кх!» — бохуш, цунна дуьхъал Бусанас эр ду: «Со тоха ца елlexъара, хлара нштта-м хир дацара хъуна, Бешто. Хинца хаьний хъуна, суна хьо дукхавезаш хиллийла?» «Хаьа, хаьа, сан жима Бусана! Хаьа, сан хаза Бусана», — олуш, шена тлехула пхъарс баьккхичи, Бусанас иза къевллина маравуллур ву. Тлаккха, Бештос цуьнан лаьржа гиччош лергел тлехъа а тосуш, цуьнан йогу беснеш а лаьцца, члогла шена тле а оьзна, шена а, Бусанина а благор боуьйтуш, мерзан, члоглан барт лур бу.

Иштта хир дара, хинца Бусанина тлеборлчу Беталара цхъаьнне а гучу ца бовлуш, аьтто а баьлла, хлара длайнгчи.

Бусана йоллучу такхорана тебаш схъаборлу Беталар, шайна дуьхъал йоглу адамийн гловгла а хезна, чехконца нехан керта а лилхина, бертал бийшира, цара ца бевлла бен са ца долура.

Бусана а, кхечу арлор тлеборлчу нехан гловгланаш шена хезчи, меттах ца хьовш, наггахъ дайн са а долуш, длатийра.

Схъаворлчу шина стагах цал: — Гирмасолта! Гуттар а ца доглу Клоуле нускал, бохуш ца хезна хъуна? — аьлла, велавелира.

— Цунна-м и хир, я ца хир, къанделлачу Мусина-х дера ца хуьлу иза, тховса Бусана а яхана-м, — аьлла, цуьнан накъост а велавелира.

— Мусина и а дера ца хуьлу, Хизарина моьттург чехк а дера ца дели.

— Хизарина х'ун моьттурса, лаьлбиг?

— И-м ас дуьйцу хьуна, схьайтал и це,— аьлла, шен чогачу томканан цигаьрка а латийна, лаьлбига юха а элира.— Ца вахана вайшиь х'умма а дан а ца воллу, х'ара цигаьркканаш оззали кху керта юххе охьалахло вайша?

— Лахло,— Гирмасолтас а аьлла, х'ара шиь Бусана йоллучу такхорна гена воцуш керта юххе охьалах-велира. Тлаккха лаьлбага шен кьамел дадолийра:

— Селхана стомара маьждигехь тхо, делкьан ламазера а девлла, гулделла деш, Хизарас кьамел дир-кхин, жа долон безам бу шен бохуш... И хилла хьуна, шен йол жа долчу Мусе а елла, цунах вакхан воллуш... Хинца хаьа-кха суна, иза цо цунна аьлла хиллий.

— И захало-ма кьайлах дуьйцуш дан глерташ хилла Хизар,— аьлла, Гирмасолта шен вон йогу цигаьрка тоян вуьйлира.

— Хизар-м, нахана х'ун ду а ца хууш, доккха цхьогал дай.

— Цуьнан цхьогалалла-м тховса Бештос, Бусанас дохий моьтту суна, дедда кьайла а даьлла.

— Цу шимма Хизарин цхьогалалла а кьурланора дохий, и шиь кьайла а дер даьлла. Ца даьлলেখьара, хинцале Вахьидагларна Бусана карон хан а яра...— аьлла, лаьлбига, шен цигаьркканан доккха баьккхина к'ур чу туьйхира.

XIV

Ракалатана глеххьа йист а хуьлуш парглато хилчи, кхунна улло тен молла вистхилира тлехь лаьттаху Бештога:

— Хинца Ракалатана дикка г'оле а хилла, со даваха х'ун дара техьа?— аьлла.

— Х'ара хинца-м цхьа дика парглат ю, хьан г'уллакх хир ду, даваха мегар ду хьом,— аьлла, Бештон кьамел хедаш, кхеран керта говран дур а деара, оцу минотехь уьйглахь «Бешто!»— аьлла мохь а белира.

Бешто, шен дагахь «сан накьостий бу-кх уьш» аьлла, чехкка аранккхира.

— Бешто! Хьо вуй иза? — аьлла, тле а чевхаш, шен

накъостаца цхъаьнан кхеран керта иккхина Хъасан вистхилира.

— Ва! Со ву хIара-м, охъадисса, — аьлла, Бешто шайна тIеволавелча — ахъа хIун дей?.. ХIокху делап сохъта тхан зуда схъалол, хъайна хъайн са дезахъ, — аьлла, Хъасан, говрара охъа а иккхина, шаьлтана тIе куьг а диллина, кхеран чу волавелира.

— Ой, дIадовла, шу хъерадевлла? Я эгIийна?

— Хабар-м дуьйцуьр а дацара, — аьлла Хъасанан накъост а, говрара охъа а иккхина, Хъасанна тIаьххье чу-хъаьдира.

— Соьгахъ шун зуда а яц, эцца чохъ Iуьллуш цом-гаш тхан пана ю, и кхерор ю аша, деладуьша довла духа, — аьлла, Бештос пхъаьрсаш а даржийна, чу воьду-чуьра юха теттира Хъасан, цуьнан накъост.

— Ой, хъан да валла хъакхица! Хъуна хIун моьт-ту? ДIавала! ДIавала тхуна хъалхара! — аьлла, Хъасан, шаьлта а яьккхина, чугIоьртира.

— Ма дийца хъашт доцург, дIадовла сан кертара, соьгахъ шун зуда а яц, кхунах цхъа зулам дан гIерта шу.

— ЭхIей! КIилло яI-кх, и зуьдан хабар гой хъуна цо дуьйцу? — аьлла, шен шичо Бештона шаьлта айъачи, Хъасана, ахъа ядор яра сан йиша? Ахъ хIиттор дара тхо юьхIаьржа? — олуш, Бештона коьртах шаьлта туьйхира. Бешто, сов чоIоIа бIагор беана, хъаьвзаш го а боккхуш, шайн уча аркъал вуьйжира, шен лаьттара ши ког, садаьллачу стага санна, дIа-схъа а хьоьцуш.

Кхеран гIовгIанаш а хезаш, аравалан кхеран а кхоь-руш Iен молла тIаьххъара а араиккхина уча велира. Бешто меттаваза Iуьллуш вара. ХъасангIар, Бешто шайн керах вели моьттуш, чехкка говрашка а хевшина, кех лилхира. Молла бIаьргаш а къаьрзина цецваьлла лаьттара, цкъа шена гуш кех лилхинчу ХъасанатIарна тIаьхъа хьожуш, тIаккха наггахъ са а доIуш Iуьллучу Бештога хьожуш.

Шайн кертахъ яьлла гIовгIанаш а хезна, билггал и хIун ду а ца хууш, кхераелла Iен Ракалат а, иштта кхераслла цунна уллохъ Iен йоккха стаг а хорша еача санна эгайора.

Дикка саметта деана Бешто хъала а гIаьттина, мол-лас лацан а лаьцна чувигира. Ракалат йолчу чу волуш Бешто, корта белаш тIе а биллина, цхъа агIо а оллийна

вара. Бештона шаълта коъртан аглу а лоцуш кхеттера; цуьнан юьхь мелчу цлех юьзна, дика къаьсташ яцара.

Верриге цлеша а вуьзна, лацан а лаьцца чувалош волу шен клант вевзина, Ракалат шен доцчу глораша клегархира. Цуьнан юьхь къаьрзинера. Цуьнан блаьргаш оцу блаьрган неглар тухучу ханна хих дуьзира, иза йнстхилира меллаша:

— Бешто!— аьлла. Шозлагла а иза ца! алан юьйлира, амма, кхин йнст ца хилалуш, дог лоцуш шаълта шена лобттичи санна, охьа-м яхара, вуьшта а цамгаро члогла ницкъ би́на клелйисина йолу Ракалат, шен клантана, цлеххьана кхайкхина ара а ваьккхина, чевнаш ярла а ца делла, садаьлла йисира.

Бештоний, цуьнга юьхь юьлуьйтуш воллучу моллиний, Бештона коъртах ехка хлума лобхуш йоллучу йоккхачу стагний Ракалатан садаьллийла ца хаара.

Моллас йнлина тоьбарг юьхь цлан а йина, йоккхачу стага чов гатанца дла а йнхкина, Бешто Ракалатана тлеволавелира, хлара тлевоглуш Ракалата хлун до теша аьлчи санна цуьнга хьаьжинчу моллиний, йоккхачу стаганий Ракалат са даьлла луьллий хиира. Йоккхачу стеган шийла мохь белира. Бешто воьхна цкъа юха хьаьжира, тлаккха йоккха стаг шел хьалха а эккхаш, Ракалатана тлехьадчи, длахьаьжинчу цунна шен нана еллий хиира: «баба!.. баба!..— аьлла, Бешто, шен корта а лоцуш, Ракалатана улло вуьйжира. Тлаккха хьала а айъавелла, шен ненан юьхь тле куьг а лобкхуш, кхо юха а элира:

— Баба!.. баба! ахь хлун дин?.. баба! ахь хлун дин?— кхуьнан блаьргех мела хи хьаьдира, ненан са даларо кхунна шена коъртах хилла чов йнцийинера, хлара, цунна улло а воьжина, воьлхуш луьллура.

хv

Бусана йоллучу такхорана гена воцуш охьалахвелла йен Гирмасолтий, лаьлбаггий, шаьшшинан цигаьрканаш оьзна а ваьлла, хьала а глаьттина, длаволавелира. Гирмасолтел ханна жимма кьено волу лаьлбаг вела а велла шена тлаьхьа хлоьттина дайчу боларахь воглуцу Гирмасолте вистхилира:

— Кхин ца хаьа суна, Гирмасолта, Бештон кара нускал а кхачна, хинца дуьйна цуьнан хлумма а екъа-чохь лайла а яц-кх.

— Ойт! Да вала цу меан дела!-кх! Тховсалерчу цхьа-на буьйсанна делахь а хьуна, я суна йоцу!.. Х!а?. Іаьлбаг! Реза хир варий хьо? — аьлла, шена хьалха воьдучу Іаьлбагна белшах куьг а тоьхна, Гпирмасолтас юха а элира.— Делан а доьхьа, Іаьлбаг, ма письеллий, кочий яр-кх и Бусана, я-м ткъа!.. Гинерий хьуна, Іаьлбаг, иза ловзаргахь, шен шуьйра пакха т!е а боккхий, бад санна техкан а техкаш, хелхайолуш?

— Д!авалахьа, Гпирмасолта, вайшиннан тховсале-ра наб яйъан г!ерта-кх хьо! — аьлла, Іаьлбаг велавелира.

— Ян-м муххале а йовр яра тховса наб... даваларг, Бусана вайгахь а йолуш, йовш слхъара бакъахьа дар-кх.

Кхоьруш кийрара дог детталуш делахь а, кхара дуьйцуьрг хазделла, Бусана ша йоллучохь елан а къе-жаш латтара. Нехан кертахь бертал Іохку Бетаг!ар а, вовшашна муьшканаш а телош, цергашца балдаш а лаьцна, буьйлура.

И ши стаг д!авахчи, Бетаг!ар, меллаша кертал се-хьа а лилхина, Бусанна т!ебаьхкира, и йолчу серийн кертал сехьа иккхинчу Бетас г!о а деш, Бусана кертал дехьа яьккхира, т!аккха ша дехьа а ваьлла, Бусанни пхъарс а лаьцна, чехкка д!аволавелира. Кхеран цхьа накъост кхарна хьалха велира, Зикарий, Хьамиддий т!аьхьа х!оьттира.

Готтачу урама-новкъахь дукха гена бовлале, кхар-на говрашкахь шайна дуьхьал цхьа нах бог!уш санна хийтира. **Г**оврашкахь вог!ург Хьасанний, цуьнан на-къосттий вара, Бусанех дог а диллина, баккхийчех дага-вала ц!а vor!y.

Бетаг!ар, шайна уьш хаа ма белли, шаьш т!е-кхаьчначу кертал дехьа лелхан буьйлира, амма, ц!ех-хьана Хьасанг!ар т!е а кхаьчна, биса-м бисира.

Бусана а юкъахь Бетаг!ар шайна бевзичи, Хьасан-ний, цуьнан накъосттий, говрашкара охьа а иккхина, т!ехьаьдира, кхарна дена а бохуш, шаьлтанаш а яьхна. Бусана йоьхна Бетех хьаьрчира. Бета иза а эцца, кле-гар волавелира, кхуьнан накъостий, шаьлтанаш а яьхна, Хьасанг!арна дуьхьало ян буьйлира. Хьасанний, цуь-нан накъостий кхарна тохан мосуьттазза а шаьлтанаш ластийра, амма, х!орш юхий, д!асий хьовдий, церан шаьлтанаш клел шайн шаьлтанаш а тосий, ца кхеташ буьсура. Бетин накъосташка Хьасанг!арна вуно атта

шаьлтанах етталур яра, делахь а хlorш lадда-м lара, тлейоглучу заманна шайн хил болу захалаш уьш хеташ, царна шаьш тухур ю а муттуьйтуш, тоха а ца тухуш.

Иштта хьерчаш хlorш клегар боглуш, Бетина дага-деара, уьш хьерчачохь а битина, Бусана клелхьара як-кха. Тlаккха Бета, кьевллина Бусанин пхьарс а лаьцца, ведда воглуш, дукха гена валале, урама-новкьа схьа ца ван нехан керта эkkха сеччи, кхупна гира шайна дуь-хьал воглуш Бусанин ваша Вахьид. Вахьид, тогли чохь цхьа шеко шеца йолуш таьллаш клел лаьтташ хlургон ю аьлла мотт хилла, воглуш вара. Амма Беталарна дикка герга кхаьччи, уьш ма барра бовза а бевзина, цергаш а хьакхийна, шаьлта баттара а ийзош, кхарна чухьаьдира.

Бусана чlorla йовьна, мохь а ца хьакхалуш, йист а ца хилалуш йиснера.

Шена тlехьаьдда воглу Вахьид вовзан а вевзина, Бетас, Бусана шена тlехьа а лаьцца, юха клегар а вола-луш, шаьлта а якккхина, Вахьид кхерон дагахь, мохь туьйхира:

— Tle ма воьллахь! Tle ма воьллахь! Везачу делора ву ас хьо кху шаьлтанца ворур!— аьлла.

— Ахьа-м ворур я ца'ворур, килло, ас хьох' вай биллгал ворур! — аьлла, Бетина тlекхоччушехь, Вахьи-да цунна шаьлта ластийра, амма клегар воьду Бета аркьал охьа а воьжна, и шаьлта Бусанин коьртах кхий-тира.

— Вай дели!.. вай! Вахьид! Йий-кха ахь со!—олуш, Бусана, lаьржа бlагор хьаьвзина, яхлуш аркьал охьа-юьйжира.

Шен йишинна шен карах шаьлта кхетча, воьжна юха-иккхина Вахьид lадийчи санна латтара, аьтту буйнахь кхозуш ерриге а цlеша юьзна шаьлта а йолуш.

Хьалаиккхина Бета, хlара ирча сурт гина:

— Эхлей, цле йожа-кх хьо белхан!— аьлла, Бусани-на тlекхийтира. Бусана, берриге а хье биллина, са а даьлла lуьллуш гичи, Бетас, нехан керта а иккхина. хьаьдда вахана, хьерчаш бохкучу шен пакъосташна ул-лохьа а таьлна, мохь туьйхира:

— Зикар! Во Зикар! Дlабахийта уьш! Бусана, Ва-хьидан карах чевнаш а хилла, клелйисна!— аьлла, Бе-тас оцу меттехь Бусана ялар царех лачкьийра, дов дахдаларна кхоьруш а, кхин зулам даларна кхоьруш а...

Хьасанґларна мохь тоьхна Бета вовзан а ца вевзира. Уьш, Зикараґлара шайш парґлат битчи, Бетина етта дагахь, кху готтачу урама-новкьахула схьахьавдира. амма, уллохь Вахьнд а лаьтташ, елла Іуьллучу Бусанина тле-м кхечира.

Ша тлехьаьччи Хьасана: «Юьхьаьржа клиттий-кх вай кху шайтлано а,— олуш, ша Бусанина айъина мийра, и елла Іуьллийла а хьйна, жохабаьккхира. Цу дешнаша меттавалийнчу Вахьндана сурт хьоттира, юьртара цхьаболчу баккхийчу а, кегийчу а наха шай, шен вачший, Хизарий эвла юккьехь мосазза гин, шайна тле пелгаш а хьежош, «Хизар а, цуьнан бераш а кьонахий бу моьттара. Шайш кьонахий хиллехьара, нахана делла дош кхочушдан шайш бохучунна шайн йол тлеерзор яра... хьай эхь!.. стаг хуьлу шен доьзалхо шен лааме а ца верзавелчи?»— бохуш, санна.

Зикараґлар, Бета лаьттачу керта а лилхина, бевдда нехан керташкахула тоґин чу лилхира. Тлаккха Бета, Бусана Вахьндан карах еллийла а хоуьйтуш, шен накъостий ца а хьавсийна, ведда Бешто волчу вахара.

XVI

Шен нанна юххехь глийла Іеш волчу Бештона, цлехьана Бусана ялон бахана шен накъостий дагабаькхира, Тлаккха кхуина хийтира: «нагахь уьш гучубовлахь, я Бусана а эцца длабоьлхуш царна орца тлаьхьа кхнахь, со бахьанехь ма бохам хир бу-кх царна. Со царна тлаьхьа вахан веза. Баба, ас дан накъосталла доцуш, елла длаяьлла», — аьлла.

Молле чохь Іе а аьлла, йоккхачу стаге шайн лулахошка а, гергарчаьрга а Ракалат длаяьллий хайитан цаІ вахийта, ша хинца схьавогьу аьлла, Бешто меллаша аравелира. Тлаккха шен куй тле а озийна, ухахь Іуьллу нуьйр схьа а эцца, шен дазделлачу деглаца меллаша божадан неларе вахара.

Нуьйр арахь а йитина, божал чу а вахана, сирник латийнчу Бештона гира, бе а ког Іад санна булуш дла а хецца, божала юккьехь елла Іуьллуш шен говр. И говр, тахана Бешто клотара вахана волуш, цигахь, яжон юьгу а аьлла, члогла хехкарна а, цул тлаьхьа, Бештос цу орца клотарара дуьйна кху шайн ца кхаччалц хаьхкина ялаярна а, ницкь члогла а хилла, еллера.

Бештона Іаържа Благор беара, и сурт гичи. Иза, кху елла Іуьллучу шен говрана тІе бертал а вьожна, ша цаІ бен кхин са долу дерІ доцчу божал чохь, цхьаннах а нїза а ца луш, велхан волавелира, чохь елла Іуьллучу шен нанна а, белла Іуьллучу кху шен динна а.

ХІара дин Бештона шен са санна безаш бара, и эцца сахьт а далале, ловзарга ваханчохь, нах цецбовллуш и дин а хьовзийна, охьахинчи Бусане ша дуьххьара сакїийрина дела.

Кхеран чохь чубаьхкинчу зударийн белхар а доладелира, Бешто цхьанна а мицахь ву а ца хаьара. И вац-м божал чохь вара, дог Іабан а ца туьгуш, вьолхуш.

Юха а цІеххьана шен накъостий дага а баьхкина, Бешто, меллаша хьала айавелла, божал чуьра аравелира, тІаккха вехна стаг санна, леста а лесташ, кех вала дІаволавелира.

Бешто кетІа а кхачна, шайн утарма схьа а лавцца, дІахьавьзаш воллуш, хІара волчу хьаьдда вогу Бета кхунна тІелоттавелира.

Вехьан а вехьаш вогулу Бетас, Бештона хилла лавтта бохамаш а ца хууш, ша кхунна тІекхоччушехь а, элира:

— Бешто! ХІара ирча болх бу! Бешто, хІара ирча болх бу!

— ХІун хилла?.. хІун хилла?..— олуш Бешто утармица дІахІовттира.

— Бусана ели-кх Вахьидан карах,— цо аьлча, и дешнаш шена хеззашехь, Бештос, буьйдучу дашо дагийчи санна, шен даг тІе куьг диллира; цуьнан бага, цаІ алан воллуш санна, гІаьттинчохь йисира; иза, шершшина утармица охьавахара.

— Бешто! Бешто! Ахь хІун до? Бешто, хьуна хІун хили?— бохуш, Бета цуина гонах хьаьвзира. Оцу заман чохь Бетина БешторІеран чуьра зударийн белхар а хезира. И хІун ду хьажан а, Бештона хи дан а Бета чухьаьдира.

Сени чу ваьллачу Бетина елла Іуьлду РакаІат гира, ХІара, меллаша юха а ваьлла, сенин наьІарехь лавтта чуьйнан гІуммагІа а эцца, Бештона тІехьаьдира. ШатІекхоччушехь, Бетас наггахь са а долуш аркьал Іуьллучу Бештон юьхь тІе хи хьаьреира, тІаккха, корта хьала а ойъуш, бага а хи довттира жимма.

Дукха хан ялале Бешто жимма меттавеара, тлаккха жимма хи мелчи, цуина дикка чу са деара.

Бетас ша клегар хайча, Бешто, утармех букъ а тоьхна, Бете а хъаьжна, меллаша вистхилира:

— Бета!..

— Хиун бах ахъ, Бешто?

— Бета! Хьох эхъ хета суна, Бусана йийна аьлча, и ла а ца делла, са даьлчи санна, со охъавожарна. Бусанин ялар ахъ соьга хазийча, сан дегле цхъа лазар пккхира, хлуъа хъаддехъ а, сан кийрара цхъа хлума а хедира. Суна цкъа а дла ца даьн долу ан хлоьттина, со цо талхор а ву. Со телхина ваьлла стаг ву. Атта-м ца хлоьттина хуна суна и ан. Ладоглахъа, Бета!.. Чохъ елла луьллуш со вина сан нана ю; сайн велла ваша санна, суна дукхабезна сан дин а божли чохъ белла луьллу, сайн сил а дукха езна Бусана а шен вешни карах елла луьллуш ю.— аьлладу Бештон блаьргех мела, даккхийра, горга хин тладамаш луьста эган доладелира. Кхуьнга ладоьглуш кхунна тлехъ лаьттачу Бетина-м, кхунах къахетта, хлара охъавожчахъана а оьхуш дара даккхийчу блаьргех луьста мела хин тладамаш.

XVII

Шозлагичу дийнахъ, цу хилладу девна юкъа кху юьртахъ бу боху баккхий нах а, тхьамданаш а буьйлира. Цара и дов пхи-ялх де далале дла а дерзийра.

Бешто меттахъ шина клиранах Гиллича, цуина коьртах хилла шаьлтанан чов йирэзира, амма, цунах хьалхаваьлла, хьалаайъавелча а, Бештона хлоьттина ан дла-м ца делира.

Бештона шена хилладу бохамаша а, хлоьттинчу эно а члогла ницкъ бора. Цо беш цхъа а тайпа болх бацара. Иза, маж а йитина, длаволавелира, цо хлума а клезиг йоура, и ша юуш ерг а, шен гергарчу нахе воьдий, я бевзачу нахе воьдий, йоура, Цу тайпана Бештос 12 шо дладахъира. Хлара нахаца уьйр клезиг йолуш вара, вистта-м хлара ца ваьлла бен ца хуьлура. Юьртахъ наха долиьра, хлара телхина бохуш, тлаккха дукха хан ялале, хьерваьлла бохуш а делира.

Цхъана дийнахъ кхуьнга Бетас элира:

— Бешто, наха хьо хьерваьлла бохуш а дуьйцу, со волчу схъа а волий, хьайн маж дла а яккхий, соьцан чу-

ара а волуш тѣхъа, бакъ ду, Бешто, со да волуш долу
хлума ас хъуна кхоориг цахилар,— аьлла.

И шѣга аьлча, Бетина тѣе а кхетта, Бешто всхха
вилхира. Бештос Бетас шѣга аьлларг ца дира, иза мас-
со а хлуманах дог даьллий, дуьненах чам байний вара.

Бештос, шѣга Бетас наха хьерваьлла боху аьлла
дийичахъана, кест-кеста ша-шѣга олура:

«Вала а ваьлла-кх со хьер; нах а суна ца беа, дуьне
а суна ца деза, ваха а суна ца лаа. Ас цхьаммо а ца
лелораг леладо. Нагахъ со хьер ца ваьлলেখъ а, вол-
луш-м воллу»,— олий.

Бешто, шен ненах а, Бусанех а, диннах а ваьлча-
хъана, деш хлума а доцуш, вакъа а велла, кест-кеста
шен наний, Бусаний йолчу кешнашка а воьдий, велхан
а воьлхуш лелаш вара. Дерриг а глутлакх Бештон кеш-
нашка вахар дара. Цуьнан синкьерам а н бара.

XVIII

Шена и бохам баьлла тахана 15 шо кхочуш а Бешто
ша хинна воьлхуш йуьллучу кху кешнашка велхан
веанера, ша хинциалц ма варра.

Бешто, ша бертал йуьллучу Бусанни кошан борза
тѣера хъалаайъавалан вуьйлира, амма, иза, инсса пра
ца клотталуш, Бусанни шира баьццара чурт а лаьцна,
кхозавелира. И чурт, чаьрпазийн сурташ а дохкуш, пош-
макхийн, тукаран сурташ а дохкуш, кечдина дара. Ша
дакъаза ваьккхина и доккха де дуьхьал туьйсуре Беш-
тона. Хлара хинца ша лаьттачохъ цхьа куьг даг тѣе а
диллина лаьттара. Кхунна, цхьана аглор, шена чов хил-
лачул тлаьхъа елла шен нана дуьхьал туьйсуре, вукху
аглор, Бусанни ер дуьхьал хлуттура. Тлаккха кхунна
дуьхьал тесира шен елла говр а, цунна тѣе а кхетта шен
велхар а, Бусанни ер шена хезчи, ша охъавожар а, цул
тлаьхъа ша талхар а.

Цхьана куьйга чурт а лаьцна лаьттаху Бештос, цѣ-
хъана шен бага цхьа якъалуш санна хетта, даг тѣе дил-
лина куьг, шен ехачу лаьржачу можа тѣехула бете даь-
хьира. Амма, хлара оцу замаи чохъ цѣххъана лаьржа
благор а хъавзина, дегѣра инцкъ дла а болуш, Бусанни
баьццарчу борз тѣе аркъал охъа-м вуьйжира.

Оцу замаи чохъ, кху кешнашна тѣеа йоцуш басахъ
йолчу клотарарчу жимачу маьждигехъ делкъан лама-
зана молла кхайкхира...

Дин ч!аг!деш, нохчийн !адат ч!аг!деш кхойкху и
молла, Бусанин коша т!ехь !уьллучу Бештона ца хези-
ра. Бешто са даьлла !уьллуш вара, ши ког а, ши куьг
а д!асхьа а тесна.

* * *

Дешархо! Ца хаьа, ахь х!ун боху-м, бакъ ду, суна
хетарехь, хьал дукха а дезна шен йо!ах йожаэцар еш.
Хизарас Бусана жа долчу Мусе ялан дош ца деллехьа-
ра а, Хизарий, цуьнан к!ентий и дош кхочушдан ца
г!иртинехьара а, кхераяларх елла Ракалат а лийр
яцара, шен вешин карах Бусана а лийр яцара, церан
баларш ца ладелла, ан а иккхина, цу сингаттамо тал-
хийна, Бешто а лийр вацара.

Дешархо, дог!а кху ирчачу балхе ла! Талла, дешар-
хо, х!ара г!уллакх. даггара ойла а еш!

ЦІЕРАН АРЦ

ХЬАЛХАРА ДАКЪА

Де даьлладу хенахь, члогла оьглазвахна, цергашца лахара балда а лаьцна, тлехьа ши куьг а диллина жимочу сирладу цла чохь, йоккхачу юьртарчу «участкан правленехь», чухула дласалелаш вара, нохчийн участкан пурстоп, ша глалглазакхашха а волуш Кулдевич.

Кулдевич деглана лекхо вара, ханна 40 шо хир долуш, цуьнан тлехь хилла гучу горга-буьрсачу юьхьатлера маж яьшна яра, лаьржачу мекхаша даккхийчу куьйгашна сингаттам баьккхинера. Цуьнан ира ал ши блаьрг, чехка лелара чухула дласа, цхьа хлума лохуш санна. Цуьнан можачу куча тлехь йоллу ши пагон, кху цлийна доккхачу корехула дуьхьалдолчу сийначу дитташна тлехула глийла чухьобжучу малхо, тлера можа суйнаш дохуш кьегайора. И пагонаш сел члогла лепахь а царна тле блаьрг хлотто хала дара, царна юккьехь кхин кьарза йиш йоцуш сел члогла кьаьрзина Кулдевичан юьхь хиларна.

Кулдевич веана тлехьоттира, цлийна юккьехьо, тлехь тептарш а гуш, лаьттаху йоккхачу стоьлана, цу тлехь луьллучу шен дашо сахьта тле хьажан. Тлаккха шен цу тлера хьала айабелла ши блаьрг, цу стоьлана гена доьчу, пенах кхозучу паччахьан суртах а кхетта, лаьррина вехха цуьнга а хьежна, юха а шен оьглазвар тлехь, чухула дласаволавелира.

Тахана хлуьнда ву тлехьа иза кьаьсттана оьглазвахна?

Цунна тле селханабуса мотт бохьуш стаг веанера, орцара жимчу клотарара Хонмурд волчохь буьйса

яккха чубирзина, обаргаш бу аьлла. Иштта шега и аьлча, цу буссехь цма шен стража а яхинтина, царна сагатлуш сахуьлунга а ваьлла, тахана уьш схьа ца кхо-чуш а, цара шена хIун дахьа ца хууш а ваханер-кх Кул-девич сел чIогIа оьгIаз.

Кулдевич чехка стоьла тIе а веана, гIант вон цIенкьа а тухуш, охьахира. ТIаккха стоьл тIерачу дато гIута-кхара яккхина, цигаьрка а латийна, иза цергашца вон Иийша а Iуьйшуш, куййга корта а лавьца, стоьла тIе тев-жира, бухIано санна, бIаьргаш а кьерзош.

ХIара иштта Iечу цIийнан neI арайолучу сени чохь, баккхий нах Iара, пенех тeIаш, цIенкьа а хевшина, юкь-юкьа шайн Iасанашна тIе а тeIаш, наггахь вов-шийн лере а боьлхий, меллаша вовшашка бист а хуьлуш.

ХIара кьена нах, шайн бес-бесар мажош тIе наг-гахь куййгаш а хьоькхуш, Iуьйранна дуьйна баьхкина Iара, цхьацца гIуллакх хилла, неIарехь лаьттаху страж-нико: пурстоп оьгIазвахна ву, и ваставаллалц собар де, бохуш.

Иштта Iечу цу баккхийчу нахе салам а луш, кху юьр-тара лекхочу эгIаза дeIгахь волу совдегар Мирза, шен цIерчу сов цIа чу воьдуш санна, шен чу бахна гун ал ши бIаьрг чехка а бетташ, пурстоп волчу чунккхича, хIара баккхий нах ,белш а сеттош, вовшашка хьаьвсира.

Цул тIаьхьа, дукха хан ялале, хьалхе дуьйна а пур-стоьнца юьрта яхьа банкан гIуллакх дуьйцуш волу сов-дегар Мирза, тохара санна, чехка neI а йллина, шен шуьйра батт елан а кьажош, яккхий цергаш гучу а йо-хуш, кху баккхийчу нахана юккьехула а ваьлла, дIава-хара.

Мирза араваьлча, Кулдевича, оьзна яьлла цигаьрка чимтосурга чу а тесна, цу кIелхьара итт туьманан кехат чехка схьа а эцна, кисана дилтира. ТIаккха, хьала а ик-кхина, тохара хьалха санна, шен буьрса юьхь а юсййна, чухула дIасаволавелира.

ЦIеххьана сени чохь татанаш девлира. Цул тIаьхьа дукха хан ялале, шен помощника Элберта, чу а ваьлла, шен даккхий сийна бIаьргаш тIе а хIиттийна, чест а деш, шаьш цIа дахкар а, обаргаш кара а ца бина, уьш биссина хIусамда шаьш лавьца валавар а шега хайити-ча, Кулдевич кхин а чIогIа оьгIазвахара:

— Ведите его сюда! (Кху чу схавалаве и!) аьлла, тле а вахана, шина а куыйга стоьлан йист а лаьцна, цергаш а хьекхош, длахоьттира.

Араваьлла Элберт, дукха хан ялале, шена хьалха Хонмурд а ваьккхина, чу а ваьлла, неларехь сецира. Тлаккха Хонмурд, шен куыйсачу юьхь тлера чубахна гун тонкин бесара ши блаьрг, клеьдлахула Кулдевиче а кьерзош, тлехьа ши куьг а диллина, длахоьттича, Кулдевич, вон Хонмурде а хьаьжнина:

— Где абреки, которые гостились у тебя? (хьо волчу хьошалгла бисина обаргаш мичахь бу?) — аьлла охьа а хьйна, гланта тле аркьад таьтира.

— Низнай мая!.. — аьлла, кхеравелла дегI а дегош лаьтта Хонмурд, шена юххе човьца куыйгаш охьа а хецна лаьттачу Элберте чехка дла а хьаьжнина, юхахьаьжира. Тлаккха Кулдевича, стоь тле буй а тоьхна:

— Что это значит, не знаю?.. Ты слышишь, я тебя спрашиваю, куда они делись? (Ца хаьа бохург хIун ду?.. Хезий хьуна? Аса-м хьоьга хьоттий — уьш стенга бахна?) — аьлла, шен лахарчу балдех чIогIа цергаш йохькира.

— Яй бох, ни знаю, господин пурстоп! — аьлла, шен пелгаш а гуш, когахь йохкучу нелармачаш тле блаьрг хIуттуш, охьахьаьжна Хонмурд, шена муьшка еш санна хетта, Элберте длахаььжча, — куй длабаккха, — цо а аьлла, Хонмурда шен куй длабаьккхира, вуса а велла йечу Кулдевиче а хьоьжуш.

Цул таьхьа Кулдевича, Хонмурде, стоьла юххе а वालीна, стоьл тле буй а бетташ, чIогIа чехош, дукха хеттарш дира. Тлаккха шена цуьнгара цхьа а пайдехь дош на долиьла хььча, «сволочи!.. звери!..» — бохуш, коьцленкьа бетташ лаьттачу Кулдевича цлехьхана стоьла тлехь йуьллучу шедах блаьрг кхетча, балдех церг а юллуш, катюьхна и схьа а эцна, корта а оллийна, тайп-тайпана бос хийцалуш лаьттачу Хонмурдан баьшначу коьртах «зверь!..» — аьлла, чохь тата а доккхуш, и шед туьйхира.

— АллахI!.. — аьлла, мохь баьллачу Хонмурдан кера-ра бIегIаган куй охьабуйьжира. Хонмурд катюьхна шина а куыйга шен корта а лаьцна: — Элберт!.. Элберт!.. Гийла стаг вар-кха со, алахьа кхуьнга, суна хIара нийкьма бе, сан бехк ца хилча мукьана а, дехьа сан гIо, гечде алахьа суна, — аьлла, Элбертана хьаставелтира.

— Ахь хІун дей, бакъдерг дийца ахь, тІаккха хІумма а хир дац хьуна!.. Эхь ду хьуна харцдерг дийцар; хьох воккха стаг ву, 40—60 шо а хир долущ,— аьлла, Элберта шена жоп делча, — «ХІун дуьйцуьр ду ас?.. Сан-м да-ций дийцан хІумма а, суна-м ца хаьий царах хІумма а, ша айса, цара меца ду шаьш аьлча, вай мостагІчунна а лун сискал ялар доцург!..» — аьлла, Хонмурда корта охьабахийтира.

Ша шед тоьхча, юха а ваяьлла, чохь мохь хьовкхуш ле-ла Кулдевич, Хонмурдий, Элбертий дуьйцучух ша жимма кхетча, кхин тІе а оьглазвахара:

— Я тебе научу врать!.. зверь! (Ас Іамор ду хьуна аьшпаш битта!.. эхха!) — аьлла, юха а шед а айъина, хІара шена тІехьаьдча, цхьана куьйга корта а лавцна даьтта Хонмурд, «Не надо!.. не надо! — аьлла, Кулде-вична хьалха цІенкъя бертал вуьйжира.

Кулдевичан аьтто хилира и бертал вожарх. Цо ехха шед йиттира Хонмурдан коьртах, тІера бахтар хаддалц. ТІаккха берзана шедан кхаж цуьнан коьртах а тоьхна, цу тІе, Іуьллучу цуьнан вортанах кхузза мийра а тоьхна.

— Отведите этого негодяя! (дІайнгал хІара боьха хІума!) — аьлла, Элберте вист а хІлла, — я вас научу, звери! (Ас Іамор ду шу, акхарой!) — бохуш, верриге макх а велла, чухула дІасалела велира.

— ХьалагІатта хьайна! — аьлла, Эльберт вистхилча, Хонмурд, шен коьртах а, мѳрах а ихинчу цІенкъарчу цІийга а хьѳжуш, меллаша хьала а айавелла, вехна стаг санна, дІаса а лѳсташ, неІарехьа волавелира, шина а куьйга корта а лавцна, халла кѳурдаш а деш. ТІаккха, Элберта неІ а йнІлиа, Хонмурд хьалха а ваяьккхина, хІара шиъ аравелира. Хонмурдан блѳгІаган куй охьа-боьжжинчохь бисира.

Кхеран чохь гІовгІанаш яьлчихьана дуьйна а кхера-белла дІабаха айъабелла Іен сени чуьра баккхий нах, мел-чу цІех а вуьзна араволу Хонмурд гича, цунах шен блѳрг кхет-кхеттарг кхералой шозлагІа цуьнга юха ца хьѳжуш, белш чу а хѳбош, пѳнах а хьѳрчаш, меллаша ара а бѳвл-ла дІабахара.

Хонмурд чохь воллуш хийла дѳнош дІадевліра. ТІаккха шозлагІа а Хонмурд ле а вина, гІуллакх суьде а делла, суьдо бѳхх а боцуш волу хІара, итт шо хан а тоьхна, Сибрѳх вахийтира.

Блаьсте а длаеліра, деъна шийла Іа а тІехІовттира. Шуьйра кІайн шаршу тІе а тесна лаьттачу аьрцнел тІе-хъахъ, кІайчу вертанех а хъаьрчинна лаьтта лекха ирхдах-на лаьмнаш а гора. Царал дукха лоха боцуш цу хъуьнан аьрцнашкахъ леккха прхбахна ши арц а лаьттара, цу шинна юккѣехъ гІеххъа лекха цхъа арц а бара къаьсташ, бухьметтера ирхъоьху кІур а гуш, гонах кегийра яьлла хъун а йолуш. Цу арцана кІелхъарчу шерачу арахъ цу арцана 7—8 чаккхарма гено кІайчу обанах а хъаьрчинна Іуьллуш пурстой веа юккха юрт а яра, маьІ-маьІнехъ ирхбуьйлу кІур а гуш, юьртах къаьсташ ирхъяхана мом-сар а йолуш.

Шело аьрцнашка къаьсттана чІогІа йоьллера, хъан-наш юккѣехъ цхъана а хІуманан тата дацара хезаш, уьш чІогІа наб кхетта лаьттара, царна хІоранне а тІетесна кІайчу дарин юргІанаш дара.

Іаьнан мархашна кІелдахула ша кІезиг гойтуш, малх, керчина беъна, кІайчу аьрцашна тІехъа чубузуш лаьт-тара, сийна стигланаш сийналла яййинна, меттах ца йо-луш санна, гора, малх чубузу го, жимма цІоьлла а нйна, гІелбелла бодара, суьйре буьйсангахъа мел лестн, шело а алсамйолуш лаьттара.

Буьйса йоьлча, аре хийцайлан юьйліра, доккха дил-лина Іуьллу ло мохо орцара хъуьна юккѣе кхоьхъура, гІнийла ловза а деш. Оцу заман чохъ, цу юькѣачу хъуьна юккѣехула Кулдевич, Мирзій вогІура, шалго тоьпаш, тІоьрмигаш кочахъ, тІаьхъа хІиттина лартоллу жІаьлеш а долуш.

Кулдевич, шай, Мирзій ши шо хъалха дуьйна кест-кеста цхъаьна мала а молуш, муьлххачу а тайпана вов-ших Іоттаделча гІуллакх тІехъ аьтто а беш шаьшшиъ герггара ши доттагІа хиларе ца хъоьжуш, Мирзина чІо-гІа оьглазваханера, тахана шаьшшиъ цІера а ваьлла, хІинца кху хъуьна юккѣехъ тиларан бехк Мирзин буьйла хууш. Амма, шен дагар-м ца хоуьйтура, цунах шайна яла гІоле ца гуш.

ХІунда ву техъа цунна Мирза бехке?..

ХІинца, ши бутт хъалха Кулдевича шен гергарчу на-хехула гІайгІа а бина, юьртан банк шен кара еллагІа тІаьхъа, Мирзас Кулдевичца юкѣахъ и банк дІатохар дуьйцуьчу заман чохъ, и банк наха къола динна ехъи мог-

туыйтуш сурт хлоттор а сацийна, мала а хиъна, цхьацца къамел деш зударий хьахабелча, дика кеп а хилла лечу Кулдевича члагло йинера, шег а муьлххачу а похчийн зудчух куьг тохийтинчул тлаьхий бен, и банк шаьшшинна ерзош долчу глудлакхана тлетовр ма вац ша, аьлла. И глудлакх кхочушдан Мирзас тле а лаьцнера, Мирза, хинищалц кхечу меттигашка ша Кулдевич ма кхийллара, тахана кху аьрнашкарчу клотаршка а веънера-кха, аьтто балахь, шен дош кхочушдар а хир, ца балахь, таллар а хир-кх, аьлла. Амма, тахана, шинна-кхаа клотара хлотгарх, аьтто ца баьлла.

Иштта и дош кхочушдан тахана Кулдевична талла ван марздарна ву-кх Мирза бехке.

Хлара шиъ толлуш лелаш буьйсанга а вахана, хьуьна юккъехь тийсаелла эттла, шайна тлера йоца кетарш шелонна тле а ийзош, гуш некъан лар а йоцуш, доккха диллинчу лайлахула халла воглура, юург кхачийна мац а велла, тле дукха леларна, клад а велла. Кулдевичана Мирза хьалха а ваьлла, хлара шиъ воглуш, шело тлаьхь-тлаьхьа члаглуш лаьттара, минот мосазза ели, мох чуьрабуьйлуш, хьекха болабелира, диллипа луьллу ло, цийзаш, массо маьлле а кхуьссуш.

Хлара шиъ члогла холчу хлоьттина воглура, хьокхучу дарцана шаьш хлун дийр ду а ца хууш, буьйсанна чуверза меттиг а йоцуш. Иштта холчу хлиттина кхеран жлаьлеш а дара, массо а заман чохь цийзарца кхарех а хьерчаш. Вехха ихира хлара шиъ хьуьна юккъехулу, шаьш мицахь ву ца хууш. Тлаккха, цлеххьана Мирза, шаьш цхьана глехь тле хьун а яьлла лаьттачу лекхачу орца клеларчу боккхачу кхура тле кхаьчча, и кхор а бевзина.

— Стой!— аьлла, вистхилча, ший а сецира.— Кху лекхачу орца буьхьа метте тлехь даьккхинчу прзо юккъехь бехаш, ахь, обаргаш кхаьбна аьлла, Сибрех вахийтинчу Хонмурдан доьзалш бу,— аьлла, юха а Мирза вистхилча, Кулдевич члогла холчу хлоьттира, цаьрга вахан даго а ца вуьтуш, ца вахча хьокхучу дарца юккъехь вуьсмила а хууш. Кулдевича схха ойла йира, ца ваха дагахь, тлаккха а,— «ну, ничего! дуй, Мирза!»— (Хлума а дац, яхийта, Мирза!) аьлла, Мирза хьалха а ваьккхина, мохо ло тледиттина гуш некъан лар йоцу орца тле ший а хьала волавелира.

Хлара шиъ иштта воьдучу заман чохь, члогла мох,

кыпхетамаза ло дласакхуьссуш, тлаьхь-тлаьхьа чуьра-
буьйлуш, хьовкхура, хIара шнъ хьалавала ца вуьтуш.
Амма шайгара тоьпаш Iункарнехьа а луьйзуш, хала а,
атта а ший а хьала гIертара.

ХIара шнъ вьоду хIусам гIийла яра, хьовкхучу дар-
цана жимма бен къаьсташ а яцара. Цу хашнийн гIиш-
лошна массо а маьlle буьйлуш, шийзарца ловзуш мох
а бара, кху буьрсачу буьйсанна дIатийначу жIаьлийн
хезаш гIовгIанаш а яцара. Цу гIишлон жимчу туьнкал-
гохула, стигалах эн дагахь, хаддаза чехка ирхбуьйлу
кIур, чехкачу мохо, жимчу керта хьийзабора, хьерап
берано хи сапна, массо а маьlle кхуьссуш. Амма цу
гIишлойн латта тIетосуш динна ледара тхевнаш стенна
делахь а луьрачу мохо чу-м ца кхуьссура.

Кулдевиччий, Мирзий халла веана кху жимчу керта
кхечира. ТIаккха неIар тIе ваханчу Мирзас, неI чIаьгI-
на а карийна, неI а тухуш, мохь туьйхира:

— ХIей, хIусамда!..

Цхьа а вист ца хилира.

ТIаккха а туьйхира:— хIей, хIусамда!..

ТIаккха неI а йиллина, жима Залуба араелира.

— ХIей, мила ву.

— Тхо дара хIорш-м, тила а тилла, мац-шел а дел-
ла схьадирзина, хIинца ахь чу ца дитча, йиш яц-кх
тхан!

— Ой, дера, дуьтур ду-кх, схьачудовла!— аьлла,
жимчу Залубас ша чохьа а йолуш, ший а чувигира.

Кулдевич, Мирзий, когаш лаьттах а бетташ, чуволуш,
неI тоьхчхьана дуьйна схьа а кхераелла дегI де-
гош Iен Бано, цкъа цаI ала а йоьлла, сецира. ТIаккха
Мирзас: — дика мел дерш! — аьлча.

— Диканца дукха дехийла шу а!— аьлла, жимма
са метта а деана,— муьлш бу хIорш, ва Залуба? —
аьлла, юха а йистхилира.

— ХIорш-м хьеший бу!

— Хьажахь, шелбелла баьхкина хир бу хьуна уьш.
же! Залуба, дика хьовзалахь!— аьлла, Бано, шен коча-
ра суьлхьанаш схьа а даьхна, уьш хьийзо йолаелира.

— Дера, йоккха стаг, шел а, мац а делла ма-даьх-
кина тхо дахка-м!— аьлла, Мирза, хьалха ша гIо а деш,
Кулдевична тIера совнаха хIума дIа а яьккхина, тIак-
кха шена тIеранаш дIаяьхна воллушехьа, Залубас тов-
хана хьалхара гомашан кIорни кхечухьа яьккхира.

Кулдевич, Мирзий товхина дехний, сехий лоха ганташ а дехкина, шаьшшина шелонна лехна куьйгаш цлерга а хьийзош, охьахира.

Цу товхана юххехьа нара тлерачу тишчу меттахь тен, Сибрех ваханчу Хонмурдан зуда Бано йоккха стаг яра, этла маситта бос болчу кучаца, юкъ-юкъара дерг а гуш. Цуьнан хебаршка ихинчу жимчу юьхьа тлера ши блаьрг баьлла бара, цуьнан лаьржачу доьхначу йовлакх юккъехулу гун клайн сир диллина месаш, чохь сайри тлехь лаьттахчу жимчу лампо лучу клезигчу серлонна, жимма бен ца къаьстара. Бано блаьрзен йисарал совнаха, шен цийиinda Хонмурд Сибрех вахийтинчул тлаьхьа жимма энаша а лаьцна, гуттар клейинспера, нара тлехь тар бен, кхин гуьнахь а доцуш, цуьнца Залубин догъшина а латтош.

Залуба Банос кхечухьа йина йол яра, шен чуьра доьзалш беллачул тлаьхьа, маре яханчохь шо кхаьчча, цийиinda а велла, шен хлусам йоьхча, кхин яхан меттиг а ца хилла, ах шо хьалха дуьйна кху шен нанна Бануца тлееана.

Цуьнан клайчу аматахь йолчу горгачу юьхьа тлера даккхий лаьржа блаьргаш, тай беттасехь буса ло санна, даима догуш дара, цуьнан тоьлла безамехь долу дерг а цунна болчу сингаттамашна чехка уьдучу деношца лелина доьдура, цуьнан лун бета дуткъа ши балда дукха хенахь дуьйна схьа делхан темнина дара. Иштта елхар карадирзина йолу Залуба, шел а елхарна тлерачу Бануца кест-кеста йоьлхура, вовшашна теттла а таьлий, голаш тле куьйгаш а детташ, гийла тийжарца, блаьргех оьху мела хин тладамаш дладаха а ца ларош.

Шаьш къамелс девлча, Банос, халла къурдаш а деш, дийцира шен хьешашна: шайга цхьана буса шайна вовза а ца вевзаш волу цхьа-ши стаг вар. Шаьш буьзна ма-бевлли, уьш шаьш ца довзуьйтуш длабахар, шайна некъана цхьа сискал а хьош. Тлаккха, садаьржачу заман чохь стражирикаша, шайна го а биina, цкъа тлехула тоьпаш а тоьхна, обаргаш длабахар. Цу меттехь Хонмурд араваьлча, и арахь саца а вина, чубаьхкина, цийинах а хьаьвсина, цул тлаьхьа Хонмурд а эцна уьш длабахар. Тлаккха, Хонмурд Сибрех вахийтича, шаьш хьажа стаг а воцуш, гийла дисар а.

Мирзас наггахь дерг оьрсийн маттахь Кулдевиче а дуьйцуш, Банос къамел деш, хьалхе дуьйна а шайн

бинчу бартаца Кулдевич, Мирзий шаьшшиъ ма-варра ца вовзуйтуш, ладоьгуш лара, тлехъаьжча халахетарца доьгу а эр долуш, шайн кху глийлачу зударех клезиг дог а лозуш, Бануглар санна болу гийла, декъаза зударий Нохчийчохъ шайна хийла гина дела.

Бано къамел дина яьлча, Кулдевич цал-м ала вуьй-лира, юха а цлехъана, шен буьрсалла цхъана минотана а йохо йиш йоцуш санна, сецира.

— Байн карахъ гуллакхаш дац уьш,— аьлла, Мирза а ладлийра.

Цул тлаьхъа Банона хиира, шен хьешашна шайн клезиг глайгла юйла, тлаккха хлара, шен мела хин тла-дамаш оьгучу блаьргех, кучан деха пхьош а хъаькхна, куййга корта а лаьцна, шайн глайгла шена ялхо хиира, шен юьхъа дуьхъал йовлакхан тлам а уьйзуш.

Оцу заман чохъ кхаьрга а хьоьжуш, сискал ечу Залубе, шайн ерриг а глайгла карла а яьлла, цлехъана елхар нккхича, цуьнга длаьхъаьжначу Кулдевичана, и серлонгахъа йирзинна ларна, ма-ярра цуьнан хаза юьхъ гира, тлаккха, и дуьхъара ма-гиннехъ цуьнга бахана безам алсам а баьлла, цуьнга хъаьжначохъ висира.

Цлехъана длаьхъаьжначу Залубас, и шега хьарам дагахъ хьежарх лаьцна хлумма а дага ца доьгуш, шен елхар эькхарна, эхъетта, цкъа тлехъа йирзинна, шен хих дуьзна блаьргаш коьртарчу синачу йовлакхан томаца цлан а дина, юхайирзинна, чехкка сискал йина а яьккхна, кхе йоьллира.

Цул тлаьхъа жимма хан яьлча, сискал схъа а яьккхна, хлоаш а кхерзинна, и кхача чубиллина текх тов-хана хьалха а хилийна, Залуба йистхилира:

— Тлехилий, сискал кхаллийша, башха мерза яцахъ а!

Мирзий, Кулдевичий, меллаша шаьшшина хоййлаш а эцна, текха тле хилира. Тлаккха Мирза, шен кина-нара талла лелош дисна къаьркъанан шиша схъа а даьккхна, тлус баьккхна, охъа а дуьллуж, Залубе вистхилира:

— Схьал, йоI, цхъа беса кад, хлара цхъа шелонан молха мер дара охашимма!

Цул тлаьхъа Залубас кад а белла, хлара шиъ роьглана клад а уьйбуш, мала волавелира.

Хлара шиъ, къаьркъа мелла а ваьлла, дика вуза а вуьзна, кеп а хилла, вовшашка блаьргаш а телош, клел-длахула Залубега а хьоьжуш, члогла къамеле ваьллачу

хенахь, цлеххъана, шаьш шет-глед члогла даларна, днц а делла, уьйтлахь дитина шайн жлаьлеш шелонна цлнй-за хезира. Тлаккха Кулдевича Мирзе Банога хаттийтира, шайн жлаьлеш чудохка меттиг хир яц техьа, аьлла.

Уьйтлахь цхьа ханнийп божала-м ду тхан, чохь цхьа гомаш, ши бугла-клорни а йолуш, цхьана маьлле глода-маш а довттина лавташ,— аьлла, Мирзина жоп а делла, Бану Залубега йистхилира.

— Залуба! Даялохьа лампа а эций, мохе ца яьний-та тле цхьа хлума а лаций, кхарах ца! эций, глой божал чу дохкахьа кхеран и жлаьлеш.

Шега и аьлча, Залуба шек а ца елира, и члогла реза яра шега далу хьошалла хьешашна дан, ладатехь ша и дан декхарийлахь йолу дела.

Мирзас, Кулдевиче бляьрг а талаш, Банога юха а элира:

— Кху йолаца тхойши а ца глахь вер вац, уьш пхилх жлаьла а ду, тле, цхьадерш харцахьара а ду!

— Со-х яций шуна гло далур долуш, шайна бакъа-хьа хеттарг де-кха,— аьлла, Банос ша совцийна суьлхъанаш хьнийзо долиьра.

Залубин дага юха а хлума ца деара. Иза, шегахь и глуллакх дан ницкъ хилар хаза а хеташ, лампа схьа а эцна, тле кхаба а лавцна, меллаш хьешашна хьалха араелира.

Уьйтлахь шийла ла дара. Цхьаннах а беш кьинхет и боцчу луьрачу мохо, йилбазан мохо хьнийзо чан сапна, каде кледа дайн ло а хьнийзош, иштта йолчу кху бусай хьеший, Залуба хьалха а яьккхина, жлаьлеш а эцна, божал чу бевлира. Тлаккха Мирза, Кулдевиче клеьдла-хула бляьрг а талийна, меллаша ара а ваьлла, кху божалан nel тле а теттина, ша арахьа сецира, nelарх букъ а тоьхна.

Йогучу товхана цларан серло жимма тлехчохь, товхана аглонца йолчу нара тлехь, пенах а таьйна, хьнийзо суьлхъанаш юкъах а дуьсуш, набаран тар тесначу Банона глена кхелахь дуьхьал сурт хлоьттира: хьоькхучу дарцехула Кулдевичий, Мирзассий Залубега — хьо жеро яьллачул глаьхьа ца яханчу моллина ядо веансра тхойша-м бохуш, шина а арлор цхьацца пхьарс а лавцна, лекхачу орца тлера чуядийна юьгуш, Залубас, яха ца туьгуш, мохь а хьоькхуш, кхо мохь мел хьнийкхи, Мир-

загIара бат а лoцyш, шaйн бoлaр чeхкa a дoхyш. — И сyрт шeнa дyьхьaл тeсчa, кхeрaeллa, цIeххьaнa сaмaнк-кхинчy Бaнyс шeнa чoхь a, aрaхь a oрцaнaн мoхь цa хeзчa:— хьyнa бy-кхa хaстaм!— элирa, кoртa хьaлa a кхoвдoш. Цул тIaьхьa, жиммa пaргIaт a хиллa, лaдoг-гIуш лeчy Бaнoнa, цIeххьaнa aьррo лeргa зoв дeарa. ТIaккхa кхуншa хeтaрa цaI шeгa лyьйш сaннa:

«Бaнo! Хьo стeннa пaргIaтьaьллa? ХIундa лeIнa aхь хьaйи кoьртeрa бaлa. ХьaлaгIaттa! ЛaдoгIa хьaйнa хy-луш дoлчyьнгa?».

Цул тIaьхьa Бaнo кхeрaeллeрa, цyьнaн кийрa цIe лeттeрa, Зaлyбa хьeшaшцa яхийтинa дoхкo a яьллa, хIaрa цaрнa тIaьхьa яхa дaгaхь, хьaлaaйaялa юьйлирa, тIaккхa жиммa лa a дoьгIнa, элирa:

— Нaгaхь цy aрaхь цaI хиллeхь a, сaн-х дaций Зa-лyбинa дaн гIo! Я и гaн ши бIaьрг a! Сeл дeкъaзчy сoь-гa кхин a вoн цa дeъчa цa мeгa, сeл гIийлaчy сaн кoьртe кхин кeрлa бaлa цa хьaьвзичa цa мeгa, гyттaр a вoн сoх мeттaмoтт a бинa Iaн-х цa дeзий! — Цy oйлaнцa жиммa пaргIaтo шa-шeнa a яьккхинa, Бaнo сyьлхaнaш хьийзo йoлaeлирa.

Бoжли чoхь цхьaнa кyьйгaхь лaмпa a йoлуш, вyкхy кyьйгaрa кхaбa гIoдмaш тIe oхьaхIoттoш йoллyчy Зaлy-бинa Мирзaс тIeтeттинa нeI гирa. ТIaккхa, кхeрaeллa дIaсa хьaьжчa, шeнa гeнa вoцyш, мaлaрх кeп a хиллa, вeлaн a къeжaш лaьттaш Кyлдeвич a гинa, aрaэккхa дa-гaхь, нeIaрeхьa хьaьдирa. Aммa нeI чIoгIa a кaрийнa, нeIaрх тeвжжинчoхь йисирa. Зaлyбaс, мoхь a тyхyш, лийхирa aрaдIaхyлa лaьттaчy Мирзигa:

— Mа хIoттaexьa сo юьхьIaьржa! Яхь яц хьoьгaхь! ДIaвaлaxьa кхy нeIaрeрa! Aрaялийтaхьa сo!

Цy дeшнaшнa Мирзин ши лeрг къoрa дaрa, Мирзин дaгaхь шeн кeрaрa юьртaн бaнк лaьттaрa.

Зaлyбa мoхь хьeккхa яьлчa, кхyьнцa чoхь висинчy Кyлдeвичa шeн бyьрсa юьхь юсa a йинa:— aс динaрг хьaн дoхoр дaрa, сyнa лyург хIундa цa лaьa мaссaрнa a,— aьллa, шeн дaккхий, чIoгIa кyьйгaш жимaчy Зaлy-бинa тIeкхoвдийрa.

Зaлyбaс, бIaьргaшкa бoдa a бeaнa дoг кIaдлуш, шa кхyссy цa кхyссy a цa хyуш, шeн кeрaрa лaмпa шeнa

гена доцуш глoдмаш чохъ loхкуш лaйттачу хъaьвди чу кхoьссира, Кулдевич жимчу Залубин дeгlах хъaьр-чирa.

Цул тlаьхъa дукхa хан ялaлe вeлa a вoьлуш, шa-шe-гa бlаьрг a тeлoш, бoжaли чyьрa aрaвaьллaчу Кулдеви-чa Мирзин пхъaрс a loвдуш, элирa:

— Ну, живo, Мирзa! Скорей забери наших собак, и дуй по той дороге, откуда мы пришли, я заберу наши вещи и догоню тебя! (Жe, тохалол, Мирзa! Чeхкa, вaйн жlаьлeш a эций, вaйшa вeанчу нoвкъa дlавoлaлo, co вaйшннaн xлумaнaш a эццa, тlаьхъaкхуьу хъуна!) — aьллa, шeн хумlарaрa тaпчa a яьккxинa, чeхкa xлусaм чу a вaхaнa, юхa a нaбap тap тeснaчу Бaнoнa кoгaн тa-тa цa хoзyьйтyш, шaйн тoьпaш, кeтaрш сxъa a эцнa, мeллaш aрaвeлирa Кулдевич. Тlаккxa сикoнцa Мирзиннa тlаьхъa a кхиьнa, цу бyьрсачу бусa, opцa тlepa жимa клoтaр дlатoсyш, шepачу aрa вaьлчa, бoккxачу нeкъaн лaр a кapийнa, шaьшшнъ вeхачу юьртa дlaвaхaрa, хъoь-кхучу лyьрaчу мoхaцa чloгlа хaлo a хъoьгyш.

Бoжли чoxъ тoхaрa шeн дoг клaдлyш Зaлyбaс хъaьв-ди чу кхoьссинчу лaмпeх бyxapчу глoдaмeх йoьллa цлe, сaмaьллa дlасaяpжa йoлaелирa, чoxъ бyькъa клур a xлoттoш. Oцy зaмaн чoxъ, тlepa кoч epриг эттlа нaкxа a гyш lуьллy Зaлyбa, жиммa сa мeттa дeьнa чeхкa хъaлa a иккxинa, aрaялa дaгaхъ, нeлape глoьртичa, нeл къeвлинa a кapийнa йисирa. И нeл, aрaхъaхyлa дeчиг a глoртoш, Мирзас къeвлинepa шaьш къaйлaдoвллaлц Зaлyбeгa opцa цa дaккxийтa.

Яьллa цлe сийнa клур хьнйзoш йoгyчу бoжли чyьрa aрa цa ялaслчa, Зaлyбa, йoьхнa, xлун лeлaдo цa хyуш, шa сaннa дoьхнa хьнйзачу хъaйбaнийн кoчa тийсaялa юьйлирa, цaьргa глo дoьхyш сaннa. Aммa сийнa цлe Зa-лyбин дeгlах хъepчa йoлaелирa.

— Тeшaм бoцy дyьнeнaхъ, opцaх вaлa вaшa вoцчу дyьнeнaхъ, бинчу бoхaмнa бeкxам цa бeчу дyьнeнaхъ цa яьхчa a xлyммa a дaц-кxа,— aьллa, Зaлyбa цлapнa тle-тaн юьйлирa. Aммa oцy мeттeхъ цлeхъхъaнa шeн нaнa дyьхъaл тeсирa: йoккxачу юьртaхъ, мaьждигaн нeлapeхъ, нaхe кyьг a кxoвдийнa, сaгlа дoьхyш leш, цxъaбoлчaрa xлyмa a тoсyш, цxъaбepш пlелгaш a хъeжoш, бийлa a бyьйлyш...

И шeнa дyьхъaл тeсчa — xлaн-xлa! Co ялaн йиш яц, co хъyнa тlе цa тoв, xлaй сийнa цлe!— aьллa, xлapa opцa

даккха юйлира.— Бану!.. ва бан!..— оллушехь, буькьачу, сийначу кӀуьрах бага а юьзна, йист а ца хилалуш йисира.

Цул тӀаьхьа Залуба шен маргӀал дегӀ цӀарах лардан, хебон юйлира, амма луьрчу, озабезам боцчу цӀаро, дегӀ хебадар Залубега ца кхочуьйтуш, чехка хабийна, чуьрчу хьайбанашца цхьаьна шена юккье охьадиллира.

Оцу заман чохь, гӀийла йогучу цӀеран бен, кхин серло йоцчу гӀийлачу хӀусам чохь, нара тӀехь йечу Банос, ЗалубагӀар чубахка хьебелча, мохь туьйхира:

— Залуба!.. Ва Залуба!..— цхьа а вист ца хилира, тӀаккха кхераелла — ца! доцуш ма дац хьо,— аьлла, шен гӀойлина юххехь лаьтта ласа, куьг кховдийна схьа а эцна, нар тӀера охьа а йовссина, меллаш иел схьа а йиллина, арахьа мохь туьйхира: Залуба!..— Бануна, жопан меттана, чӀогӀачу мохо юьхьа дуьхьал мела дарц туьйхира. Кхуьнан кийра цӀе елира.

Кху бӀаьрзечу Банона шайн керта доьссина вон ца гора. Гобаьккхина догучу ханнийн божал тӀера цӀе луьрчу мохо, генина хьалайохуш, ловзайойла ца хаьара. Кхунна хаалора, ша иеларехь латта ца юьтуш, буьрса хьийзо довха дарц.

ХӀара, цӀеххьана шена тӀе довхо дарц тоьхча, хьалха ласа а луьттуш, маьхьарца, йовхо схьаеттачу агӀор йолаелира, шайна цхьа бохам хилла аьлла хеташ. ТӀаккха цӀеран мохо шен хебаршка ихина жима юьхь ягийча, билггал шайн керта цхьа вон доьссинийла хийначу кхо мохь туьйхира:

— Ва везан дела! ХӀун гӀуда ду ахь тхох хьарчнийнарг? Оха хӀун динера техьа хьуна, тхаьшка нийссачу нахана хьестадалар бен? Мел доккха хӀума ду тхо гӀийлачу зударшка хӀоьттина бала!

Божлех летта цӀе, мохо божалний, хӀусамний юккьехь лаьттачу гӀодамийн кхаа такхорах тесира. И цӀе чехка юйлира екьачу хӀусамех. Цул тӀаьхьа гӀийла хӀусам а гобаьккхина цӀе летта, божалца кьуьйсусанна, яга йолаелира.

ЦӀеххьана кху цӀийнан докьазаллина хьербалча санна, луьрчу чехкачу мохо, кхераелла шен долу кӀезиг гӀора дӀа а даьлла, догучу божало човхийна юхайирзина Бано цӀаро дашийнчу лай тӀе бертал туьйхира. ТӀаккха Бано халла ирахӀоьттича, йогучу хӀусам тӀера хьаь-

кхначу члоглачу цлеран мохо хлара ядийна догуш лаьт-
тачу божалах туйхира.

Цул тлаьхьа дукха хан ялале, йогучу цларо, цхьана
замап чохь цхьаь а хилла, цул тлаьхьа декъаделла лел-
ла ши ций чим бица цхьаьнаэдира кху вовшийн гергар-
чу гийлачу ненан, йовлан.

Ишттачу лубрачу кху буса, цхьаннах а беш кьинхе-
там боцчу мохо йогучу гиншлош тлера цле, ловзош сти-
гала хьала а йохуш, тлаккха массо а маьlle идаеш,
лекха арц серла а бохуш, гийла гиншлош лаьнан ехачу
буса яьгна свлира.

Шозлагичу дийнахь юххерчу клотаршкара орца кхе-
чира, бакъду тлаьхьа дара. Деанчу орцанна гийла
гиншлош лаьттинчохь, цу гиншлойх, дерриг а тарж а
делла маьl-маьlнехь юхку цхьадолу дакъошший, кер-
тахула углуш лела Баноглеран кьорза ши жлаьлий бен
кхин хлумма а ца карийра.

Цул тлаьхьа, цу арцана гонах йолчу клотаршкара
баккхий нах, и цле яларан бахьанех ца кхуьуш бехха
лийлира, кхечу клотаршкий, ярташкий тхьамданашка
а, молланашка а кехаташ а кхоьхьуйтуш. Амма цхьа
лар-м ца карайора.

И цле яьллачул тлаьхьа ши бутт баьллачу замап
чохь цхьана дийнахь садаьржачу хенахь, цу арца гона-
харчу наха, клотаршкара клотаршка маьхьарий детташ,
вовшашка хаам бира, тхьамданашций, молланашций
баккхийчу нахе цу цле яьллачу арца тле гулло, аьлла.

Садаьржина а чехка делира, амма малх-м схьакхе-
таза бара. Диллина йуьллуш доккха ло а дара. Арца
тлера яьгначу гиншлох дисина цхьадолу дакъош лайно
длаьхьулдинера. Иштта кху арца тлехь кьаьсташ гуш
кхин хлумма а дацара, диллина йуьллу ло доцург.

Кху арца тлера длаьхьаьжча шерачу арахь клайчу
вертанах а хьаьрчина, цхьайолу ярташ а гора юткьа
ирхьяхаичу момсаршца, дикка хьаьжча, царех цхьа-
йолчу ярташкара оьху кларраш а гуш, Сийна стигланаш
меттах ца йовлуш, цхьана эшарехь, дийнах дикка хан
яллалц лаьттира. Тлаккха цлехьхана малх а гучубелира.
Цунна диллина йуьллу ло а деладелира, сийначу сти-
галахь маьl-маьlнехь бамбин мархаш а неканца лела
свлира.

Баккхий нах чехка гулбелира кху глехьхьа лекхачу
арца тле, кхекхийн кетарех а хьирчина, бес-бесар хол-

хазан кхоккха чилнк гергга дехий даккхий куйнаш а техкина.

Шаш дерриге а схагулделла девллачул тлаьхьа, молла тлама клел жайна а доллуш, глехьа яьллачу можах куьг а хьоькхуш, уллохь, ехачу мажошца кхоьтхамда а волуш, гобаьккхина лаьттачу наха юккъехь. къамел дан волавелира, цу наха шайн ласанаш шайн-шайна хьалха лайла а луьттуш, члогла ла а доьглуш.

Молла къамел дина ваьлча, хлара лаьтта баккхий нах массо а кар-кара оьцуш цхьа реза боцчу тлера цхьацца дийца болабелира. Тлаккха молла, шена юхехь лаьттачу тхамданашца куьг туьйсуш дехха къамел а дина, шен пхьаьрса клелхьара жайна сха а даржийна, цу тлера хьехам бан хлюьттира, халла велхаран къурдаш а деш. Моллин хьехам бахбелира. Гонах лаьттачу нехан кортош дикка охкаделира, церан блаьргех даккхийра хин тладамаш оьгура, моллас бечу хьехамах сов хьайре хилла.

Ша хьехам бина ваьлча, молла цкъа жимма лаьтта блаьра а хьаьжна, юха гонахарчу нахе блаьрг а тоьхна, вистхилира: хла-хла, нах!.. Шуна ма-хаьара, вай кхуза гулделла, кху арца тлехь цле яларан бахьна цхьана а кепара кара а ца дина, кху глудлакхан тлаьхьара сацам бо вай. Делан пурбанца, жайнийн глочьна кху глудлакхан сацам бийр бу вай. Уггар хьалха вай теша дезачу жайно дуьненахь шайтланаш, жинаш ду бахарх. Жайнех цатешар найхамар бакъцавар ду, и бакъцавар дела вац бохург ду. Дала лардойла вай цу глудлакхех цатешарх, хинца цкъа дола дер вай.

Дегле зуз оьхуш лаьттачу наха шайн лаьржа куьйгаш айъира, моллас куьйгаш леккха айъира. Иштта дехха шаш дола дина доллуш, куьйгаш юхьа тле а хьаьккхна, моллас шен къамел дладолийра: яьллачу цу цлеран сацам хлокху тайпана бо вай: Дела ца! хилар санна бакъ ду, цу делан кху арца тлехь баьхначу Хонмурдгарах глуда доллуш хилар. Цу тайппана бакъ ду, кху арца тлехь бусалбан, керстан жинийн тлом хилла хилар а, и тлом болуш, цу жинаша вовшашна кхиссинчу алох, дала и бахьна а лаьцна, кху цлийнах цле а латийна, шен глуда дла а эцна, керста жинаш эшийнчу бусалба жинашна хлара арц белла хир бу. Цундела кху арцан цле туьллур ю вай «Цлеран арц». Тлаккха а дала адамашкара длабаьккхинчу кху арца тле даха хаа дага

ма догlнйла цхъана а бусалба адамна. Цул совнаха кху арца тlе яьлла дечиг-ма муххале а ма хъайойла, ура-атталла кху арца улло а ма вогlнйла-кха цхъа а, хlара дуьне мел дозу. Тlаккха а везчу дала, хlинца ве-ша-вешан цlа даха кху арца тlера могаш-маьрша охъа-дуьсснийтиьла вай. Оццул кхерам болуш бу-кха хlара «Цlеран арц», и боьха нах кху тlехь бахар бахъана долуш...

Ладобгlуш лаьттаху кху массо а нехан беснаш ов-къаран баса дирзина дара, кхерам чlогlа тасарна, зуз а деъна церан догlмаш дегадора, деглахара чо а ира-хlобттипера, церан бlаьргаш шуьйра къаьрзинера. Хlорш моллин къамел чакхдаллалц латта ца баьхъаш, сов хъайре хилла боха а боьхна, шаьш хlун леладо ца хууш, цу лекхачу арца тlера маьл-маьлнехула чухъаьл-хира, шайн догlмаш кхерамах а дуьзна. Царна тlаьх-хъе молла а ведира.

Кхо шо даьллачул тlаьхъа, тохара Хонмурд лацале мац а велла и волчу воьссинчу шина обарго, Хонмурд шайна кхалла хlума ялар бахъана долуш Сибрех вахи-тиший а хlъна, Кулдевич боху пурстоп вен гlерташ, дикка къахъийгира. Тlаккха цхъана дийнахь цу гlул-лакхан аьтто а баьлла, и Кулдевич вен а вийна, цуина тlера герз схъаобцуш воллучу минотехь, мичара ели ца хууш, стража тlе а кхаьчна, хlара ши обарг чевнаш а еш, схъалецира. Дукха хан ялале, велла дlаваллалц яккха хан а гоьхна, Сибрех а вахийтира.

Сибрехахь царна, когех болатан буржалш а дохкуш, ча тlехь могаш воцуш lуьллуш Хонмурд а карийра, кху шиммо цуьнга хаййтира и ваьхна гlншлош цуьнан дохнаца, цуьнан доьзалшца яьгнийла а, бусалбан, кер-стан жинаша цу арца тlехь тlом бечу заман чохь вов-шашна кхиссинчу алох цlе а летта, цу орцана «Цlеран арц» аьлла цlе тиллиний а. Иштта и шега хаййтича, Хонмурде и ца ладелира, цуьнан сагатлуш дуткъделла дог иккхира, гlаккха цо гуттаренна а ши бlаьрг а хъаб-бира.

* * *

Хийла хан а дlаселира, «Цlеран арца» тlе юькъа хьун а хlобттира. И хьун сенъелла лаьттара, иза бlаьс-тенан шийлачу мохо гlийла лестайора. Цу хьуьнан баьцарчу баххъаш тlе а хевшина хазчу эшарахь декачу

олхазаран бен, цу хьуьнан генаш лара а, дуста а йиш
яцара. Маълхан нуьцкъала бѣаьрг цу хьуьнан когаш
тѣ ца кхочура, цу когех хьакхадала а, уьш ган а акха-
чу экханан бен йиш яцара, цхьана Мирзех дѣтилчхьа-
на. Амма Мирза а цу арца тѣ-м муххале а ца вьоду-
ра, ша цхьанхьа вьодучу заман чохь шен цу «Цѣран
арцах» бѣаьрг кхетча, ша цу арца тѣхь Кулдевич, За-
лубий божал чохь дитча, Залубас, луьра не! а етгаш,
шнйлачу маьхьарца — «ма хѣттаехьа со юьхьаьржа!
Яхь яц хьан!» — аьлла, шѣга дехар дар дага а догій,
вѣла а кѣжний, — «хьох «Цѣран арц а» хили, сох банк
а хили, — олий, шен гуллакхе дѣавьдура.

хадгичаьт
* Зурна
сестры

ДИЙЦАРШ
ДИЙЦАРШ

ТХАН ХЪЕХАРХО — МАКСИМ ГОРЬКИЙ

1

Ленинан доттаг!
Харцонан мостаг!
Хьалхошна гайракх!
Хьо тхан хъехархо, тхан накъост Горький!
Ладогла! Ладогла! Хьобга дош ала воллу ламанхо-
нохчо.

ХIара со ву, къолам кера эчна, цунах куызга дина,
хьуна сайн дог гайта воллург!

ХIара со ву, шийтта шо хьалха хьан цIе хезна, итт
шо хьалха ненан мотт хилла, бархI шо хьалха хьан жай-
на девзина, и дерIана аьхна хилла, цунах ял яьлла, даг-
на там хилла, хьан дарж даздаргахь ламанан цIогIа то-
ха воллург!

ХIара со ву, шовзткъа шо хьан белхан кхачар, хал-
къаца цхьаьна сайн даго и даздар, цIечу маттаца хьуна
хазо воллург!

ХIара со ву, хьо вовзарх дарже кхаьчна, ахьа «Буре-
вестник» тIехь йийцина революци иккхина заз даьтIа
дIахIиттинчу ЦIечу ламанашкара!

ХIара со ву, Лермонтовс, Пушкина ламанан исбаь-
хьа зезаг, хаза буц, сийна аренаш, «шаьлта иръеш вол-
лу оьглазе нохчо» вийцинчу Кавказерчу Нохчийчуьра. И
Кавказ ю маситта шо хьалха, паччахьа Iазапехь далло-
чу хьалкъа юккъехь хIоранне а шен-шен синна воьлхуш,
хIораннан а дог-ойла хьайн къоламца язъеш, Сибаре-
хара дуьйна, Россехула гIаш чекхволуш, цхьажимма-
чунна делахь а хьайн сирла бIаьрг ахьа кхарстийна. На-
къост Горький, цу ламанашкахь тахана оьглазе нох-
чочо шаьлта ца ирйо!

Цигахъ къинхъегаман нохчочо тракторан нох ирдо!
Лаьмнашца а тlехъ угlуш машинан еш ду.
Ялтина этlош lаьржа латтанаш ду.

И болх беш белхалочун, колхозхочун турпала ши куьг ду.

Церан ондий пхенашкахъ кхехкаш хlайттараллин цlий ду, цара хlотториг керла бахам бу.

Билггал бакъду, Горький! И сурт Кавказехъ хилар. Хlинца Кавказан кхин сурт ду. Цу Кавказера со а ву.

Мотт lемина доglу бер адамашна юккъехъ мотт бий-царгахъ билгал а хуьлу, литературан майданыхъ цу бере нийсса бен со цахиларна, ахъа, Горький, суна бехк ма билла, тахана хъан литературан белхан шовзткъа шо кхачар даздеш, хан хьурмат деш, и де сийлалле диллина, СССР-и массо а маьlлехъ Горький боху хъан цlе пролетаран цlогlанца екаш хезча, цуьнан аз даге кхаьчна,—цунах там баьлла, хъайрен хилла долу сайн дог, даржош хьуна хъалха дилла цахаарна, ахъа суна бехк ма билла.

Бос шапталан болуш, лелар нуьрен долуш, хъажар лепарца долуш, дагца макхо йоцуш, адамашна аьхна болу малх санна, исбаьхъа и малх санна довха, седа санна хъаьъна маршалла ду хьоьга Цlечу Нохчийчуьра, хьо тхан хъехархо Горький!

Пролетариатан литературан фронтехъ.

Пролетариатан революцийн фронтехъ, уггар хъалха цlеэскархо хилла dлахlоьттина хъан турпала дегl, хlинц-цалца схъа дешан исбаьхъалла, кайолуш, дешан иралла тlе а ирлуш, и иралла цlийбинна цхъамза хилла хъалхойн дегнех чекхбуьйлуш, хъан сийлахъ кхиарах сакъераделла ламанан мохъ боglу хьуна Цlечу Нохчийчуьра, тхан хъехархо Горький!

Пролетариатан литературан фронтехъ,

Пролетариатан революцин фронтехъ, уггар хъалха цlеэскархо хилла dлахlоьттина хъан турпала дегl, хьуна ма-луьу, могаш-парglат дехийла, тхуна ма-луьу сингаттам боцуш лелийла, хъалхоша хьуна къайлах бухкучу сардамех хъан дегlана луьйца хуьлуш боху цlогlа доglу хьуна Цlечу Нохчийчуьра, хьо тхан хъехархо Горький!

Пролетариатан литературан фронтехъ,

Пролетариатан революцин фронтехъ, уггар хъалха цlеэскархо хилла dлахlоьттина хъан турпала дегl, хъан хьуьнар, хъан доьналла декъалдеш цlогlа доglу хьуна

цIен нур догучу лаьмнашкара, хьан дегIо иза гIамаро
хи саниа худийла — хьо тхан хьехархо Горький!

Билггал бакъду, Горький! Октябран революци хил-
лалц, революци ламанашка кхаччалц шайн ненан мотт
ца хиллачу нохчашна хьо вевзаш вацара. Тахана, Горь-
кий, цIечу нохчашна «На дне» боху хьан пьеса а евза,
ахьа цу тIехь аьлла — «стаг» боху дош иза шеца доккха
декар доллуш ду», и декар а нохчийн лере хезаш ду, и
бакъ дуйла хоуьйтуш хьалхалера батрак хIинца инже-
нер ву, райпартсекретарь ву. И сурт тахана вайна гой-
тург ахьа хьайн * «Буревестник» тIехь хьахийна револю-
ци ю, и революци йоккхуш дакъалаьцнарш ахьа хьайн
«Нана» бохучу жайин тIехь бийцина революционераш бу.

ТIаккха а евза, Горький, паччахьа «акха нохчий»
аьллачу тхуна хьан «Песня о соколе» боху стих а. Цу
назман тIехь ахьа дийцина леча, иза революционер ву,
цу тIехь ахьа бийцина лаьхьа — иза вайн классан мо-
стагI ву, и ший тайпа тахана а Нохчийчоь доллуш ду, ле-
чано мостагIчуьнца кьийсам латтош бу.

Писательна ша яздина жайна, нанна бер саниа, ду-
кхадезаш хуьлу. Писатело и жайна шекъанца яздо
алахь а, и шекъа писателан цIий ду, нштта цIий хьан де-
гIах дукха къаьстина. Цунах цхьа тIадамаш гайта суна
лиъна. «Песня о соколе» боху хьан назма схьаэцна, цу-
нах цхьа дакъа аса хьалха диллина:

«Текхачу лам тIе лаьхьа болабелира, иза бижира
тIуьнчу Iинца, шад хилла хьарчабелла, хIорде а хьоь-
жуш».

«Лекхачу стигалахь малх къегара. Лаьмнаша стигал
садоьIура, хIордан толгIеш тIулгех етталора».

«Ини чохь боданан марахь кхийсалуш жима хи хIор-
де хьаьдира тIулгийн гIовгIанца»...

«Дерриге а кIайчу чопанца къежделла а, онда а долу
и хи, лам боькьуш, хIордах детталора, шен эшарца
угIуш».

«Хьарчабелла лаьхьа Iуьллучу Iин чу цIеххьана,
стиглара Леча хьаьдира, бохийнчу некхаца, цIеша дуьз-
начу тIемашца».

«ГIийла мохь хьоькхуш, иза дуьйжира лаьтта, цо

* Довзийтар — «Буревестник» бохуш стих ю Горькийс пач-
чахь дIа а вакхале язйина, цу тIехь юьйцуш ерг революци ю.

беттара шен пакха, ницкъ боцчу оьглазаллица, члоглачу тлулгех»...

«Лаьхьа кхерабелира, иза чехка бухабелира, амма, хье ца луш цунна хира, Лечанан са далан ши-кхо минот бен йонийла».

«Иза текхна тлемеара атаделла луьллучу олхазарна, бистхилира блаьргаш чу хьаьжна».

— Хиун, дала доллий хьо?

— Дала доллу,— элира Лечано, клорггера са а даьккхина,— Со дика дехи... Суна ирс хини! Со майра лийтира!.. Суна стигал а гини... Хьуна гур яц иза, иштта юххера!.. хьай, миска хьо я!

«Хиун ю стигал? — Еса меттиг... Со муха текхар бара цигахь? Суна кхузахь тоьлу, йовха а ю, тлуьна а ю.

Иштта жоп делира лаьхьано парглат олхазарна, иза шен дагахь цу олхазарх боьлура, цунна дуьхьал туьйсучушна.

Лаьхьанна хийтира «тлемашца лелийла, я текхаш лелийла, тлаьхье хууш ю берриге а лаьтта буьйшур бу, дерриге а хлаьлакхир ду»...

«Амма, тлаьхаьлла Леча цлехьана тохаделира, цо жимма айгаделла Инна блаьргаш кхарстийра».

«Сирчу тлулгашна юккъехула хи детталуш доглура, лаьржачу Инн чохь хораме дара, цу Инн чохь ехка хьожара».

«Мохь туьйхира Лечано, шен берриге а ницкъ гулбина, деган сингаттамца, деган лазамца».

— «Иийт маржа я!-кх, цкъа стигла хьаладалан!.. МостагI тле аса озор вара... Некхана хиллачу чевнашна... Иза волалур вара, сан цлийх даар дан»... Хай, ирс я!-кх кыйсам хьо!..

«Ткъа лаьхьанна хийтира: «стиглахь дахар хаза хила а дера мега, и Леча угларехь».

«Цо элира парглата олхазаре;— длахила Иннан йнесте, хьо эьккха чу. Хьан тлемаша хьо юха а хьаьлааьа а мега, тлаккха дехар хьо, хьайн дог лаьттачохь».

«Деваделира Леча, кура мохь тоьхна, иза Иннан йнесте доладелира, маларш юьйглуш шерачу глайре тлоьхула».

«Иза йнесте кхечира, цо тлемаш дла-схьа дахийтира, садаьккхира берриге а некхаца, туьйхира блаьргаш, иза чутилира».

«Тлулг санна, басонца кхийсалуш, иза чехка доьдур, тлемаш кегдеш, месаш яржош»...

«Хин тулгено иза схъалецира, цлех иза цландина, чопа цунна юйхина, иза хлорда юкъя хъаьдира»...

«Ткъя хлордан тулгеш сингаттаме цлогланца тлулгех етталора... олхазаран дакъя хлордан арахь гуш дара».

II

«Иин чохь луьллучохь лаьхъано, дукха ойла йира, Лечанан даларах, цунна стигала дала лаарах».

— Хлун го теша цу деллачу Лечанна бух боцчу, йист йоцчу цу пана арахь — стиглахь? И Леча санна лечуша шайна стигала хьовдан лаар а хоуьйтий, са хлунда гатдо теша? Хлун ду царна цигахь къаьсташ? Ткъя суна-х иза дерриге а хуур дара, цхъажиммачунина делахь а стигала бедча».

«Иза аьлла — лаьхъано иза дира. Члуг хилла хъаьззина, иза хъаьла кхоссабелира, дуткъя лента санна, иза малхехь къегира».

«Такха кхоьллинарг — тлемашца бадалур бац!»

«Иза диц а делла лаьхъа тлулгаш тле буьйжира. амма, бала-м ца белира, иза белабелира»...

«Хлара дика болх хилла-кх, стигала валар»!

И дика болх — стиглара чувар бу!

Тамашинна ду-кх олхазарш!

Латта хлун ю ца хууш, цу тлехь сагатдеш, уьш хуьлу генна стигала довла глерташ, цара лоху цу пана арахь дахар. Цигахь еса меттиг бен, кхин хлума яц. Цигахь серло дукха ю, амма, цигахь даар дац, са чохь долчу деглана тевжийла яц. Хлун хъашт ю куралла? Хлун хъашт ду тлехбеттамаш? Хъашт ду теша царна иза: шайн лаам хьулба а, цунна тлехъа дуьненан глудлакх тлехь шайн мегарг цахилар лачкъо а?

Тамашиннан ду олхазарш! Кхи-м хъах ца лехор со церан къамело! Суна — стигал а гина...

Со цигашха лелла, и стигал аса юьстина, хъна суна стигалара чубогийла, амма, ата-м ца белира со, со цхъана сайх члоггla теша.

Латта ца дезаш берш шайна ма-луьу лехабелла лелийла. Суна бакъдерг хаьа. Церан кхайкамах со тешар бац.

Лаятто бан а би́на, лаяттаца бехар а бу со.

«Лаьхъа, уьйриг хилла, тлулга тле бижира, шех то-ам беш».

Лепара хлорд кьегинчу серлонца, цуьнан буьрса тулгеш бердех етталора.

Церап лобман цлоглангахь курчу олхазарна илли декара, дегадора бердаш тулгеш етталуш, егайора стигал буьрсачу иллино:

«Тлех майрачушна оха хастаман илли олу».

«Тлех майра хилар — иза дуьненан хьуьнар ду».

«Хлаь каде Леча! Там тлехь мостаглашца кьуьйсусхьох цлий кьаьсташ худадели... Амма, зама йоглур ю — и хьан довха цлийн тладамаш, суйнаш санна лилхина, дуьненан парглатох хьогьу долу каде дегнаш латош!

«Хилийта хьо делла! Амма, кадечу иллешца а, члоглачу синошца а данман хьо дийнан масал хир ду кура кхайкхамхо хир ду дуьнене, парглатоне!»

Тлех майрачушна оха хастаме илли олу! Хастаме илли олу!»

Иштта чекхийолу, Горький, хьан «Песня о соколе».

Иштта чекхдолу, Горький, хьан «Илли лечанан».

Пролетариатан литературан фронтехь,

Пролетариатан революцин фронтехь и леча санна кьийсам латтош схьадоглуш долчу хьан турпалчу деглана маршо лаарца, хьох шен хьехархо веш цлогла доглу хьуна Цлечу Нохчийчуьра.

Пролетариатан литературан фронтехь.

Пролетариатан революцин фронтехь, ахьа дийцина майра леча санна, хьайн ницкъ схьалаьцна цу тлехь, кьийсам латтош хаддаза беш схьабахьаш болчу хьан литературан белхан шовзткъа шо дузучу, таханлерчу дийнахь, хьан турпала куьг юххера схьалаьцна, ловдуш, моз санна мерза, бутт санна цлена, хи санна аьхна маршалла ду хьогьа цлечу ламанхочуьнгара — хьайн ламархочуьнгара.

ТРАКТОРИСТ ЖУЬНИД

Пхийтта шо хьалха шерачу аренан а кхин сурт дара.

«Дув-в-в-в»,— бохуш тракторан гловга хеза шерачу арахь.

«Гуррр-р-р-р, дув! дув! дув!»— бохуш а хеза гуьренан охана деш йоллучу тракторо.

Пхийтта шо хьалха и гловга яцара, х'етахь х'ара гловга яра «Хьо биса хьайн да велла; мича г'ерта хьо доккъант'ехь беттарг!» Я: «хьох де дала хайра, х'унда да тохало хьо, вайшиннан охана юкъахдуйсуш лаьтта!»

Вддд-д-д-д-дув! дув!— олий а гловга йолу шерачу ахь ц'ечу колхозан цу тракторийн. Тракторан чк'урт мел керчи, цунна т'аьхьа ши бос лепа лаьржа дари санна, к'егаш лаьржа аре х'уьттут; х'ума тоьгучу чархо санна, арахь вовшах хуттуш, луьста лаьржа тоьгана до. Чорхана к'ладн санна, атта ду тракторна лаьржа латта аха.

Таттт-т-т-т, дув!..— бохуш а хеза шерачу арахь тракторо. Цуьнан гловга х'умма а новк'а яц трактор т'ехь л'ечу Жуьнидана. Тракторан наггахь болчу к'уьро Жуьнидан б'аьргашна к'холо ца йо, Жуьнидан керахь болчу тракторан т'омо цунна х'умма а ницк' ца бо.

Жуьнид тракторист а, ц'ечу колхозан член а, колхозехь уггар тоьлла х'айттархо а ву.

Хавна 35 шо долуш, хьаьрсо мекх, ал ши б'аьрг, велаведча ерриге а аьлла гучуйовлуш к'айн цергаш, т'ехь гатанан тужуркий, хечний а долуш стаг ву. Тахана к'ху арахь ша трактор а лелош, охуш воллучу Жуьнидан, аьхна вала йоккха меттиг ца йиснера. Амма, Жуьнидана гонах б'аьрго схьа ма лоцу л'уьллучу лаьтта т'е.

тракторша, хъаргӀин санна, ши бос лепа Ӏаържа шаршу яржийнера. Тахана Жуьнид охуш шеца накъостий а боцуш хилар трактористаш кхечу келхозана охани тӀехь гӀо дан бахана хилар дара. Уьш хӀинница цхьа ах сахьт хьалха бахнера.

Делкъахан хуьлуш йоллу. Малхо шен можа, йовха, еха канаш охьаоьхкинера адамашна а, Ӏаламна а тӀехьа яз а еш. Дуьне шен канаш юкӀа дерзарна боккха-беш санна, и малх боьлуш кхозура. Арахь наггахь тӀемаш а тухуш доьду олхазар а гора. Ӏаържачу аматахь Суьйра-корта а гора, Геннара гуш Соьлжан-гӀаларчу заводийн тоьпаш яра, хьийзаш ирх буьйлуцу куьраца.

Пхийтта шо хьалха Жуьнид, хӀинцалерниг воцуш, кхин Жуьнид вара. Жуьнид юьртахь а, дуьненахь а вуйла ЖуьнидгӀеран хӀетахь хиллачу кьорзачу жӀаьлиний, кхуьнан кьеначу наиний бен ца хаьара. ЖӀаьлина хаьара, Жуьнид вуйла, бераша шена тоьхча, орцах во-луш и хиларна а, буьйсанан заман чохь ша летча аравол-ний: «хӀун до цо?» Жуьнида аларна а. Жуьнида кьор-зачу жӀаьле «хӀун до цо?» ца бохуш, «Ссуь!» я «Схьа-лаца иза!» эр дара. Амма иза цо цкӀа а олуш дацара кьу кьолах, хӀума йолчу бен ца воьду дела а, шен лач-кьо хӀума цахиларе терра, шена стаг кьолах гӀоьртар воцнийла хууш а. Амма, кьорза жӀаьла буьйсанан за-ман чохь летар-м — керта кьуй гӀерташ хаалуш дацара, шайн куьпара кхин жӀаьлеш а лета бохуш, дара. Кьуй а гӀертарг хир бара Жуьнидана, кхуьнан дахьа хӀума цу заман чохь хиллахьара, бакъдерг дика ду, хӀетахь Жуьнидан цхьа цӀен ши старгӀа-м яра, пийсинк санна, юткӀа а йолуш, Жуьниданий дайна, маьхза елча а, цхьаммо а юьгур а йоцуш. Цу заман чохь Жуьнидан шина старгӀано шина-кхаа дийнахь садаларца йожар нисделча дечган жӀолмаш а йохьура, уьрда тӀе мекха а такхабора. Амма, охана-м ца дора, мухха а кхуьнан шина старгӀано пехачуша дийнахь дийриг кӀиранах дора.

Жуьнид, оханнын шен ницкӀ цахиларна, данман на-хаца юкӀахь дан лууш вара. Бакъду, пахана-м кхуьнца и дан ца лаьара, кхуьнан ницкӀ гуш, кхуьнан магӀара болчара цхьана заманна дира цуьнца охана юкӀахь. Шаьш а хӀара санна аьлла ЖуьнидгӀар хиларе терра, тӀаьхьо кӀелбисира. Жуьнидан магӀара боцурш, кхо юкӀахь охана дар хьахийча, кхунах баша а ца башара.

И хьал хиничу Жуьнида, тлаьхьо шен маглара боцчушка юкъахь охана дар хьаха а ца дора. Кхуьнан мехак гота ахийта дезаш хуьлура, и декхар длатакха кхо пховаз-йолхазза дечган генаш дохьура.

Иштта хала дуьйш долу ялта Жуьнидагларна шарера бовллал ца хуьлура. Жуьнидагларна шаьш тламарал мерза хеташ юу сискал а кьен яра.

Пхийтта шо хьалха Жуьнидин хилла хьал, цо лайна хало, бала, глайгла вай йийца доьлча, иза еха хир ю, суна моьтту вай лакхахь цуьнан цхьажимма вийцаро а цуьнан хлетахь хилла хьал, цуьнан бахамап сурт гойгу.

* * *

Хинца хлун хьал ду Жуьнидехь?

Хинца Жуьнидехь хлумма а вон хьал дац, иза колхозехь ву, цо цкъа а ца дийнера кла. Хинца Жуьнидан ден кла хуьлу, тлеюха бедар ю, дуьне девза, дешна ву, говзалла ю, садада зама ю. Дерг цлена лело дезийла хпйна, и цлена лело йиш ю. Сакъералуш ву, масане ду уьш цуьнга кхаьчна а, хлокху сохьта цуьнгахь долу а диканаш. Вай дийца доьлча, иза деха ду.

Пхийтта шо хьалха Жуьнидина йоза а, я дешар а ца хаара, я глала хлун ю а ца хаара. Ма-дарра дийцича, цуьнна дуьненан хазаллин а, я марзонан а чам ца хаара. Дуьненан хазаллий, марзой Жуьнидана ца йовзара бохург — иза хи доцуш вуй, мерзачуьнан чам ца хууш вуй бохург дац, со ала глертарг — Жуьнидана а, хлара санна болчу кхечу Жуьнидгларна а дуьненан марзонан дакъа клезиг дара, аьлча а, данне а дацара бохург ду.

Дий нох тлаьхьа а тесна, тракторца гота охуш воллучу Жуьнидан горгачу юьхьа тлехь, берцан буьртиган санна хьацар дара. Иза цхьана сохьтехь далла шен охана дисиничу заман чохь, трактор саца а йинна, даьтта а тоьхна, цу тлехь кхин цхьацца глудлакх а динна, оханина йинсте метта веара хлума кхалла. Лаьттах кьаьсташ айабеллачу гу тлехь деш волу Жуьнид, ша тлехь деш волчу гуга а хьаьжна, велакъежира. И гу тохара паччахь волчу заман чохь кардон тлехь лаьттина бара. Иза хууш волу Жуьнид хьалхалера зама дага а еана, велавелира. Цо ша-шега элира: «Хинца со муха ву? Тохара со муха вара?»

Жуьнид иштта леш кхунна пхийтта гIулч бен гена бо-
цуш охьабогIучу шерачу новкъа цхьа хIургон йогIура,
расха ши говр а йоьжна. Цу хIургон тIехь сал-пал яра
гуш: аьчган маьггин ши гIовла а, цхьана замап чоьхь
цIена а, дика а хилла цхьа тиша йоккха чамда а, истан-
гаш, кIудал-гIумгIа а яра гуш. ХIургонна хьалха хиъна
леш цхьа воккха стаг вара, лергана кIайн маж а йолуш.
Улло а хIоьттина цхьа стаг ворIура, иза цу хIургонгIе-
рачу хIуманан да вара, ханна 33 шо хир долуш. И стаг
гIайгIане, сингаттаме вара.

ХIуи сингаттам бу цу стагана?

Цуина болу сингаттам хIара бара — хьал, даьхни,
деши, паччахьан зама...

Цуьнан цIе Махьмуд яра, иза вара мер тIехь берахь
дуьйна боккха муо а болуш. Иза совдегаран кIант вара.
цуьнан да веллера. Тахана цуьнан аравалар кхелхина
вахар дара. Цуьнан сингаттам цунах хьарча доладелла
пхийтталгIа шо дара.

Де довха хиларна. Махьмуд хьагвеллера. Иза, шаьш
Жуьнидана тIекхаьчча, цунах бIаьрг а кхетта, тIеваха-
ра, хи мала дагахь.

— Мала хи дац хьан? — элира Махьмуда.

— Дера, ду-кх,— аьлла, жоп делира, хIетта хьала-
гIюттуш воллучу Жуьнида.

Махьмудан салам далар а, хьоькъийла алар а трак-
торо дохийра. Махьмудана трактор бIаьрга ян а ца
езара.

Чехкка хи а мелла, Махьмуд дIавахара. Иза дIавах-
ча Жуьнида ша-шега элира: «И стаг суна цхьанхьа-м
гина».

Ехха ойла йира Жуьнида, и стаг шена мичахь гина
ца хууш.

ЦIеххьана Жуьнидана дагадеара шена Махьмуд гар.
Жуьнидана пхийтта шо хьалха гинера Махьмуд, цуина
иза гар кху тайпана хилла:

«Цхьана дийнахь Жуьнид шен цIен ши старгIа а
йоьжна, вордан тIе мекха а биллина, мекха баккха воь-
душ лаьттара. Шерачу арахула бекъачу новкъа, кхуина
дуьхьал файтон йогIура, Iаьржа кхо говр а йоьжна. Цу
файтонахь леш цхьа жима стаг вара: чонй, гIовтал а
дуьйхина; кIужал агIор а хьаькхна, мер тIехь муо а бо-
луш, горга юьхь а йолуш. Аркъал а таьIна, цо чIогIа ла-
дуьйгIура шена улло а хиъна пондар локкхуш Iаьчуьнга.

Цу файтонна хьалха Ийриг оьрсн вара, цо шен говран архаш «Хлов! Хлов!» бахарца данма юьйлина латтайора, цу кхааннан кест-кеста молуш кад бара.

Локху пондар а, бехначу нехан маьхьарий а шена дуьхьал йоглучу файтон тлехь хааделча Жуьнида, шен ворда пацкьар яккхира. Файтонна хьалха течо, шайгахь цигаьрка лато сиринк цахиларна, Жуьнидана тлехьаьчча, файтон саца а йнна, «Кунак, сиринк юй?» — элира.

— Яц,— Жуьнида а элира, шехахь и цахиларна.

— Юй хьоггахь сиринк? — элира Махьмуда, тле а чевхшна.

Иза тлечевхнича ца дезаделлачу Жуьнида, Махьмудан амат баккха санна, ши блярг тле а боьгна, — Елахь а лур-м дера яцара! — олуш, шен старгланашна сара туьйхира.

Оьрснчо файтон длахьайира. Махьмуда юха а кхевдина: «Хлу да, кьен нах шун!» — элира.

Юха ца хьожуш длавоьдура Жуьнид.

«Хлу да, кьен нах шун!» — аьлла, мохь туьйхира юха а Махьмуда. И мохь Жуьнидана хезира. И мохь Жуьнидана шийла мох хилла деглах чекхбелира. Жуьнид-м, кхаьрца саца а сецна, дийцарах хлумма а нислур доцу дела, цу Махьмудан амат шена юх-юха карла а боккхуш, «цкьа цхьаьнхьа гича дуьйцур аса цуьнца» аьлла, длавахара.

— Хлу да, кьен нах шун! — аьлла, юха а мохь туьйхира Махьмуда.

Цле яьллачохь «Хи да!» олий, догах туху мохь санна, «Хлу да, кьен нах шун!» бохуш, мохь бетта Махьмуда. Эх! Хьо дуьне. Маржа я!-кх хьо дуьне, мел дика лов ахьа нийса доцург!»

И Махьмуд вара-кх Жуьнидана гишарг.

Жуьнида цуина тлаьхьа а хьаьжна, «Хинца-м хьайн де длакхьаьчнера хьогга», — элира.

Дукха хан ялале Жуьнид, шен трактор тле а хинна, аха волавелира...

«Гурр-р-р-р, дув! дув! дув!» — бохуш, трактор шен цлогланца шера арс юха а еко йотаселира, цу тракторан гур длавоьдучу Махьмудана тоьпан хлоь хуьлий деглах чекхдолура.

Г I У

Ціена деш лаьттаху дехачу рагIу кIелахь боккха херх ирбеш воллучу кьеначу Дибарс: «Хелипат!.. Ва Хелипат!» — аьлла мохь тоьхча, лохачу цIенойн ехачу учитIерчу товхана хьалхахь, делкъанна еш йолу сискал пина а яьккхина, иза тIе экъа¹ тухуш, товхана а йиллина, тIе алу хьокхуш йоллу Хелипат, чехкка шен гIуллакх дина а даьккхина, шена гена йоцуш Iан Маржан, цIар тIе яхарна кхоьруш, цхьа пхьарс а лаьцна, цу лекхачу учи тIера лаьтта охьа а йосейна, чехкка Дибрина тIехьаьдира, шина а куьйга шен коьртара можа йовлакх а тодеш, шен можа пошмакхаш а текхош. Хелипат дегIа-на эглазо стаг яра, хьеран тIулг санна, аьгна юьхь а йолуш. Иза хIинца шайн деш лаьттаху цIеначу рагIу тхевнина реканаш тухуш воллучу, Дибрини цхьаь бси воцчу кIентан Ахьмадан зуда яра.

Хелипат шена тIекхаьчча, цIечу Дибрас, ша ирбина херх а охьа а хIоттийна, Хелипате гIо а дойтуш, рагIу юххехь Iохкучу бIогIамех цхьа стомма бIогIам цу бIогIамаш тIе разбоккхуш охьа а биллина, хIара шинь херх хьакха хIоьттира. Дукха хан ялале цу бIогIаман шина улдIашха, хьеро туьйсу жарж санна, кхиьса йолаелла жир, гIеххьа хьокхучу байчу мохо а ловзош, лаьтта охьаоьгура. Тхов тIехь сIихвелла реканаш тухуш воллу Ахьмад шена тIерачу Iаьржачу гIовтала тIоьхула гатапан доьхка а дихкина вара, коьртахь бIегIинган куй а болуш. Цуьнан жимачу мера кIелхьара Iаьржа мекх

¹ Экъанан Теркайнстехь зайла олу.

кьоламца диллича санна дара; цуьнан горгачу юьхьа тлерачу аьрру аглорчу бесни тле хьаьжча, хьанна а шаьлта кхетта буйла хуур долуш пурх мо бара. Ахьмад, ша рагӀу тӀехь воллушехь, рагӀу кӀел Дибрица Хелипат хиларна бехк хетарехь а дӀа ца водуш Ӏадда-м Ӏара, цунна гӀо дан шен ур-атталла нана хилла а кхин стаг цахиларна. Хелипата учи тӀера лаьтта йоссийна Маржан, охьахиinna жимма бӀаьллаш а ловзийна, шена юх-херчу учи кӀелхьара цхьа цӀен котам схьайолу гича, ирахӀовттира. Иза, шен карара бӀал а айъина, уьйтӀа юекъехьа дӀайолаеллачу котамна тӀехьайолаелира. Котам шен гӀуллакхе цхьана аглор дӀаяхара, Маржан, уьйтӀа юекъехьо массо а аглор гӀехьхьа бер чекхдер долуш кхо у тӀе а тесна, яьккхиina лаьттачу гӀуна тӀе а яхана, ша йӀисте кхаьчча, цкъа леррана цунна тӀе а хьаьжна, чу когаш а охкош, меллаша охьахиира. Иза цу гӀуна йӀисте дуьххьар хиъна ала хала дара, цуьнан гал ца йолуш бакъонца охьахаарх. Маржан гӀехьхьа яьлла хьаьрса месаш а йолуш, хьалхара кӀужал а хадийна, сийна ши бӀаьрг а болуш яра, туьппалг санна горга а йолуш.

Кест-кеста схьа а хьожуш, сихбинна Дибрица херх хьокхуш лаьттачу Хелипатана хӀара шен йол Маржан гира: цуьнан юьхь кхераелла кьаьрзиннера; цунна хӀумма а дагахь дацара, Маржан гӀу чу южур яц аьлла хеташ.

ХӀунда южура Маржан гӀу чу, кьеначу Дибрина ца гича а, иза цу гӀу йӀистера схьаяккха цуьнан нана Хелипат хилча? Муха южур яра Маржан гӀу чу, рагӀун тхевина реканаш тухуш воллучу Ахьмаде хӀинница Хелипата — «Ахьмад, Маржан гӀу йӀисте яхана хьуна», — аьлча, чехкка рагӀу тӀера лаьтта а воьссина, Маржан кӀелхьараяккха цуьнан да Ахьмад хилча?

ХӀахӀа, и дац Хелипатан нохчийн Ӏадатехь йиш яц. Мел осал хетар яра иза, шен марда а волчохь, цо Ахьмаде Маржан кӀелхьараяккха аьлча! Нахана мел чекхсагур дара Хелипатах, иза, ша Дибрица хьокхуш болу херх охьа а тесна, Маржанна тӀехьаьдча а, цо Дибрега — «вайн йол гӀу чу южу хьуна», — аьлча а!

Ехха хьийжира Хелипат, хих бӀаьргаш а буьзна, халла кьурдаш а деш, Маржане а, бӀаьца ян дагахь, Ахьмаде а. ТӀаьххьара а, Ахьмад шегӀа схьахьаьжча, Хелипата, ша хьокхуш болу херх а ца сацош, Маржанехьа корта а

ЗАЙНАП

Жимочу тишачу ця чохъ жимачу кора кѣл лаѣттачу лохачу меттахъ ткѣс итт шо кхаѣчна Аѣстамар Іуѣллурѣ, шен ирачу, екѣачу юѣхѣтѣра декѣа ши балда меттахъ а ца хѣадеш, шен шуѣйра накха наггахъ ирхъ а кхуссуш.

Кхуѣнан когашкаххѣнѣ, уллоххѣнѣ, тѣхѣ лаѣтташшѣнѣ баккхѣнѣ а, кегѣнѣ а кхуѣнан лулахой, кхуѣнан вежарѣнѣ, кхуѣнан цѣнѣнан хѣалхара наххѣнѣ бара, кортошъ а охкѣнѣна, гѣнѣла Іуѣллучу Аѣстамаре наггахъ дѣа а хѣовсуш, лаѣтташъ а, хевшѣнна Іашъ а.

Аѣстамаран хѣаббинчу бѣаѣргѣнѣнѣ сѣнѣначу кѣаѣгнашчу наггахъ ховшу мозѣнѣ, кхуѣнан юѣкѣа яѣллачу хѣаѣрсачу можан ѣнѣстъ а лоѣуш, кхуѣнан беснѣшъ тѣоѣхула охѣахѣолхура, кхуѣнан шуѣйрачу бага лѣлха санѣна, амма кхуѣнна юххѣхъ Іашъ волчу кхуѣнан шѣнѣтта шо кхаѣчначу вашасъ Хѣасана шен дерстанчу цѣчу куѣйгашца нѣаѣнѣнѣ сурташца кѣчѣдина боѣзанъ гата а ластадоѣ, Аѣстамаран хѣабѣделла лаѣттачу балдашна тѣекхачалѣ и моѣнѣнѣ дѣа-м лѣлхадора.

Хѣунъ хѣлла тѣша Аѣстамарна?..

Аѣстамара яѣнѣнчу зѣдѣунѣнна тѣхѣнѣнѣнѣнѣ кху ѣвлара Хѣаѣмдан Бѣктамар, шѣна дукхѣаѣзашъ хѣлла ѣоѣлу Зѣйнап кхуѣнга яръ ла а ца дѣлла, хѣнѣнца кхѣо бутт хѣалха кху Аѣстамарна кѣолахъ гѣоѣртѣнѣера.

И дара Іаѣржачу буса, адамашъ дѣатѣнѣначу хѣнахъ, юѣртарчу жѣаѣлѣшна набаранъ таръ тосѣчу заманъ чохъ, буѣйсанаѣнѣ кѣнѣрахъ шен жѣмчу Зѣйнапца бѣзамъ буушъ хѣара Аѣстамар Іашъ, цѣаѣххѣана кхѣрѣнѣнѣ кѣртахъ татанашъ хѣзира. Тѣаккха Аѣстамар тоѣпаца чѣхкѣонца аранкхѣнѣча, кхуѣнна шен боѣжнѣнѣ чуѣра говрашъ араозошъ воллушъ

цхьа стаг гира. Цу стага, ша гучуваларна кхоьруш, кху Аьстамарна топ кхоьссира, кхо а кхоьссира цунна топ и кхеро дагахь, амма Аьстамара кхоьссина топ метта кхетта, и стаг, деглахара са дла а долуш, охьа-м вуййжира.

Шолгачу дийнахь гучуделира, и Аьстамарна кьолах веанарг Зайнан кхо ялорна бекхамна веана Хьаьмдан Бектамар хилар.

Иштта Бектамар шен карах велча, хIара лурвоьлла араваьлла лелаш, кхунна хIиннца цхьа бутт хьалха кхуьнан мостаглаша, клел а хевшина, хьаьмцийн куллахь тIом бинера Цигахь кхунна пханарш а лоцуш топ а кхетта, хIара цIа вало гена а хетта, кху Аьстамаран доттагI волчу клотара вигинера. Цигахь Iуьллуш хIара чIагIвала а воьлла, тахана сахилале цIа а валийнера.

Иштта и чов хилла, цу чевнах чIогIа цамгар хилла Iуьллур-кх хIинца лохачу нара тIехь, тишачу меттахь, кьилбехьа а верзийна Iуьллу Аьстамар.

Аьстамарна гIойлангехь еса доьшуш Iаш волу молла, шен еха сира маж кхозу чIенг кест-кеста схьа а лоций, Iуьллучу Аьстамаре хьожура. Молла а, кху чохь болу кхин нах а, Аьстамарах догдилла а ца лууш, чIогIа дог а диллина Iара.

ХIиннца схьакхеттачу малхо лепо долиийнчу кхеран корехула кхеран готтачу урамехула наггахь тIехйолуш бугIанийн а, говран а варданаш а гора; наггахь, шишша я кхоккха цхьаьна а кхетий, тIехбовлуш кегий а, бакхий а зударий а гора, Iуьйранна хитIа оьхуш. Цу зударша, шаьш кху АьстамаргIарна тIехбовлучу заман чохь, кхарна хилла бохам хууш, корталеш дуьхьал ийзарца шайн яхьаш дIалечкьайора.

Кхеран йиллина лаьттачу лохачу неIарехула кхеран кертахь дитташна тIехь декачу олхазарийн гIовгIанаш а яра хезаш. Кхеран а, кхеран лулахойн а керташкахь шайн наношна тIехьа Iоьхучу эсийн а, гомашан клорнийн а гIовгIанаш а яра геннахь а хезаш.

И гIовгIанаш, жимчу ото чохь юккьерчу пенах доллучу жимачу корах а таьIна, чехка ялийнчу говро детта чож санна, белаш а кхийсалуш, йилхина шен кегий бIаьргаш цIий а динна лаьттачу Зайнапана ца хезара. Цунна гора, жимчу корехь кхозу кIса наггахь дIа а тосий, чурчушна гарна кхоьруш, бета тIе шен коьртарчу цIечу йовлакхан тIам а озабой, цхьана хIуманна теба циниг санна, цу жимчу корехула чухьаьжча, шуьйра

хьаьж куьзга санна лепа а гуш, вала вижна Іуьллу шен майра Абстамар.

Шен майра вала воллуш Іуьллушехьа, хІунда лаьтта теша Зайнап ото чу а хІоьттина?

Зайнапа-ха, ша цуьнга маре еачахьана, вовшийн безам оьцуш цхьа бутт бен ца баьккхина! Зайнапана-ха Абстамар, лурвоьлла и араваьлчахьана, хІинцца корехула чухьаьжчий бен ган а ца гина.

Стенах кхоьру теша Зайнап цу чу яха?.. Цу чурчу цхьаннан мостагІ ю теша иза?

— ХІай сан Абстамар, со хьоьга еачахьана, вайшимма вовшашца вуно кІезиг безам биьна, ХІунда ла хьо сов хьалхе? — олий, хІунда ца оьккху теша Зайнап шен майра волчу чу?

— ХІай сан жима Абстамар! Со хьаьнца юьту ахь кху суна цхьан долчу дуьненахь? — олий, хІунда ца екхадотеша Зайнапа шен чекхсагу дегІ Абстамаран мара?

— Абстамар! Ва Абстамар! Со-м вежарий, йижарий хилла царах марзо эцаза, сайн нана ялале хьалха, дукха хенахь и цамгаро а лаьцна, цунах йолу марзо хІун ю хааза цхьа бо дарий! ХІунда юьту ахь со тІам бойна олхазар санна, кху суна пана дуьненахь? — олий, хІунда ца оьккху теша Зайнап луьрачу цІогІанца шен майра волчу чу?

— Абстамар! Со-х, хьоьга яр бахьана долуш, тхешан дестечунна хьалха яха йиш йоцуш, вайшиннан доьзал цахилар бахьана долуш, хьан цІентІахь Іен йиш йоцуш юьсу, ас хІун дан деза? Со хьанна тІетовжа еза? — олий, шен Іаьржа кІажарш хІунда ца ийзайо теша Зайнапа Абстамаран марахь шен кегийчу маргІалчу куьйгашца?

— Абстамар! Ва Абстамар, вовшийн йовхачу тІамарш юкьахь, барта тІе барт хІоттийна, безам алсам вовшашца хиларна бІаьргашна бІагор беана вайшиь доллчу меттехь, моттхадаро вайшинна уьйтІахь тата а дина, хьо сан марара хьалагІаьттичхьана, вайшимма кхин вовшашна барт балаза, вайшимма кхин вовшийн бІаьрга тІе бІаьрг хІоттоза, вала воллу-кх хьо Абстамар! Хьан са дІадолуш далларна хьан балдаш шелделехь а, суна уьш шийла дацар-кх, — олий шен дуткьачу дегІаца Абстамарна мара а оьккхий, хІунда ца лотеша Зайнапа шен Абстамарна шен дуткьачу балдашца барт?

Ца лаьа теша Зайнапна леш воллу шен Абстамар

волчу яха? Ца лаба теша Зайнапана, цу чу а яхна, Аьстамаре тлаьххъара маршлла дала?

Аа!.. Цуьнан-м цу чу яхча оьздангалла юхий нохчийн тадатехь, цу чохь Зайнапан марвежарий а, баккхий нах а хиларна. Тлаккха-м Зайнап юьйцур яй, собар доцуш ю бохуш.

Хилча хлун ду и леш воллург Зайнапан майра? Лиъча хлун ду Зайнапна, Аьстамаран мара а кхетта, шен жима дог долхо? Лиъча хлун ду кхуина, шен шуьйра пакха Аьстамаран некхах а тоьхна, шен таьржа ши бляьрг белхо? Шен жима бат цуьнан лерга тле а талийна, кьевлли-на цуина тлоьхула пхьарс а баьккхина,— Аьстамар! Ва Аьстамар! Со-м со юьтий ахь! Суна-м хьо клезиг ца везарий, хлунда кхуссу ахь со дла? Схьайтахьа, цхьа барт балийтахьа! Схьахилахьа. хьо кхин таш ца хилча, тлаьххъара а бляьрга тле бляьрг а хлоттабай, вовшашка маршшала мукъана ло вайшимма,— аьлла, Аьстамарна мара кхета лиъча хлун дара Зайнапна, нохчийн тадат а кхо ца дохийчахьана, «оьзда йоцуш ю, собар доцуш ю» бохуш, хлара куюпо а юьйцург а ца хилчахьана?

Зайнап хинца ша лаьттахохь шен жима мара а ийзош, даккхийра, горга хин тладамаш шуьйрачу беснешна тлоьхута керчаш охьа а оьгуш лаьтта. Иза тахана йоьхна ю, шен карах стаг велча санна. Цуьнан деглах шийла хьацар детта. Цо халла садетта, шен кегийрчу цергашца лахара балда а лобцуш, шеге бала глерта елхаран мохь сацо глерташ, халта кьурдаш а деш. Цуина хлумма а дагахь дац, Аьстамар лийр вац аьлла, иза цунах догдиллина яьлла.

Ой, хлунда йоьхна теша Зайнап? Аьстамар-м ца вала а мегий. И хлунда лара, жима Зайнап ша а йитина? Мел ирс долуш хир ю Зайнап, Аьстамар ца лахь! Цо ша товелча, буйса кхаа декъс екъаеллачу заман чохь, эр ду: «Зайнап! Хьо ма-кхернийра ас. Схьахилахьа, Зайнап, суна юххе схьахилахьа, вайшинъ вовшах даьлча муха мегар дара? Вайшимма-м вуюно клезиг хан яьккхийний цхьаьна. Яржаехьа, Зайнап, хьайн шуьйра, йовха тламарш; дукха хенахь дуьйна сатийсина, вовшийн боьзначу безамна ло вайшимма вовшийн дагара барт?

— Ло, ло, Аьстамар. Хлан, Аьстамар! — аьлла, Зайнапа казахетарца барт дур бу. Бартан морзалла кху шинна благор хьавьзар бу. Тлаккха хьалха самаиккхинчу

Аьстамара, Зайнапа Іаьржа кІозарш лергел тІехь а тийсина, шозлагІа а чІогІа мерза барт лур бұ.

Иштта хир дара Аьстамар ца велча, амма жимачу корехула чухьобжуш лаьттаху Зайнапна шен майрачо Аьстамара шен шуьйра пакха саделарца хьалха санна ирх кхуьссуш-м ца гора. Аьстамар волчу чуьра нах вовшашка меллаша бистхуьлу хезча, Зайнап леррана корах чухьабжира, тІаккха кхунна гира Аьстамар, тІаьххьара доккха са а даьккхина, дІатуьйш а, Аьстамарна тІехь лаьтта нах меллаша юха а бевлла, гІиьла дІахІуьттуш а.

И сурт шена гича, Зайнапна Іаьржа блатор хьабзира. ХІара, берцан буьртигаш санна юьхь тІе а, дегІа тІе а шийла хьацар а тоьхна, Іоьттина шаьлта дегІах чекхьяьккхича санна, шийлачу маьхьарца — ва везан дела!.. — аьлла, цІенкьа кьорзачу истанга тІе аркьал охьаюьйжира. Зайнапна нохчийн Іадатехь ша и мохь ца хьакха безийла-м хабара, делахь а кхуьнан жимачу даге шен майра Аьстамар валар ца ладелтира.

Аьстамаран гІойлангехь еса доьшуш Іан кьена молла — «дала гечдойла хьуна, Аьстамар, валлахІи дер, вацара хьо дукха вон кІант-х», — аьлла, меллаша хьалагІаьттира... Аьстамарна юххехь Іан цуьнан ваша Хьасан, шен баккхийра сийна блабьргаш хпх а буьзна, ша хІун дан деза, ша мича тайпана велха веза ца хууш, Іадда Іара.

* * *

Ца хаьа, дешархо, дог гІелделлачуьра меттаеача, Зайнапа хІун дїра, и хьанна йнлхира-м? Амма, вайна хууш-м ду, Зайнапна дагахьбаллам мелла хир белахь а.

Дешархо! ХІунда ца мега теша Зайнапана, шен валла вижна Іуьллу майра волчу чу а яхна, цуьнга шен дагахь дерг а дуьйцуьйтуш, цхьажимма хан яккха? Хилча хІун дара цу чоьхь Зайнапан марвежарий а, баккхий нах а? Цара Зайнап, шаьш долчоьхь йнстхилча, юьйра-х яцарий? Нагахь Зайнап уьш а болчоьхь шен майрачунна йнлхича, Аьстамаран вежаршна тІе эьх-х ца догІурий? Дешархо! Ахь суна бехк ма билла, кху хабарх лаьцина соьга хьуна кхин хІумма а ца дийцало... Ца хаьа-кх хьуна, дешархо, суна хІара Іадаташ мел Іеткьа? Даржош таллахьа хІара хабар, ойла еш ладоглахьа кху тІехь долчуьнга. ТІаккха хьо сайна тІетовр вац аьлла хІумма а шек вац-кх со.

Хинца ахь ладогла сан кхоалгІачу хабаре.

ОЛДУМ

Юьртан юккъехула шуьйра охьадогӀу хьаьъна хи башха чехка ца догӀура, цо шен шера букъ наггаль сат-табора, гуш а, ца гуш а лохкучу чхернашна тӀекхаччи. И хи, кху юьртана гена доцуш хьаргӀанаш санна таьр-жа гуш долчу аьрцнашна тӀийхьа дӀабузан кечбеллачу малхо шен цӀоьллица гӀеххьа лепадора.

Кху хийистера хӀиннца дукха хан йоцуш, шайн юкѳа-хара кхелина шаьлтанаш куьйгашца кѳуьйлуш схьа а лъоцуш, — «хьуна хьалха кхозучу датора йогӀур ю хьо соьга, со валан ца лахь», — баьхна дуккха а кегий нах дӀаэхарний, царна дуьхьал — Вай, дера йогӀур ю-кх, хьоьга ца сана, хьаьнга гӀур яра со? Со йнган гӀерташ мила лела? я со хьанна дага йогӀу?» — бахарца цу кегийчу нахана там а беш, шайн дехкийн цергашца бес-бе-сара гуьлмаьндийн тӀемаш а луьйшуш, шайн догучу пхьаьрсийн гоьлаш шайн шуьйрачу даккхийрачу на-кхошна тӀе а тӀелаш, гӀадъоьхуш белан а боьлуш, кегий мехкарий, суьйранна шайн хи кхехьна а бевлла, шайн-шайн цӀа берзарний, кегийчу, модаш дуьзинчу бераша, дика а, вон а шайн дой суьйранна хитӀа а кхуьйлуш, шаьш хиш мийлийна девлча, кху хин тогӀн чохь, чӀогӀа маьхьарий а детташ, хьалхайнийларех шайн говраш а хихкина, и бераш цӀа дерзарний, кху хийистерачу гуьй-ранна мажделла догӀучу таьллаш тӀехь хӀиннца ах сахьт хьалха декаш хилла олхазарш а декарна дӀатер-ний, цу таьллаш гӀера шишша, я кхоккха цхьаьна кхе-тий охьа а юьссий, кѳийгаш а кху хих шаьш цхьацца кѳурд мосаз бин, сийначу стигланашка а хьоьжуш хиш муьлий а йолий, ца екаш юха а шайн метта хийшар-

ний,— хїица кху хийнстехь хезаш цхьа а гловгїа яцара, дїа-схьа волу гуш цхьа а стаг а вацара. Бакъду, меттах ца хьовш велахь а, чохь са а долуш гуш цхьа стагга м вара.

И вара Олдум, кху хийнсте доглучу шен ценойи сєрийн кертах а таьїна, шен керара їаса жаглах лаьгтах глортош, шина а буйнаца схьа а лаьцна, цу тїе корта а биллина, цхьацца ойланаш еш їаш.

Олдум тахана дуьххьар їаш вацара ша хїиццацц а хуучу цу шайн кїетарчу чхар тїе а хїица ойланаш еш. Олдум шайн куьпахь а гїараваьллера гуттар а ойланаш еш гїийла ву бохуш. Цо ша миччахь а воьдуш а, во-гїуш а лаьтта бїаьра хьожуш бен ког ца боккхура; Олдум, наггахь баккхий нах вовшах а кхетий, шайн юьрта-хь ловзар хилча, хьовсан боьлхучу заман чохь цаьрца цига а ца воьдура; хїара наггахь бен пхьохана а ца во-лура, нагахь хїара пхьохана ваьлча а, кхо кьамел вуно кїезиг а дора. Олдум цу тайппана хиларна цхьаболчу наха — тїлла стаг вуй, жинашца тайна вуй, шайтїанаш-ца уьйр йолуш вуй,— бохуш цїераш техкинєра. Амма Олдум тан жинаш а дацара, я шайтїанаш а дацара, хїара дуьххьал дїа цхьана гїайгїано нахаца йолчу уьй-рах а хадийнєра, хїара цу гїайгїано хєназа кьан а ви-нєра.

Олдум, данман цхьанахьа адам доцчу юьстах волий; я цхьанахьа чу вулий, я адам дїатийча, тахана санна, ара волий данман шен гїайгїа шєна ялхош їара, и гїайгїа шєна ялхаярца шен дагна хьаам ца хїлахь а, ша холчу а хїобтїина ца воьжча, шєна дикка паргїато хуьлу а моьттуш. Делахь а кхунна дукхазза а хєта-м лора, ша шен гїайгїа, коьртера дуьйна когашка кхаччал-ца, ма-яра муьлххачу а цхьана стагє ялхийча, шєна дикка дагана паргїато, снїтем бер болуш санна. Кхо и шен гїайгїа хїицца ши шо хьалххалц шен зудчє а, кхочу нахе а кєст-кєста ялхайора, амма тїаьххьара а нохчийн «яхь» бохучу дешан ицкь толан а тоьлла, хїицца хїара їадда-м їара. Кхуьнан и ши шо хьалххалц а яра нохчийн «яхь-м», делахь а хїара доллу адам ша санна дог цїєна хєташ вара, хїицца ши шо хьалха шайга ве-анчу цхьана хьєшо шєга цхьа кьамел даллац.

И дара буса, Олдумгїєран гїєххьа сирлачу цїа чохь, гїєххьа йогуш лампа а йолуш. Олдума, шен хьєшаца пар тїєхь жижиг, галнаш дїица а ваьлла, шен гїайгїа хьєше

ялхийча, цу хъешо, шен хебаршка ихнина ши куыг шен йоцнийрачу махъсеш тле а хъаькхна, элпра:

— Олдум! Аса цхъа хабар дийца хъуна?

— Дийцахъа, Исранл,— Олдума а, аьлла, хъешо Ол-
думна хабар дийцира:

— Мацах цхъа воккха стаг хилла боху хъаннашна ха
а деш, хъуна юккъехъ шен глеххъа цхъа цла а долуш ве-
хаш. Волу и воккха стаг, цхъана сарахъ, глеххъа гуш
са а долуш, хъуна юккъе вала ша, аьлла длаволавелча
шен цленна дукха гена валалий цунна хезнера сов лала-
мат хазан, исбаьхъан озанца цхъа олхазар дека

Цу олхазаран хазчу мукъамах, иза хазчу эшаршна
декарна, члогла сакъераделла са а ца тохаделла, цу вок-
кхачу стага и олхазар схъа а лаьцна, цунна цхъа бен а
бина, цо и олхазар кхобуш хилла, иза шен воцуш ца то-
ру пакъост а хеташ.

Цул тлаьхъа дукха зама ялаллий, цу воккхачу стеган
сов хаза декаш и олхазар дуйла хиннера цхъана доьзалхо
ца хуьлуш, дуьненахъ хлинца хьо санна — аьлла, хъешо
цкъа соцанха а хилла, юха а шен къамел дладоллийра —
дуьненахъ хьо санна цхъана а хлуманыхъ са ца къера-
луш, цхъаьллий цхъана хлуманыхъ воккха ца веш волчу
цхъана стагана.

И стаг ван а веана, боьхху мах а белла, и олхазар
эцна цла а даьхьина, цунна башха гур а бина, дийнахъ
а, буса а бохург санна декачу цу олхазаре ладегла хинъ-
нера. Цу стагана, олхазарах самукъа а даьлла, шен йол-
лу глайгла йицъеллера. Цу тайппана парглатваьлла, даг
тлера глайгла айъаслла, коьртера бала бешна и стаг цу
олхазаран декарх члогла сапарглатваьллачу меттехъ, и
олхазар кара кхаьчна кхо бутт кхаьчначу заман чохъ,
цхъана дийнахъ учахъ блогламахъ кхозучу олхазаре и
стаггий, цуьнан зудий ладовглуш лаш, цлаьххъана цу
гурах тлам а хъакхалуш чехкачу декарца и санна долу
цхъа олхазар меллаш тлехънккхича, гура чохъ ца хед-
даш дека олхазар цу тлехънккхичу олхазарна тлаьхъа-
хъаьжинчохъ дисира, иза цул тлаьхъа ца декаш сецнера.

И олхазар ца декаш ши ктира далале а, даьлча а цу
стага дехха дехнера цуьнга, декахъара, бохуш. Дехха
хьистинера цо иза, массо а тайпана даарш хъалха дох-
куш, вехха вилхинера иза цунна:

— Хъан декаро, хъан хазачу эшаро, хъан хазчу му-
къамо сан кийрахъ дукха хенахъ дуьйна схъа лаьттина

йолу глайгла яшийна длаяккхинера, цхьаклезиг бен буха ца юьтуш, и бухайиснарг а длайолуш лаьттара сан, жима олхазар! Декахьа хьайн хазчу эшарца! Лебехьа жимма хьайн шера мотт хазачу эшарца!.. Хинца хьо ца декахь, хинца ахьа хьайн хазачу мукъамца хаза шок ца тохахь, бакъ ду-кх, сан кийрахь йисинчу цхьаклезигчу глайглану, ахьа длаайъина глайгла юха тле а оьзна, со тохар хьалха санна глайгланан хлорда юккьехь вуьтург хилар. Декахьа олхазар! Тохалохьа! Хлара дуьне дитар мел хала дуьйцу, иштта хала ду-кх глайгланашкахь хилар, — аьлла и стаг холчу хлоттарх, и стаг дукха велхарх, и олхазар, кхин ца декаш, цу стаге дистхиллера:

— Суна ца хаара, хьан сох сакъералойла, суна ца моьттура, хьуна сайх синкъерам баьлла. Адамана хьалха суьлхьаналла бен доцу со, сох синкъерам баьлла хилла-кх хьуна. Сан глайгланах хьан кийрара глайгла ешна хилла-кх.

Хла-хлан, со кхин хьуна декар дац, аса сайн глайгла хьуна кхин ялхор яц, тоьур ду маситта баттахь сан блаьргех ихина къаьхьа хин гладамаш, хьан деглах дулий, члоглачу мерзачу маларо санна, хьо вахнийна кеп йина латтийча. Со хьан самукъадаккха глерташ ца даьллитера хиницалц, аса хьуна ялхориг сайн глайгла яра, хьоггара орца доьхуш. Хьо цунах кхетан воллуш а ца хилла. Суна и хуур дацара, тохара суна улло деанчу олхазаро сан глайгланах хьуна синкъерам баьллийла соьга ца хайтиннехьара. Цо соьга и хаан а ханитира, со хьуна кхин ца декаш сацан а сецна... Ца хаьара хьуна, со суьйранна сайн кхаа клорнина ижо а яхьаш сайн бен чу деанчу заман чохь бухахь сайн клорнеш а ца карийна, шийлачу маьхьарца, цленачу дагара дуткьачу озанца сайна орца доьхуш декча, аса деттачу цлогланах са а къераделла, со хьуна доьхкинчу хьуьнан хехочо со лаьцнийла? Ца хаьара хьуна сайн клорнеш куьйранан мара яхана теша, меца юхку теша, чевнаш хилла юхку теша, бохуш, де-буьйса ца лоруш, сайна хуьчу маттаца, сайн долчу озанца и сайн доьзал лахан со маьрша дита, бохуш сан делхар дарийла?

Ца хаьара хьуна, цу сайн доьзалшна цкъа со тлехачан маьрша дитахьара, бохуш, хиницалц доьлхуш аса хьуна ялхийнчу сан глайгланах хьайн коьртера бала беш-

ниила? Кхин со хуна декар дац! Кхин со хуна доь-
хур дац, кхин аса сайн глайганах хуна синкѣрам ца
боккху»,— аьлла, олхазар ца декаш сецци, цу стага и
олхазар длахецнера...— аьлла, Олдумна хабар дуьйцуш
волу хьаша, цкъа соцапха а хилла, юха а вистхилира:

— Цу тайппана, ахьа хьайн глайгла соьга санна тле-
кхаьч-кхаьчначуьнга ялхаярх, хуна цунах цхьажимма
хилла а цхьана заманиа синтем хилахь а, хьан цу глай-
ганах нахана синкѣрам бер бу, нахана цунах белам
хир бу... Хиунда?... Хуна хилла и глайгла, нохчийн ла-
дат бахьанехь, ахьа хаан а хууш, айхьа-хьайна йина де-
ла. Хинца ахьа и глайгла шайга ялхийча нах къайлах
хьох боьлур бу — «Хьенех, стаг хилан дагахь ладатехь до-
гтург а динна, юха цуина дохко а ваьлла, хинца тле-
кхаьч-кхаьчначу стагана воьлхуш лела, делан дуьхьа мел
хала ду-кх цунах стаг хилан» — бохуш... Цкъа дийцина
ца лаш, уьш, пхьоханахь дух-духа иза дуьйцуш, хьох
боьлур бу,— аьлла, шайга веанчу хьешо и къамел шег
дичахьана, Олдум гуттар а гелвеллера, иза гуттар а
келвисна вогтура, и шег дийцар бахьанехь, шен глайгла
муьлх-муьлхачу а стаге ялхон а ца лууш, ялхийча, ше-
на дикка синтем берболуш санна а хеташ.

Олдум клоргерчу ойланаш чу вахна лаш, цлаьххьа-
на гловгла елира кху тогlin чухула коьгаш луьйра лакха-
ра охьахьаьвдда доглучу берийн. Хlара цкъа меллаша и
гловгла яьллачухьа длахьаьжира, тлаккха охьахьаьвд-
да доглучу берех шен бlаьрг кхетча, доккха са а док-
кхуш — да вала хьан дуьне,— аьлла, серийн кертах ар-
къал таьлира. И девдда доглу кхо бер шена тlехдолуш,
лаьррина цаьрга хьаьжначу кхуина, шена хилларг дага-
охура, кхуьнан даккхийрачу lаьржачу бlаьргех цхьа-
босса боккха шнъ хин тlадам буьйжира, хlара ша lач-
чохь бертаза вегавелира. Лаьррина берашина тlаьхьа
хьожуш lан хlара велхаран кьурдаш дан велира.

Олдумlарна аьтту агlor гена доцуш лаьттачу жам-
lатан маьждиган кертахь — Олloxly акбар! Олloxly
акбар!— аьлла, кьена молла маьркlажан ламазана
кхайкхан волавелира, маьждиган кертал арахьа тlулганш
tle а хевшина, нийсалла кхуьйсус санна цхьабосса
бlаьллаш tle туьйнаш кхуьйсус lан баккхий нах кхой-
кхучу моллина тlаьхьа дагахь цо ол-олург а олуш lара.
Дукха хан ялале молла а кхайкхина велира, баккхий
нах а вовшийн хьалхе а юьтуш маьждиг чу буьйлира.

Олдум а, уккал а таһинна, дла-схъа а ца хьожуш веана царна глаххъе маьжданг чу тилира.

Ламазера а ваьлла шайн лохчу наьларехула шайн тишчу дла чу ваьлла Олдум,— Сепият, мотт биллахъа суна,— аьлла, кора тлехъ йогуш лаьттачу англин лампина улло а вахана, кора тлера куьзганап блаьрг схъа а эшна, цу чу хьежан велира.

— Хинца а могуш воцуш-х ца хиллий хьо? — олуш, хьалаглаьттина, тиша пазаташ тохкуш Іан Сепият хууш яра, сингаттам бахъанехъ Олдум хеназа къанвеллийла а, дено-дено бохург санна и глеллуш лаьттийла а.

Куьзгана хьожуш лаьттачу Олдумана шен кьежъеллачу ехачу юьхъ тлера беха мара болчунна тле а ций-белла гора; юкь-юкъя берцан буьртигаш Іаьхкинча санна йолу шен шога юьхъ а Олдумана кхохкийна гора, Олдум тховса дуьххьар хилла вацара могуш воцуш, хлара шен глайгла дага а йоглий, цуьнан ойланаш а еш, шех леташ Іаьчу заман чохъ, цхъана муьлххачу а берах шен блаьрг ма-кхийтти, Іадат бахъанехъ ша-шена йина глайгла карла а йолий, хьере хуьлура, кхо шен айра доьллачу даккхийчу куьйгашца шен лекла хьаж къовллий схъа а лоций, хийла корта телabora. Оцу меттехъ кхуьнан деглах цкъа йовхо, тлаккха шело хьарчара, кхуьнан лекха дегл дикка маллора, деглах ийзон долалучу пхенех могуш воцуш а хуьлий, кхо вужий де а, кIира а доккхура.

Иштта хиллера-кх тховса а Олдум могуш воцуш. Сепията, ехачу нар тлехъ хьалабоьттина лаьттачу метта юкъяра шайн цаI бен йоцу йоккха гоь схъа а эшна, яржош нар тле тесира, и тIетесча, цу гоьнах хилла делахъ а, бухарчу кIайчу истангах хилла делахъ а, глеххъа ченан кIур кху чохъ а глаьттира.

Мотт биллина яьллачу Сепията — Сискал схъа а яьлла лаьтташ-м ю, ца кхоллу ахъ? — элира, охьавижан тлера хIуманаш дла а яьхна, нара тле волуш воллучу Олдуме — Ца кхоллу хинца-ма,— аьлла, охъа а вижна, сийначу басмийн юргIа шена тлеуьйзира цо.

ХIун глайгла яра техъа Олдум хеназа. къавинарг, цунна кест-кеста цамгар тухург?

Олдум 25 шо кхаьчна жима стаг волчу заман чохъ хлара цаI бен шен кхин доьзалхо цахиларна а, чохъ кхин зударшха стаг цахиларна а, кхуьнан 60 шо кхаьчначу дас Элашбие кху Олдумна зуда ялийра, хлара дегаза воллушехъа, кху юьртахъ гIараяьлла йолу Забин Сепият.

Шена и ялийча, шен дена дуьхьало а йнна нахала ца валан, Олдум реза а хилла ІадІийра.

Сепият дог цІена стаг хиларх а, цуьнан хазаллех а воккхавеш Олдума дикка хан дІаяьхьпра. Сепият юьртаь хаза ю а, дика йоІ ю а бохуш гІара ма-яллара кариьра Олдумана а, цуьнан дена Элашбина а. Сепият дехкийн цергаш а йнна елаелча, бесниш тІе гІеххьа клаьгнаш а хІуьттуш, йогуш горга юьхь а йолуш, хаза стаг ян а яра, цунна шен марда Элашби а вуно дукхавезара, Элашбина шен кІант Олдум санна, Сепият а вуно дукхавезара.

Элашбис хІиницалц шен, цхьа Олдум воцург, кхин доьзалхо цахиларе терра кхоаварна, эвлаюккье синкьерамашка марзвелла лелаш Олдум хиллехь а, хІинца Сепият ялийчахьана, иза чІогІа шен цІен тІе вирзинера. ХІиницалц шайна шарахь цкьа бохург санна бен дечиган варда яхьаш воцу Олдум хІинца, хІор денна бохург санна дечиге а водара, дечиг ца дахьачу дийнахь, хьуьнах а воьдний, я коьчал яхьара, я мехах киране воьдура, шайн яккхийра Іаьржа бугІанаш а юьжий.

Элашбис Олдум шайн цІийнан дукъ схьалоцуш дІахІоттарх а, хІинца ши шо хьалха еллачу шен зудчун меттана шайн цІийнан нана хилла дІахІоьттинчу Сепиятах а чІогІа воккхавеш дикка зама дІаехьира.

Іаьхьо Сепият гІехь йоцуш хилла бад санна техкаш, уьйтІахь цхьацца гІуллакхаш деш лела шена гІча, Элашбис — кІант хуьлийтийла хьан кхоьллиничу дала — олура.

Олдумна а, шен ваша а, шича а цахиларна, Сепията кІант войла лаьара, цо олура Сепияте — Сепият! Вай шинна йоІ ца оьшу хьуна. Дика хиларх дин а хьовзор болуш, адамах кхера а лур воцуш, хаза хиларх йоІ а йогІур йолуш, вайшинна, шад санна волу цхьа кІант велахь, хезий хьуна? — олий.

Сепият, гІоьхула Олдуме шена а кІант хуьлийла лаьа бахахь а, дагахь шен йоІ хуьлийла лууш яра, шена цІен-тІахь гІо дан накьост хир вар-кх, аьлла хеташ.

Сепиятан кІант хуьлийла лууш верг шиь хиларна делахь а, я нштта хилан хиллехь а, дукха зама ялале Сепията кІант вира. И кІант бедах карчош вича санна вара.

КІант хиларх Олдум а, Элашби а чІогІа воккхавеш вара, шайшшина самукьадалар Іадатехь вовшашка ханийтан йиш а йоцуш. ЙоІ хилахьара аьлла хеташ йолу

Сепият а ша винчу кІантах а, ша цу балех хьалхаяларх а сакъераделла яра.

КІант вина дукха хан ялалий Элашбис, уьстагІ а бийна, молланашка чу а кхайкхина, цу кІантана цетиллнийгира «Ваха» аьлла. Ца хаьа, молланаша и цле жайнигІера эцар-цаэцар-м, делахь а и «Ваха» боху цле Элашбений, Олдумний, Сепиятаний йоккхуш хаза хетарал совнаха, и цле, молланаша и тиллар бахьана долуш, чІогІа сийлахь хеташ а бара, и цле йолу шайн кІант дикка дукха вехар ву моьттуш а бара, «Ваха» бохучу цІеран маьІна «вахийта», «вехаверг» хеташ.

Цхьана дийнахь, гуьйранна заман чохь, гуттар а ма-хиллара, кхехкачу гІабакхах цІа чохь гІотту Іаь санна, кху жимачу юьртахь гуьйранна кьахь гІаьттинера. ХІор цІийнах, тиша дарний, цІена дарний аьлла ца Іаш, юьрта юккьерачу доккхачу маьждигана уллорчу мокхачу хьуьжарах а тІехь, керчаш, хьийзаш ирх оьхуш сийна, мокха кІур а бара, маьІ-маьІлехь летан хезаш жІаьлеш а дара. Накхаран тускарш санна магІара лаьттаху цІенойн кегийчу корашкахула, Іаьржачу буса геншара хьаьжча гуш ярмакан панаран серло санна, наггахь гуш йогучу лампанийн серлонаш а яра. Кху юьртан доккхачу хийистер а пхиз я ялх цІийнах йогуш йолчу лампанашлахь цхьа лампа кьаьсттина сирла йогура. И дара ОлдумгІеран цІа, цу чохь товханахь хингалш диша а даьхна, дилина тІе даьтта а хьаькхина, цхьадерш дийхьачуьрчу Элишбина а дихьина, цхьадерш аьчган хедарина чу а дехкина, тІе гата а хьарчийна, Сепият уьш хІиница цІа кхочу волчу Олдумна хьежош Іара, товхана хих буьззина боккха чуьйнан яй а оьллиша. И яй оьллишера Сепията шен корта билан а, кху чохь нар тІехь Іуьллуш волу Ваха лийчон а.

Олдум цІа кхачаре хьоьжуш йолчу Сепията,— и хье а велла,— Ваха лийчийна яьлча тоьлу суна, и цІа кхачалий. ТІаккха кхоно сайн корта а билина, охьайижан атта хир ду суна,— аьлла, товхана чуьра чуьйнан яй цІенкьа юккье хІоттийра, хи шелдалар а хир, кхихкина кхачаадалар а хир аьлла. ТІаккха нар кІелхьара дечиган текх схьа а оьзна, хи шеллушшехьа Вахина жимма коьртах хьожур ша, аьлла, Сепият, Ваха схьа а эцна, йогуш лампа лаьттаху кор кІел нар тІе а хинна. Вахина коьртах хьажан юьйлира.

Оцу заман чохь дийхьачуьра Элашби, сийхьа Сепият

йолчухула бен шен аравалан йиш цахиларе терра, глум-
 гла а эсна, шен дагахь, Сепият Вахина юххехь хилахь,
 цунна эхь хетар ду-кх шех аьлла, Саният йолчу аглор
 дла а ца хьожуш охьа а таьлна, чехкка аравелира. Се-
 пият, и шага схьа ца хьаьжнихь а, эхь хетта шен карара
 Ваха охьа а вуьллуш, чехкка хьала а пккхина, нар тлера
 охьайоьссира. Ваха велхан озийра. Оцу заман чохь Ол-
 дум шен бугланийн варданан гловгланца шайн уьйтла
 кхечира, Сепиятана шайн варданан клезигчу гловгланх
 а хишира, цла веанарг Олдум вуйла. Сепията цкъа Вахи-
 на тлехьаьлда — Ма велхахьа, Ваха... Хлара-м сан дика
 бер дай, хлара-м сан хаза бер дай а,— аьлла, шен туьй-
 динчу клархашца уьйтла хьаьдира клад а, глел а велла
 цла воглучу Олдуман варда длахецан. Олдум а, ша
 хиницалц шена дуьхьал Сепият мосазза ели чу ма-вар-
 ра, хиница а чувеара, шен нэттлачу, белхан гловтала
 гловхула дихкина гата дла а достуш. Чуваьлча, ша
 схьадаьстина гата нар тле а кхуссуш, Элашби чохьвол-
 чу цлийнан жимчу коре а хьожуш,— Элашбина гой
 техьа — аьлла, меллаша веана воьлхуш йуьллуцу Вахи-
 на тле а хлосттина — Стенна йоьлху хьо тодакх... Стаг
 хир яц хьох... яц дера... — аьлла меллаша Олдум
 вистхилча, Вахас шен велхар алсамдаьккхира.
 Олдум, юха а цкъа шайн юккьерчу коре а
 хьаьжна, меллаша Ваха схьа а эсна, Сепият
 йолчу виган дагахь аравалан длаволавелла наьла-
 ре кхачалий, уьйтлара чувоглу Элашби кху шайн лохчу
 наьларехулу чехка чувелира, карахь Ваха а волуш Ол-
 дум гича, иза цлаьххьана юханккхира. Олдуман дерлах,
 стелахьаьнтиг кхетча санна, цле елира, шен дена ша,
 шен клант а керахь гича, цо, лаьржа благор а хьаьвзаш
 шен карара Ваха, ша кхуссу, ца кхуссу ца хууш, цхьа-
 на аглор охьакхоьссира. Ваха цленкъа юккьехь тлера
 ла а оьхуш лаьттачу чуьйнан е чу вуьйжира. Цуьнан
 шийла мохь белира. Олдум кхоьссина хлума санна ара-
 пккхира. Уьйтлахь варда дла а хецпа божал чу йохкан
 бугланаш лаьхкина йоьду Сепият, цкъа а ца хезначу
 тайпана шена Вахас мохь хьокху хезча, чуян дагахь
 схьахьаьдира, амма, ша санна Вахин мохь а хезна чу-
 хьаьдда воглу Элашби а гина, Сепият юханккхира.
 Элашби цла чу ваьлча, шайн чохь хилларг хлун ду ца
 хууш кийра ша биллица Сепият, меллаша шайн уча а
 еана, корехула чу хьаьжира, тлаккха Сепиятана гинарг

ма гойла цхъана а беран нанна, цуьнан хилла дог ма хуьлда цхъана а беран ненан. Сепиятана шена тлаьххъара блатор хъавзаш гира, чуваьллачу Элашбис, мас длаьккхан кечъян довхачу хи чу а Юьттина схъайоккху котам санна, чуьйнан е чохь довхачу хин кийрахь нагахь мохь а болуш Юьллу Ваха хъалавоккхуш. Сепияте и ца ладелира, иза, клажин пхенаш хадийча санна дегI малделла, орам хадийна дечиг санна чохь са доцуш, шайн учи тIе, дог а кладелла охъаюьйжира, гIеххъа тата а доккхуш. Чохь воьхна хьийза Элашби, шен карара Ваха цкъа юргIана юккье вуьллуш, тIаккха кор доьллий цунна хIо кхоьтуьйтуш лелара, цунна дан догIург шена цахааре терра. ТIаьххъара а Элашбина дагадеара ягийичу меженна похчаша саба хьокхуш хилар. И шена дагадеача, Элашби ка тоьхна шайн саба схъа а эчна, Вахин цийделлачу дегIах хьекха хинра. Вахина цунах хIумма а гIоле ца елира, иза дарба ца хиларе терра. Ваха, цу тайпана вагавар бахъанехь, шозлагIчу дийнахь велира. Олдума, ша эхъан хIурда чу воьжча санна, дуьненан уггар а доккха эхь шен карара даьлча санна, шен клант Ваха веллехь а, Элашбина гучу ца волуш цхъа бутт а, хийла хан а яьккхира.

Иштта, и Ваха валар бахъанехь яр-кх хIинца вай вуьйцуш волчу къеначу Олдумна гIайгIа. И гIайгIа яр-кх, тховса могуш воцуш а хилла, хорша еача санна, шена къеначу Сепияте тIе хIуманаш а тохийтина, клелвоьлла Олдум хеназа къанвинарг, цуьнан нахах уьйр хадийнарг, цунна нахе — тилла вуй, жинашца тайна вуй, шайтIанашца уьйр йолуш вуй — бохуш цIераш тахкийтинарг.

* * *

Дешархо! Кхин дIа долчух хьо-хьо кхетан веза. Хьуна хаан деза, Олдумна санна Сепиятана а мел дагахь баллам бу... ХIунда кхоьссира теша Олдума шен карара Ваха е чу? Цо иза шен карахь витинехь, я меллаша охъавиллинехь, Олдуман цхъа меже охъа-х южур яцарий, цул тIаьхъа Элашби Олдуман мостарIа-х хир вацарий, шен клантана шех эхь ца хийти аьлла. Цул тIаьхъа кхеран цIа дуьйцуш-х хир дацарий — «эхь дина Олдума» бохуш, я «стаг хир вац Олдум», — бохуш. Иэхь иштта-х ца хуьллий, нэхь стаг вуьйш хила-х ца дезий,

ладоглаха, дешархо, цхьаклеззиг хинца Олдумана ша къанвселлачу меттехь ша а, шен зуда Сепият а кхабан мел члогла оьшура доьзалхо? Хинца ахь ладоглаха, мел члогла дохковаьлла-кх Олдум, ша вайн нохчийн боданен ладато хлаллакварна а, и ладат ша кхочушдарна а. Тлаьха делахь а, хинца-м хаьа, хьуна, Олдумана «стаг» юхкуш-оьцуш йолу пхьегла йоцийла. Хинца-м хаьа хьуна Олдумана, «стаг» вийча волуш воцийла. Олдума и бала хинца юха-м боккхур бацара шен коьртана.

Кхин дла дерг айха даккха кху хабарх, кхин дла кхуьнан кхел айха е, хлара дуьйцуш суна блогор хьийза...

Хинца сан хабарш хьайна клорда ца динехь, хьайна дикка дегаза ца хетахь, ладогла сан доьазлагичу хабаре.

БАУДДИ

Жимчу юьртарчу боккхачу ураман новкъахь диллина луьллу ло къаьсташ дацара, хьнийзош дарц хиларна. И дарц цкъа и ураман некъ д'алочий дуькъя хьовзадора; т'лаккха, цу новкъара пхьадолу мокхан, к'айн цленош гучу а дохуш, йилбазан мохо чан санна, маьл-маьл-лехъ хьовзадора. И дарц, цхьанахъа серло йолчу кора к'ел нисделча, г'лаьттинчу войх тарлора. Борз санна уг'луш и дарц хьнийзо мох х'иницалцлерчул а къинхетам боцуш бара, юьртана лаьнна хилан дезачу барамехъ дечгах кхачамхилча санна, оьг'лазбахана и, лаьттара а, нехан тхевнашна т'лера а ло ийдеш, цкъа лакхара охъа, т'лаккха лахара хъала луьра хьовкхура, юкъ-юкъа нехан керта лелхаш, нехан гоман, аг'лоран керташ чу а етташ, г'леххъа г'лорийнчу аккацийн а, диттийн а генаш а кегдеш.

Адамаш буьрсачу буьйсанна чутийнера, ж'лаьлеш шийлачу буьйсанна доьрчашна к'еллий, божалш к'еллий д'латийнера. Ц'нийзачу маханний, махо кегдеш чу-деттачу акказийн генийн, юкъ-юкъа охъаеттачу нехан кертийн бен кху ураман новкъахь кхин г'ловг'ла а яцара, я гуш садолу адам а дацара, цхъа хан яллалц. Амма, мохо ц'нийзарца г'ловг'ла еш буьйсанна дикка хан яьлча, кху ураман новкъахь лакхара охъадог'луш цхъа адаман г'лаларт гучу-м делира. Хин толг'ин санна массо а метте кхочуш, д'лаьндарг санна хьийзаш луьра хьийзочу махо и адам галдохура. Лаьржачу буьйсанна, хьийзочу дарца-на цу адаман юьхьсибат ца къастарехъ а, иза зударшха стаг юйла-м хуур дара, цуьнан юкъ ехказчу, оба санна хецаеллачу ехачу бедарх а, коьртарчу к'айчу йовла-

кхах а. Иза цхъа глеххъа генара йоглѣла хаан дезара цуьнан я ца луш ярах. Иза коьрте боьссинчу балнна араьллѣла хаан дезара цуьнан тховса араьларх.

Хлара зуда хьокхучу мохо кест-кеста серийн кер-тех еттара, тлаккха хлара, доккха са а доккхий, цхъа кхерам даг тле а тосий, хъала а айъалой, юха а йола-лора. Кху хьокхучу дарцехула халла еана хлара зуда, цхъана лохчу, мокхачу цленойн ке меттана шина утар-мех тесначу глора клелдлахула а яьлла, кху кертахъ глеххъа серлонца лампа йогучу кора тле йолаелѣра, хал-ла когаш а текхош, голаш тле охъа а оьхуш. Хлара, шель-яларал совнаха, глел члогла еллера. Цхъалхачу йовлакх-ца, юткъачу кучаца кху шийлачу буса араьларх, хлара ша а ца кхеташ, цхъа дегі а нѣзош, херцаш шелой, йовхой а етталуш, кхуина цамгар хиллера. Хлара цу кора клел кхаьчча, цлаьххъана, шена хлуи ду а ца хууш, мохо дарц диттинчу кора клеларчу учи тле, орца даккха мохъ а ца хъакхалуш, аркъал охъаюьжѣра. Жимчу ко-рах аракхеттачу клезигчу серлоно, кху охъайоьжна Іуьл-лучу зудчун глеххъа ехачу юхьтлѣрачу буткъачу ме-ран ах а лоцуш охъаеана, глиндуьллуш цлѣийнина клу-жал а гучуяьккхѣра, кхуьнан аьтту лерг а дато хъал-кханца гучудѣлѣра. Хлара наггахъ са а доккхуш яхъелла Іуьллѣра, кхунах — «хьо-м тлаьххъара а сан кара йоглур ярий» бохуш санна, беш цхъаннах а кѣнхетам боцу дарц а летара. Кхуьнан цергаш вота етташ санна вов-шах етталора, хлара цкъа а, шозза а йнстхилан юьйли-ра, амма, йист-м ца хилалора.

Кху кертахъ татанаш хезна делахъ а, я ша кху цлѣй-нан воккхаха хиларе терра сагатлуш хиларна делахъ а, хлара зуда Іуьллучу кора тле а веана, цхъа воккха стаг, шина блярга тле чуьра серло ца кхетийтан куьй-гаш а лаьцна, ангалин бляргана тле а таьйна, леррана шайн кху керта арахъаьжѣра, амма Іуьллу зуда цунна ган-м ца гѣра. Иза, меллаша юха а ваьлла, шен мет-та охъавѣжѣра.

Хлуи стаг ю теша кху буьрсачу, шийлачу буса кху дуькѣачу дарца юккѣехъ Іуьллу н зуда?

Иза, хлѣнца ша Іуьллучу кху кертарчу, хлѣнца ду-кха хан йоцуш корах ара а хъаьжна, хлара Іуьллуш ца гинчу Асхъабан йогі яра. Кху юьртан лакхахъа эвла-йистерчу клотарарчу Мусни Бауддега маре а яхна, шен цле Кулсам а йолуш.

Кулсум Бауддега хіинца цхьа шо хьалха яхнера маре, шен вежарша а, йи жарша а ма гло боххушехьа, шена Баудди уггар хьалха тле а хьовзарна, веа тле-хьийзарна дукха а везаре терра.

Хіун хиллера техьа, хіинца ша Іуьллучохь тледеттачу дарцана делахь а, аркъал Іиллар хьаьхна делахь а ха а хаьрцина, лампин серло гучу корехьа йирзинчу Кулсумна?

Тховса мох балале, маьрклажан хенахь жимчу клотарарчу Мусин Баудди волчу сакъера дукха кегий пах гулбеллера. Дикка сакъийрира цара кар-кара эцарца дечиган пондар а локхуш, Тлаккха цхьана накъостехь ловзо кехаташ а карийна, касо варех ловзуш а дикка Іийра хІорш. Царех ловзан кІордийча, уьш кар-кара оьцуш, хабарш дийцан хевшира. ХІорш хабарш дуьйцуш Іаш жимчу Кулсума шортта йокхь а кхерзина, йоккха сискал а йина, кхарна яан хІума а елира. ХІорш цен «марвежарий» хиларе терра, кхарна хІоранна — «кІант» — бохуш, елаелла хилла, шега балу там а бина, Кулсум дехьа чу а яхна, агІор елира. Цул тІаьхьа дукха зама яллале, кху хІусаман да Бауддий, Ахьъяд, Далхьад боху цуьнан ши доттагІий воцург кхин болу кегий пах, тховса хьокхуш болу мох сацахь, кхана дечиге дахан деза шайн, аьлла, шайн-шайн цла а бахна, хІара кхо доттагІа цхьаьна а висна, цхьацца къамелаш деш Іаш, наха жима волуш дуьйна а «эхь ца хеташ вуй», «тІахьаьлла стаг вуй», олуш волу 23 шо кхаьчна Ахьъяд, — Баудди! — аьлла, вистхилира.

— Хіун бах ахь? — аьлла, Бауддис, шайн лаьттан цІенкъа туй а кхоьссина, шен хіинца далан тохаделачу мекха тле а кхочуьйтуш, шен жимчу бета тле куьг хьаькхча:

— Тхойша хІунда веарий тховса хьо волчу? — аьлла, Ахьъяд юа а вистхилира.

— Схьадийцахьа шаьш деана гІуллакх, хІун ду и? — аьлла, Баудди вистхилча, Ахьъяда шен къамел діадолийра:

— Баудди, дагадогІий хьуна, вай хіинца цхьа кІира хьалха орца кІотара синкъераме а дахна, цигахь дика зудаберашца са а къийрина, гІеххьа хилла маларан кеп а йолуш, хіинца кху чохь волчу вай кхаамма цхьа барт бар?

— ДогІу суна-м и дага, Ахьъяд, — аьллачу Бауддин

бос байра, цуьнан сибато цу бинчу бартана и реза ца-хилар хоуьйтура.

Нара тлерачу цлечу истанга тле, ши куьг коьрта клел дуьллущ аркьал вижина луьллучу Далхьада, шен шога шуьйра юхь цкьа слан а кьажийна, хьала а айъавелла, шен хийрачу яккхийрчу цергашна юккъехула, нийсалла кхуссуш санна, дахдеш туй кхоьссира, и туй наьларна юххехь лаьттаху лохчу цлестан глумгланан бухах кхийтира.

— Вай, вешан зударш а битина, цу синкьерамехь ваьш кхаамма сакъийрина кхо йол ялон тлаьхьадавла чларло йирий, Баудди?— аьлла, Ахьъяд юха а вистхилча ойла еш ладоьглуш лачу Бауддис,— йира, дера,— аьлла, охьа а таьлаш, шен корта схьалецира.

— Иира, дера, Вай цу буса эвлаяэх, кхетта лаьттачу баттах, вешан варданна йоьжна хиллачу говрах а тлехь дуйнаш а бууш, чларло а ма йира, Шозлаглчу дийнахь оцу луьллучу Далхьада а, аса а тхаьшшиннан зударш битан а ма битира... — аьлла, Ахьъяда, цкьа со-цанха а хилла, юха а шен кьамел дладолнира.— Хинна ца тховса а ахьа хьайи зуда ца йнтахь, ахьа тхойшинна бинарг тешнабехк а бу, тле хьо тхойшиь ловдал хеташ, тхойшиннах воьлуш а ву.

— Ахьъяд! Со шуьшинна тешнабехк бан а ца гиртина, я шуьшиннах велан глерташ а, воьлуш а ца лела. Кхин стаг вацахь а, сайн дош кхочушдалла стаг воцуш а ца Ийна со... Бакъду, хиницалц схьа, вай и барт бичахьана, цу сайн зудчух Кулсумах кьахеташ Ийна со, хлунда?.. И соьга еачихьана, иза цуьнан наха шайн цла цайитарна а, юьтург цахиларна а, шуьшинне ма-каъара, и соьга еачи мегар а дац, цла а юьтур яц, аьлла, цуьнан воккхах волчу вашас а, дас а дуйнаш биьна дела... Ахьъяд, со, аша шаьш гуттар а ма-аллара, адамах атта дог лозуш ву... Иштта сайн дог лазарна Ийна-кх со и сайн зуда ца юьтуш. Зуда йнта-м хлумма а хала дац... Хле, схьайоьл цкьа! — аьлла Бауддис, дехьачу аглор яьллачу шен зудче — Кулсуме мохь тоьхча:

— Тхойшиь чохь а волуш-м дийр дац ахь и глуклакх,— аьлла, Ахьъяд, Далхьад хьаланккхира.

— Валлах! дера, дийр ду-кх, шуьшиь теш а волуш-м,— аьллачу Бауддис юха а мохь туьйхира,— хьо схьайоглий? — аьлла.

Набарх иккхиина Кулсум, чуьрчу шен марвежарийи

юьхьна елан а къекаш, меллаша наьларх чохьа а яьлла — ХIун элира аша? — аьлла, шен коьртара кIайн йовлакх тодан хIоьртира.

Гаьржа багор баьргашна хьаьвзина, «тешнабехк бина» боху дош мелчу цIен сара хилла массо а пхенах чекхболуш, оьглазвахана волу Баудди вистхилира:

— Ахьяд!.. Далхьад!.. шу шиъ а, гIера дела а теш волуш, сайна хьарам еш, нахана хьанал еш, исс елахь исс а, эзар елахь эзар а цIе тосуш, и лаьтта Кулсум йити ас.

— Вай! Вай дела! — аьлла, Кулсуман шийла мохь белира.

Бехказлонна делахь а, я боккьалла а халахеташ делахь а — ой! ой! ма аьллахь! ма аьллахь! — аьлла, Далхьад, Ахьяд хьаланккхира. Наьларехь лаьтта Кулсум цийбина цхьамза йоьттина дагах чекхбаьккхича санна ягнийнера — ма... ма...ма алахьа! — олуш, ша лаьттичохь охьалахъялан йоьлча, тIехьаьддачу Ахьядий, Далхьадий схьалецира.

— Вай, нана! Ас хIун дийр ду? — аьлла Кулсума цкъа шен жима корта Ахьядан белаш тIе бижийра, дог кIадалан а доьлла. «ХIокху минотехь меттахь ца хилахь, тIаьхьа цхьа бохам хир бу-кх суна» — аьлча санна, Кулсум, ша гIортарна делахь а, жимма метта а сана, «Бегаш бора алийша! бегаш бора алийша!» — аьлла, Далхьадана тIекхийтира.

— Ой, собар дехьа, Кулсум, стаг яц хьо? Сел йохий ма хьовза, цо-м ша дIа бахарий, — аьлла Далхьад вистхилча, Кулсум дикка гIоле хуьлуш оцу меттехь жимма меттаян йолаелира. Амма шегара цхьа дикка дика болх баьлча санна, шех цхьа кьонаха хилча санна, жимма деган токхо а йолуш, цхьана агIор, шена Кулсум дукхазарна, цунах къа а хеташ, меркIел ка етташ Iаи Баудди: — Далхьад! Ахьа хьашт доцург дуьйцу. Стенна лейо ахьа иза, гIуллакх дIадаьлча?.. Кулсум, Далхьада бохург хьуна тамана бохуш ду... Хаалахь, тховса дуьйна хьо сан зуда йоцийла... — аьлла вистхилира.

Кулсуман хедан герга дахна деган пхенаш адаман баьрга ма гойла, оцу меттехь Кулсумана хеттарг, цуьнан кийра аьлла цIе адаман синна ма хаалойла. Мел холчу хIоьттинера иза. Ца хаьа, Кулсум оцу меттехь, Iай довхачу цIа чу деана ло санна, ешна дIа хIунда ца елира. Ца хаьа, Кулсум оцу меттехь, цIерга тесна неларан мача санна, хебна дIа хIунда ца елира.

Бакъду, Кулсум цу тайпана хIаллакхуьлуш кIел ца йиснехь а, цуьнан деглахарчу пхенаш чухула тулгIи ту-хуш довха цIий доладелира, цуьнан кийрара жима дог цуьнан шуьйрачу некках чухула летан а доладелира, цуьнан готтачу хьажа тIехь Iохку пхенаш кхехкарна алсамдаьлла цуьнан жима корта лазан а баьккхира. Кулсум, са а ца тохаделла, чохь болчу шен «марвежарех» эхь-бехк а дайъина:— Ма алахьа со йити! Ма йитахьа со, хьайх а йоккхуш? Ас хIун дан деза? Со хьанна тIеталан еза? Ахьа-х хьо суна гIо эшначу мет-техь сан ваша хилла дIахIуттур ву бехира соьга! Ахьа-х сан дог ца эшош, хьайи цхьа меже яккхийтан реза хир ву бехира соьга!.. Со-х цхьа гIийла бо дара, дестечуна хьалха кхиъна. Ма кхоссахьа со дIа, ма ехьа со хIаллак! ма ехьа со хIаллак! Ас хIун дийр ду?— аьлла шех хьаьрчинча; Бауддин хьалхехь дуьйна а кхунна лозу дог лазарна алсамдаьлলেখь а, шен дош, ша шен дотта-глашка дийр ду аьлларг кхочуш ца дича вер вац ша, аьлла хеташ, ша бина барт хIор денна бохург санна тIех ца беттийта, Баудди, Кулсум йита хьовха, шен цIийнах цIе йилла а реза вара, нохчийн Iадата юкьахь ша кхиарна. Цо, шех хьаьрчинчу Кулсуман куьйгаш шен кочара дIа а дохуш, элира:

— Кулсум, ахьа сатоха, хьуна кху гIуллакхах хало а ма хила, хIара иштта яздина хилла вай кхоьллинчу дала. ХIица хьо суна де-буьйса ца лоруш коча хьерчарх; хьо хьайи адамалла диндина суна дукха елхарх, вайшиннан гIуллакх дIадаьлла даьлла, иза кхин.. юха дерза йиш йоцуш ду.

Бауддис шен кочара ша дIаяккхарх, Кулсум цунна, чIогIа дехар а деш, коча хьерчара, амма, Баудди гIулгал а чIагIвелла ваьллера.

— Хир дац!.. хир дац!— аьллий ас хьоьга. Иза кхин юха хир доцуш ду-кх, витахьа со!— аьлла Баудди, шен карара Кулсум цIенкьа а кхуссуш, хьаланккхира, бертал йоьжна Кулсум, жимма Iийна хьалаайъаслира, цуьнан беснеш тIехь дукха елхарна бIаьргех ихначу ких хилла хьоькхнаш яра, и Iиллинчу цIенкьахь кьаьсташ гуш цуьнан билхинчу бIаьргаша гIеххьа яшийна меттиг яра. Хьаланккхина Кулсум чIогIа кхераелла яра; цуьнан дегI, арахь хьийзочу буьрсачу дарцана а доцуш, тховса хиллачу бохамна чIогIа эгош дара, цо халла кьурдаш дора, цо Бауддега дух-духа а дехарш

дахь а, цунна хаа-м хаьара, Бауддис цкѣа ша аьл-ларг атта дохор доцийла. Делахь а Кулсумна хетарг адам гуттар а цхьана эшарехь цалаттар дара. Кулсум, тѣаххьара а ша дог диллича, охьахинна жимма елха а йилхина, йистхилира:

— Цѣа яхан меттиг бацар-кх сан. Хьайн зуда ца яхь а, кху хьайн декѣа тѣхь мукѣана а йнтахьа со,— олуш, Кулсум шен кера йожа юха а тѣхьаьдча, Баудди иза шен карара меллаша нар тѣе охьа а кхуссуш, цкѣа, ирахь лавтташ волчу Ахььядей, Далхьадей а хьаьжна, вистхилира:

— Кулсум! Хьо сан тхов кѣл Ийча, ахьа дуу долу сайн ялта доккха хѣума хеташший, хьо кху тхов кѣл Іар тамаша хеташший-м ца боху аса... хьо кху тхов кѣл ма-сеццинехьа, наха, ас хьо «йитина яц»— эр ду-кх.

Шена шен сил а дукха везачу Бауддис и шега аьл-ларг лан кийра боцу Кулсум:— делахь!.. делахь ахьа со тилийна, тѣхийна ялийна хилла-кх! Со... Хьуна со кий-рахь дог доцуш цхьа Іовдал ю моьттина-кх, хьуна со атта хеташ хилла-кх!— аьлла, аранккхира, Ахььяд, Далхьад, лаьррина Бауддега а хьаьжна — хьаштдоцург ду-кх хѣара!— аьлла, вистхилира, шайн дагахь кхин доллушихьа.

Арахь луьра хьийзош дарц дара, и хьийзадора цкѣа дуткѣачу озанца, тѣаккха стоммачу озанца борз санна угѣуш уьдучу шийлачу мохо, иштта хьийзоцу буьрсачу дарцехула дегѣах шийла хьацар детташ, кийра ша биллина, кху юьртан боккхачу ураман новкѣахулу махо нехан серийн а, анлийн а кертех а етташ, гор а етташ цѣа а еьна, хѣинца тѣдеттачу дарца кѣл, йогуш лампин серло гучу шайн жимчу кора кѣл учи тѣхь Іуьллуш яр-кх Бауддин зуда и Кулсум, наггахь садолуш а, ца долуш а.

Кулсуман да Асхьаб, тохара хьалха санна, кора тѣе веана, цкѣа ара а хьаьжна, йовхарш а тухуш, меллаша шайн лоха иел а йоьллуш, ара а ваьлла, хьоькхучу дарцана ша тѣекхоьллинуш шен кхекхийн кетарх а хьерчаш, шайн халнийн божалан павѣаре а вахана, шайн бугѣанашка хьажа велира.

Хѣинца Асхьаб, бугѣанашка хьаьжна а ваьлла, чу-вогѣуш цунна учахь Іуьллуш шен йол Кулсум гур ю, цо чуьра Кулсуман йоккхах йолу йиша а, Кулсуман десте ларалуш йолу Човка а сама а яьккхина, Кулсум чуюь-

гур ю. Тлаккха, йоккха цле а латайитина, Кулсуман деглана парглато, гле лыхуш, уш дика хыйзар бу, тлаккха Кулсума эр ду — «хун дийр дара теха аса сайн шу а ца хиллехь? Лийр яр-кх со цу дарцехь, цу шелехь тховса йиснехьара. Ма дика ду-кх шу сан долуш. Аса шаш бохург ца динехь а, со шайн хиларе терра, лалашйо-кх аш».

Хла-хлан, хинца шайн бугланашка а хьяажна во-гучу Асхьабана хлара ца го, цо-м хлара шена гинехьара, чуюьгур ярий, хлара шен йол хиларе терра. Хлара наьларна гена Илларна а, кхуьнан когашкахь хьала-добьтина даьккхина лублуш жимма дечиг хиларна а, Асхьабана хлара ца гин, иза, меллаша шайн наьл а йиллина, чуваха.

Вахча хун ду Асхьаб хинца хлара а ца гуш чу, иза-м хинца дукха ца хьелуш аравалан а мегий, шайн чохь товханахь йогуш йолу цле лахьяларна, иза юхалатон кху Кулсуман когашкара дечиг дахьа. Хлара шена иштта ирчачу буса арахь, наха дохийнчу дагца лублуш гича, Асхьабана, ша хлара Бауддега яхча цла юьтур яц аьлла дуй бианехь а, мел хала хетар ду, мел дог лозур ду цуьнан кху Кулсумах, хлара шен цийх яьлла шен доьзалхо хиларе терра.

Хлунда йнтира теша Бауддис шен зуда Кулсум? Хлунда яьккхира теша цо жима Кулсум шех?

Кулсум яцара, ша Бауддина хан а йиллина, Седда маре йоьдуш гучу а яьлла, шен воккхах волчу вашас йиттина, йишас барт биттина, шена гело йича шайн жимчу ото чохь ша йисинчу заман чохь, шен кехатан пондар кара а эцна, бляьргех даккхийра мелчу хин тла-дамаш а оьгуш, Бауддина хлара йиш лекхиарг?

Йитахьа со, сан дика ваша,
Чеха ма ехьа, сан хаза наша,
Мел хала дуйцу хлара дуйне дитар,
И санна хала ду беза нах битан.
Йитахьа со, сан дика ваша,
Чеха ма ехьа со, сан хаза ваша,
Мел хала дуйцу са деглаха къастар,
И санна хала ду беза нах битан.
Йитахьа со, сан дика дада,
Хыйза ма ехьа со, сан хаза дада,
Наний, бер къастар мел хала дуйцу,
И санна хала ду тхошинна къастан.
Йитахьа со, сан дика нана,
Чеха ма ехьа со, сан хаза нана,

Дог лоцуш кхетта даш мел хала дуьйцу,
 Иштта чевнаш ю тхойшинна йийраш.
 Ахь бохург вай дича, сайн нахах со йолу,
 Ахь бохург ца дича, хьовха со йолу,
 Хинца хIун де аса, нана яларг?
 Хьох дагаюьйлуш ю, нана ялариг.
 Це яьлла ма яьлла шийлачу ва кийра,
 Бовссина бала хьавьзинчу ва коьрте...
 Iалур яц ва хьуна, дегIах са кьасталц,
 Iалур яц ва хьуна, хьовца со ца хилча.

И йнш ша лекхна яьлча, мохь тоьхна йилхина, Бауд-
 дега ша цаяхийтар ла ца делла, дуучу хIуманах мотт
 ца тухуш Кулсума ца даьккхира де а, буйса а?

Цхьана дийнахь, Кулсум шегла маре цаяийтаран а,
 еача мегар дац аьлла цуьнан воккхах волчу вашас а,
 дас а биничу дуйнан а ойла еш, дегIах кьастан санна
 са а хьийзаш, шайн гIеххьа доккхачу ца чохь нар
 тIехь пенах а таьйна, ши пха болчу дечиган пондарх
 пIелг а туьйсус Баудди Iаш, шайн лулахо цхьа зуда
 чу а еана, Кулсума лекхна йнш цо шена йийцичи, Бауд-
 дис ца элира хIара илли?

Даи белла дуьсуриг ца хили...
 Хьо маьлхан ва дуьне,
 Наной белла дуьсуриг ца хили...
 Хьо маьлхан ва дуьне,
 Мел холчу хIоттий ахь...
 Сайн жимчу Кулсумца
 Мел гIайгIане вожий ахь...
 Сайн жимчу Кулсумца,
 Ма хьийзахь дегIахар хьо мерзан са...
 Сох кьастан ва санна,
 Ма цийзахь кийрара дилхан дог...
 Лавьца куьйра ва санна,
 Ца моьттара ва суна...
 Аша холчу хIоттор ву,
 Тохийша мерза са...
 Шортачу ва кийрахь.
 Масане кIант ву хетий...
 Бохуриг хилаза,
 Вай бен дац хетий...
 Дезарг хилаза,
 Йиллина лавьташ вай еца...
 ТейогIу ва оршот,
 Вайн гIайгIанна йовьлуш еца...
 И жима ва Кулсум,
 Кара делла ва деца
 И дашон ва мухIар.
 Кховьлличу вайн делах

Беза дуй ша бууш,
 Таьржачу тахьти чу,
 Марчош юкъахь ша хьежорг хиларх.
 Ша едда йог'лур ю, аьллий-ца Кулсума.
 Ма хьийзахаь хьо, дегахар мерза са...
 Даьктастан ва саина,
 Ма цийзахаь хьо кийрара дилхан дог.
 Лаьцна куьйра ва саина.
 Вай буур ма бу-кха
 И мерза ва безам.
 Сирлачу вайн баттах
 Сирла чиркх ва бина,
 Жимачу ото чохь хазацу Кулсумца
 Буьйсанна хан ялалц,
 Хийла шо дакарччалц,
 Къена къан ва даллац,
 Онт, лаила ялалай... ва лайла ялалай...
 Ва лай... ла яа... ла...лай...

Ша и илли аьлла ваьлча:— Да вала хьан дуьне дела-кх, маца гур ю теша сайн тхов к'елахь сайн жима Кулсум?— аьлла, Бауддис ца белира, Кулсума шена караделла дашо мух'лар бохчий чуьра схьа а даьккхина, цунна барт?

Бауддис ца элира, шен расхачу динахь шена тий-хьа а хаййна, ша Кулсум ядийна вог'луш:— Кулсум, хьайн нахах яларх шек ма ялахьа, со ву-кх хьуна, хьуна веззачу тайпана вайшнъ даллалц,— аьлла?

Цо и аьлча, Кулсума, Баудди кьевллина тийхьахула мара а вуллуш, ца элира:

— Баудди! Хьо цу тайпана ахьа хир ву моттийтина дела йог'лий со-м хьовга, цундела везний суна-м хьо х'инна хьалхалерчул а дукха...

Тховсалерчу кху таьнан шийлачу буса Кулсуман да Асхьаб ц'е лато дечиг дан а, я шайн буг'анашка хьажан а кхин ара ца велира. Кулсам г'лора а йнна, къажа а къежна луьллура. Иштта и луьллуш, луьйран ламазанна араваьллачу Асхьабана карийра, Кулсум шена евзича, цуьнан бос байра, цунах къахетта цуьнан дог лазан а доладелира, амма ц'еххьана, ша Бауддега Кулсум яхча мегар а дац, ц'а а юьтур яц, аьлла бинна дуй дага а беана, Асхьаба чехка шайн чу а иккхина, шеп ший а к'лант хьала а г'аттийна, Кулсам яздийна лулара шайн нуц волчу яхьхьира. Дийнах дикка хан яьлча, Кулсум лийча а йнна, кхеран невцо д'а а йовьлира, тезет а лелийра. Кулсумна т'аьхьа нехан хийра зударш бел-

хахъ а, кхуьнан дестей, ппжарий ца боьлхура, Асхъа-
бах а, шайн воккхах волчу кІантах а кхоьруш.

Кулсум йитина Баудди, цхъайолчу заманна холчу
хІоьттинехъ а, тІаьхьо меттавеара.

★ ★ ★

ХІунда йира теша, дешархо, Бауддис шех тешан а
тешна шег аана Кулсум хІаллак? Цо Кулсум ца йити-
нехъ, Ахъядий, Далхъадий Баудди вуьйр-х вацарий,
«Бауддис шен дош кхочуш ца динна»,— бохуш, Баудди
бераша тІаьхьа бІаьллаш а кхуьссуш-х лелор вацарий.
«Бауддис шен дош дохийна, цуьнга цхъа а вист ма хи-
лалаш»,— бохуш, и юьрто а вуьйцушша-х хир вацарий.
Нагахъ, иза кегийчу наха вийцича а, хІара валлац-х
вуьйцур вацарий. Иза, цкъа-шозза кегийчу наха дийцан
а дийцина, шайна цунах болуш пайда а, Бауддина долуш
зен а ца карийна кІорда а динна дуьжуйтур дацара? Ма-
сала, и гІуллакх, дукха екаш йолу Іаьржа кыг хилла
юьрта тІоьхулу хІара Баудди кхайкхош лелча а, хІара
азвелла, я цамгар кхетта лийр-х вацарий.

Дешархо! Бауддис и гІуллакх ша валлал вон дин.
Тахана и гІийла бо хІаллак а динна, похчийн боданен Іа-
датехъ цо эцна шуьйра «стогалла» хІинца, халкъа
юкъахъ ша и дарна шен цІе ца яхарна а, нахана ша
хьалхалерчул совнаха стаг цахетарна а цо стеннах а юх-
кур яра, цу шех тешначу адаман ойла йича, иза хІинца
ша ваьллачул шиь дохко а вер вара.

Дешархо! Цу тайпана волчу Бауддин «Баудди» аьл-
ла цуьнан цІе а язъеш, къолам кхин дІа шаршан ца
туьгу сан, ойла ехъа цо динчул, дика ладогІахъа кху
гІуллакхе, цул тІаьхьа хир вар-кх хьо сан хьанал на-
къост.

Хьо холчу хІиттош, я хьан йоцу зама аса кху сайн
хабаршца схъайохуш, аса хъайга лебечу кху маттана
жимма а хьо реза велахъ, ахъа ладогІа сан пхьозлагІчу
хабарс...

І А Д А Т

Іуьйранна цхьа а адам меттахъхъале, Шуьйта боьдучу новкъа Органан члож чу цхьа говраварда юьйлира.

Цу варданна хьалха Іаш хьаьрсачу ехачу можаца, чоьница, ах аьрша хиллал лекхачу Іаьржачу куйнаца Арснакъа вара. Цуьнан цхьана куьйга хьийзош суьлхьанаш дара. Цо, шен аьтту буйнара архаш меттах а хьаьйой,— «ХІай!.. Чу!.. хІай!.. дала хайр дариг!..» — олий, наггахъ говр дІачовхайора.

Арснакъинна тІехьа вардан тІехъ хІинцца ялийна кхо бутт кхаьчна цуьнан кІентан зуда Бикату Іара, Арснакъа меттах мосазза хьайн, Іаьржачу гуьлмаьндица шен хаза горга юьхъ дІа а лечкъош.

Кхеран вардано, некъ жагІинн хиларна, ечу гІовгІанал совнаха, семано, хьакхар хьакхаза хиларна, Іад хьаькхча цІевза пондаран пха санна, юкъ-юкъа цІийзаш гІовгІа йора. Кхеран алаша, ша чІархъаьлла хиларе ца хьоьжуш, Арснакъас дукха лелаярца Іамаярна, дайчу боларахъ йоьдура.

Бай-й хьоькхуш Іуьйренан мох а бара, некъана дехий, сехий лаьттаху лекхачу дехачу аьрцнаш тІерчу юькъачу хьаннийн гІеххьа гІаш а лестош. Цу аьрцнашна тІе йийшинна йохкуш сирлагсийна стигланаш а гора, церап малхбалехьара цхьайолу арло, хьалагІерташ малх хиларна, шапталан басахъ а яра. Хьаннашна юкъахъ тайп-тайпанчу эшаршца декачу олхазарийн гІовгІанаш яра хезаш. Наггахъ тІехула девдда доьлхуш куьйранаш а гора. АрснакъагІар боьлхучу кху готтаху некъаца дол-

чу Инна хуьлла генна бухахь буткъа лаьхьа хилла сет-
таш члугъетташ хьерадаьлча санна цу Инан кийра дут-
къачу цлорланах а буьзна, шина а аглорчу мокхан, сий-
нан, клайн, лаьржан тлулгийн бердаша шайн шийлачу
мара а къуьйлуш, доглучу цу Органан наггахь цхьанхьа
бердах кхетий, шийла мохь болу, и мохь кху готтачу,
клоргачу Ин чохь саца ца туьгуш, орца доьхуш санна,
хуьлла генна ирхдахна лекха лаьттачу аьрцнашна тле-
рачу хьаннашна юкъа хьоду, кху готтачу некъаца дла-
салелачу пахана шен цхьа глайгла-бала балхош санна
цлийза а цлийза.

Тлулгийн новкъа а даьлла варданахь дайчу бола-
рахь дладоду Арсанакъий, Бикатуй, хлинца дукха хан
йоцуш Арсанакъас, шайн чохь зударшха стаг Бикату бен
цахиларна, иза шена гучу а яьккхина йистхилийтарна
хлинцалц схьа вовшашка дистхуьлуш хиллехь а, хлин-
ца хлокху сохьта вовшашка дист ца хуьлура, цу шинмо
хлораммо а ша хлоьттина воьдучу некъахоcho ечу тайпа-
на ойла йора.

Бикатус ойла йора шен майрачул лусамни, тахана
шаьш цлера довлуш, иза шена глийла гина дела, цунна
хлун сингаттам бу ца хууш. Бакъду, лусама сийсара
дуьйна а вара ойланаш еш, Бикатус хилларг дийца аьл-
ла хаьттича а, цунна жоп а ца луш. Бикатуна тахана
луьйранна ша самаьлча а карийра лусама бляьргаш а
бетташ меттахь луьллуш, цхьацца ойланаш еш. Тлаккха
Бикатус, тлэкхетта барт а белла:— дийцахьа суна, хьай-
на хлун хилла... дуьйций ахьа?.. Хлай, хезий хьуна?.. —
аьлча,— «Хлумма а ца хилла суна-м, цхьацца ойланаш
яр бен!..» — аьлла, лусама ладлийра.

Цундела Бикату, цуьнан шех а лачкъийна къайла-
даьхьнарг хлун хилла ца хууш, цо шена йолу глайгла ше-
ца ца еккъал цунна ша хийра хетта моьттуш, хлинца ша
ен ойла, тлаьхь-тлаьхьа клоргера еш, цунах члогла син-
гаттам баьлла йоглура.

Йоккхачу юьртарчу шайн цлахь, некъехьарчу доккха-
чу цла чохь, нара тлерчу клайчу меттахь луьллу Бикату
майра лусама ван а вара глийла. Цо, кест-кеста доккха
са а доккхий, ха хорцура, амма синтем-м ца хуьлура. Лу-
самина шена а ца хаьара, шена хлун глайгла ю. Кхуи-
на ца хаьара, шена хлун сингаттам бу, сел члогла шен са
хлунда хьийза. Хлара, цхьа кийрахь шена хаа а хууш ба-

ла болу стаг санна, холчохъ вара. Ойланаш еш тховх
блаьргаш а кързош луьллучу кхуина, хинца шен дай,
зудий доьдучу кадаме хлокху деношкахъ ша ваха дезаш
хилар дагадаеча, кхуьнан ойла сецира, тахана цлахъ
ийна шен дан хлума дацарна, кадаме глор ша, бехк тле-
ра балар а хир, хинца шен бларзделла са малхадала
магар а доллур, аренех, хьаннех, бецех блаьрг а кхеташ,
Бикатуга нийсса безий техьа аьлла, дукхабезаш болчу
шен лаьржачу динахъ ша цига ваха араваьлча, шен
хинцалц цу динахъ миччахъ ваха араваьлча а долу-
чу тайпана самукъа а долуш, аьлла.

Лусамас, чехкка шен гловтал тле а юьйхина, луьйран
ламаз а дин, араваьлла шайн ханнийн божалара шен
лаьржа лекха дин ара а озийна, цунна гатанан тлорми-
га чохъ хлоъ а оьллина, чехкка нуьйр тиллира. Тлаккха
чу а вахна, шен клархаш-маьхьсеш тле а дуьйхина, сийна
чоа тледуха хлоьттира.

Лусамас хинцалц куьзгана чу а хьоьжуш, шен сий-
на чоа тледуьйхина ваьлча, шен шуьйра накха болчул
тле а боккхий, Бикатуга олура: «Клант-м оьзда вара, да-
ватларг, жимма меран дукъ тледаьлла дацахьара!».

Тахана лусамас, хинцалц санна куьзган чу а хьоь-
жуш, шен кегийра лаьржа мекхаш ца хьийзадора. Таха-
на лусамин дегI хинцалц санна бай хьаькхначу мохо
а дадо тамехъа дай ца лелара.

Лусамас, ша кечвелла ваьлча, шайн клайчу лохийчу
ценойн неларш, кораш тле а теттина, тлехула догланаш
туьйхира, шавш кхоъ цлера даьлча, шайн бухавуьсуш
кхин стаг цахиларна. Хлара, чехка шегара догланаш
шайн лулахочуьнга а делла, цуьнга керта хьажа а аьл-
ла, дезачу дегIаца шен динна а хинна, чехка юьртах ик-
кхира.

Шерачу ара а ваьлла длавоьдучу лусамас, цкъа а,
шозза а длаэккхийтина, шен говре бехха мур байтира.
Лусамас, кест-кеста говр юха а узуш, шед тухура, иза
кхосса а луш длаэккхийта, хинцалц санна шен саму-
къадалиьта. Амма лаьржа дин, мерах шок а етташ, тле-
наш тле хиттарх, иза члугъетташ некъана пурх дласан-
дарх, лусамин самукъа-м ца долура, бердах хьадда беза
боьжна луьллу кхера санна, лусамин нуьйра чохъ Iан
дегI дай а ца лора.

ХIунда гатлора теша лусамин са?.. Цо-х хинца кхо

бутт хьалха, ша Бикату ялаяле, цуынга олура: «Бикату!.. Хьо соьга еача, х'окху доккхачу дуьненахь цхьа а г'айг'ла хир яцара суна, цул т'аьхьа сайх х'уьа а хиларх, шек-вер вацара со. Хьо соьга яр кхочушхиллачул т'аьхьа ас эр дара, х'умма а дац шуна, к'ентий!.. х'умма а дац шуна, сан вежарий, со валарх!.. Ойла ейша! Масане к'ант хир ву кху доккхачу дуьненахь велла а, лиьр волуш а, дагна дукхадезаделла, даго лехна цхьа а х'ума нисдалаза? Х'инца со.. велча х'ун ду со?.. Ца хаьа шуна, сан дагна дукхадезнарг, сан даго дукха лехнарг, сан-м и кхочушхиллий, сан-м и нисделлий!.. И нисделча-хьана суна бен цахетарг ма хетийша бен! Суна луург хиллийша лууш!..».

«Аьлча х'ун дара лусамас, шега Бикату еача, шена г'айг'ла хир яц? Моьттича х'ун дара лусаминна, цул т'аьхьа шена сингаттам хир бац, г'айг'ла а шен рог'лана дег'лах хьаьрчаш хилча, сингаттам а шен рог'лана т'ебог'луш хилча?! Бакьду, лусамин сагатдалан, цунна г'айг'ла хилан, цуьнан х'окху деношкахь наха виьна стагга а вацара, вала воллуш луьллуш а цхьа а вацара. Шен таьржачу динахь воьду лусаме Арснак'аг'ларна дикка т'аьхьакхинра, к'аьсташ уьш а гуш. Бакьду, наггахь Арснак'аг'лар кхунна гучуьра-м бовлура, кху аьрцнашна юкк'ера некъ бердашна, аьрцнашца хьийзаш бодарна.

Ворданна т'ехьахь лаш йолу Бикату, т'аьхьавог'лчу лусамех блаьрг а кхетта, ч'ог'ла и тергалвеш йог'лура, цо х'ун леладо ца хууш. Бикатуна лусаме а кадаме ван дезаш вуйла-м хаьара, делахь а тахана ша цуынга «кадаме мацаг'лур ву хьо?» — аьлла хаьттича, цо «шинна-кхаа дийнахь бен г'лур вац со», — аларна, х'инца иза араваларх ч'ог'ла сингаттам баьллачу Бикатус, варданна хьалха лачу Арснак'инна ца хозуьйтуш, шен боккхачу некха т'е шен жима куьг а дуьллий, наггахь доккха садоккхура.

Арснак'ас кхушиммо ечу тайпана ца йора ойла. Кхо шаьш х'инца велла аьлла хезна, када доьлхучу жимчохь шеца кхиничу шен доттаг'лчуи ойла йора, и воцург, самук'адаккха дехьа-сехьа хьошалг'ла ваха шега нийсса кхин шен стаг цахиларна. Арснак'ас, шен суьлхьанаш кисана доьхкина — «х'ай, чу!.. чу!.. х'ай!..» — аьлла, говр д'ла а лаьल्लीна, зикар долиьра:

Элхьамду лиллах!.. Элхьамду лиллах!..
Ва везан дела, хьуна хастам бу!
Ва воккха дела, хьуна хастам бу!

Элхьамду лиллах!.. Элхьамду лиллах!..
Тхан сийлахь хьо эла, хьуна хастам бу!
Ва везан тхан дела, хьуна хастам бу!

Цлеххьана Арснакъас шен зикар а сацош, Бикатус а, кхо а цхьа цлеххьана цецъяьллачу челаххчу говро ойъучу тайпана кортош айъира, лакхара охьа шайна дуьхьал дукхачу гловганца дур догъу хезча.

Арснакъа, раз таьлаш, шайна генна хьалха новкъа а хьаьжна,— къаьхкина йогъучу гудалкхан татанах тера ду и дан-м,— аьлла говр сацо вуьйлира, тлаккха, цкъа а, шозза а даьллачу герзан тата хезча,— хла-хла, бехна нах хир бу уьш... хлай! чу! хлай!..— аьлла, шайн варда Инан йистехьа талаш, саца а йнна, ладогла хлоьтира.

Даьллачу герзан тата хезна, Iусамас шен говр хьала хьайира, оцу минотехь Арснакъаглар шена гуш цахиларна, царна цхьа бохам хилла аьлла хеташ. Iусама, варда а сацийна лаьттаху Арснакъагларох цлеххьана шен бляьрг кхетча, царна хлумма а сингаттам ца баьллийла а хьъна, Бикату а йолчохь шен дена Арснакъына ша гучувалаза хиларна, царна ша цагурриг, Инан йистера дитташ дуьхьал а лоцуш, шен говр а сацийна длахлоьтира, лакхара охьадогъу дур а хезаш, дечигийн глашна юккъехула хьалха новкъа а хьоьжуш.

Дукха хан ялале новкъахула охьайогъуш сира кхо говр а йоьжна тачанка гучуелира, тлехьа хьъна ши эпсар а Iаш.

И эпсарш бехна бан а бара. Уьш, хиницалц а кIирадийнахь шаьш сакъера Чехкара ма-эххара, тахана а боьлхура цига, кIипранде а нисделла. Тачанкина хьалха Iачу хьаьрсачу деншикан даккхий куьйгаш дерриге а цийделла дара, шайн чехка йоьлху говраш юхайизийна. Цуина говраша члогла ницкъ бора, цуьнан сийна бляьргаш схьалелха санна тледаьхкипера, шаьш доьлху некъ тергалбеш.

Деншико шен лаамца ца лоьхкура говраш, иза тлехьа Iачу эпсарша, «лалла!» бохуш, садала ца вуьтура. Тачанкина тлехь аьтту аглор хьаьрсачу даккхийчу ме-

кхашца Іан тоьлла эпсар-м башха хІара денщик сихвеш а вацара, нза воґІура, кехатан пондар санна лахара хсбначу шен лепачу эткийн буьхыгаш а детташ, багахь оьрсийн йиш а локхуш.

Говраш лахка бохуш денщик сихвинарг аьрру агІор Іан балди тІе чо а балаза, хьаьрса кІужал а оллийна, куйнан лаба агІор а яхна, сиййинна йир бохуш Іан эпсар вара Цо олура кест-кеста, шен карарчу ворхІазза йолучу тапчин юьхыг денщикан, хьацар дийларна айра боьллачу, букьах а Іуттий, шен корта цхьана агІор а кхуссий — «Митрофан!.. дІалалла!.. хьоьга бохий дІалалла?.. ДІалалла! ХІокху сохьта Елена Павловна йолчу дІа а кхачаве! Хезий хьуна? Елена Павловна йолчу!.. Ца кхачавой ахьа? Кхечу агІор дуьйцур ду вай...».

Арсанакъа, тачанки тІехь Іачу эпсарех шен бІаьрг кхетча, багахь цхьа вон шабар-шибар а деш, шен говр юха а ийзош латтара, кхин а варда дІайолаяллийтича, некъ готтачу кхачарна кхоьруш, уьш тІехбовлалц бохуш, кест-кеста ша царна тІехбовлан йитинчу меттиге а хьожуш. Бикату чІогІа кхераелла Іара, охьаюссур яра ша, алан даго а ца юьтуш, кьевल्लीна варданан цІа а лавцна.

Тачанкина тІерачу жимчу эпсаро, шен АрсанакъагІарах бІаьрг кхетча, разваьлла цкьа дикъ кхаьрга а хьаьжна, шен йир чІагІйира. ТІаккха шаьш АрсанакъагІарна уллохьа кхачан доьлча — кунах! Ва кунак! Шун паха сакъоьручу заман чохь герз кхуссу, тхо а ду сакъоьруш, оха а кхуссу герз,— аьлла, АрсанакъагІеран говран беа кога юккье тапча а тоьхна, чІогІа вела а велла, аркьал вахара.

АрсанакъагІеран говр кьаьхкина Іин чу а кхоссаелла, хьалхаран когаш чу а охкабелла йисира.

АллахІ! — олуш, Арсанакъа а, шен когаш чуччу бахийтина Іаччохь бертаза кхоссавелла, Іункар йирзинчу говран гоь тІе а хуш, цунна бертал тІевижира. Охьаиккхина Бикату, шен сийна сха коч когех а хьаьрчина, Іинан базе тІе а йоьжна, чу а кхозаелла йисира, варданна гена йоцуш,— «ва, нана! Орца дала! орца дала!» бахарца шийла мохь а хьокхуш.

Іусам, шайн варда кьаьхкаш гича, шена тІехбовлуш лавттачу эпсаршна вон ши бІаьрг тІе а боьгІна — шун да валла хьакхница, шун да валла хьакхница,— аьлла та-

чанкина тлаьхьа шен говр хахкан вуьйлира, тлаккха а, далап орца доцуш дисна шен дай, зудий дага а деана, сецира. Iyсама Бикату а йолчохь шен дена цкъя а ша гайтна цахиларна, цхьа суьлхьа доккхучу юкъяна ойна еш сецира, тлаккха «эхь-бехк дала лоьрийла»,— аьлла, Арсанакъагларна, шен говр тлехаьхкича, кхунна гира — цхьана аглор лекхачу Иннан басахь тийсалаш кхозу шен зуда Бикату, вукху аглор басахь чукхозаеллачу говрана тле бертал а вижна Iуьллу шен да. Iyсама, шена и сурт гича воьхна, шен говр юха а узуш, бляьрган неглар тухучу заманна сецира. Тлаккха мерах шок а тухуш — «эх!», — аьлла корта а ластош говра тлера охьа а иккхина, Арсанакъинна тлехаьдда воьдучу кхуьнан бляьрг кхийтира члоглачу диттан юьхках тасаеллачу шайн варданах а, кхозучу говрана тле бертал воьжначуьра юхаверзан глерташ воллучу шен дех а. Арсанакъа кхерам болуш а ца хетта, юхахьаьжначу кхунна гира, лаьтташ когаш а глертош, схьалацан кера хIума а ца йогIуш, басахь тийсалаш йоллу Бикату.

Бикатун хьаьрса горга юьхь лимонан баса йирзиннера; цуьнан таьлана сийна ши бляьрг шуьйра къаьрзиннера, цо кест-кеста мохь хьокхура: — Вай, дели, со чу йовду шуна! Вай делий!.. — олий.

И мохь вуно шера хазара Арсанакъинна, цунна Бикатуна цхьа бохам хиллийла а хаара, делахь а Арсанакъин Бикатуна орцах валан йнш яцара, говран нуьйран дечига тле кхетта члогла ге лазадарна а, латта воссаза ша хиларна а. Иза са ца даккхалаш а вехха Иллира, тлаккха жимма гIоле а хилла, хIинца кIелхьаравалан тохавеллера.

Бикату шен Iyсамех бляьрг кхетча, Арсанакъинна ца хазийтан меллаша йнстхилира: — ХIей! Со чу южу хьуна, валахьа чехкка со дIалаций!

Iyсаминна и хезира, цо, шен дена ша гойла а хьовжуш, тлевсана ший а куьг а лаьцна, Арсанакъинна тлера ши бляьрг дIа ца боккхуш, Бикату хьала озийра.

Iyсамас, говра тлера вардан тле волуш воллу Арсанакъа цIеххьана шег хьаьжча, ша хьалаяьккхинна воллуш йолу Бикату дIахийцира. «Вай, дели!» — аьлла, луьрчу маьхьарца Бикату Иннах чу керцира. Арсанакъинна ша, шен зуда хьалайоккхуш гарна, Iyсама эхьан берд шена тлехаьрцича санна, хебаш, телаш повкъя охьахьаь-

дира. Арсанакъа, цлеххъана шен Iусамех бIаьрг кхетча, иза кхуза муха кхаьчна ца хууш, цевцаьлла лаьттара. КIоргачу Iинах буьрка санна чукерчина Бикату цлеххъана цхъана жимчу куллах а тасаелла йисира. ХIокхо и кол цлеххъана язлуш схъалацарна, цуьнан орамаш дика духдевллера, и колл хIор бIаьрган негIар тухучу заманна тIаьхь-тIаьхъа бухъюьйлур. Бикатус и колл, кIохцалш ира хиларе ца хьоьжуш, чIогIа лаьцнера, цуьнан куьйгаш мелчу цлех дуьзнера цо — ва! ва!.. со хIаллакхуьлу шуна! — бохуш — шийла мохь хьоькхура, цуьнан цкъа цIен лаьттинчу беснешна тIехула горга, дакхнийра хин тIадамаш керчара.

Бикатус хьоькху мохь а хезаш, Арсанакъа чIогIа воьхна латтара — эхIей, велла вала со делаI-кх, велла вала со делаI-кх, — бохуш шен хебна юьхь шуьйра а къарзийна.

Арсанакъа, цлеххъана куьйгаца ге а лаьцна Iина йистехула схъахъаьдира, тIаккха, куллах а тасаелла йоллу Бикату шена гича, шен ге чIогIа лазадарна а, шехаь Бикату хъалаяккхал ишцкъ цахиларна а Iусамина тIаьхъа а хъаьжна, кхо мохь туьйхира — Iусам! Ва Iусам!

Кху готтачу новкъа чехкачу боларца охъавоьдучу Iусамина «шина шарахь тIе а хийзина къаьхьчу девнаца ялийна дела, шен зуда кIелхъарайоккхуш воллур иза, шен да а волчохь, хъай эхь!.. хъай эхь!» бохуш шена маьI-маьIлера тIе пIелгаш хъежош санна хетара.

Iаьржа хъаннаш кIайн хеталуш, кIайн стигланаш Iаьржа хеталуш, корта хъавьзина воьду Iусам, шегцаI вистхилча санна а хетта, юха хъаьжира.

— Iусам! Ва Iусам! ХIоккхуза хъажал цкъа, — аьлла шозлагIа а мохь а тоьхна, Арсанакъа, Iусамина Бикату хъалаяккхан маршо юьтуш, чехкка хъаланехъа волавелира.

Юхавирзина Iусам чехка хъаьдда вогIура, Арсанакъа тергал а веш. Кхунна дуьхъал сурт хIуьттурса, кегийнах шена дуьхъал хIуьттурса — «дала гечдойла цунна!.. Бикату дика стаг яра.. Бикату массаьрца а ийна, сов дог цIенан стаг яра, дала гечдойла цунна, хъуна дала собар а лойла», — бохуш саниг.

Iусамин дегIах хъала-охъа рогIана шелонан, йовхонан толгIе етталора, цуьнан Iаьржа бос буьйдачу хъаьж-кIийн базе бирзинера.

Хлунда воьхна теша лусаме?.. Бикату-м цо хлиница клелхъараяккхан а мегий. Ца висча ца мега лусаме сел члогла езна, сел дукха сатийсина Бикату а йоцуш? Ца товш хир дара хлиница лусаме Бикату клелхъара а яккхина, шайш тховса цла дирзича, хлиницалц санна: «Бикату, вайшиъ вовшах даккхан хлун ницкъ бара?.. Вайша вовшах къаьстича, муха мегар дара?» — аьлча?

Ца товш хир дара, тховса цла вахча лусаме, хлиницалц санна Бикату хъаьрсан гиччеш тлехъа а туьйсусуш, — «гучуяхал хъайн дехкийн цергаш!» — аьлла, бляьрга тле бляьрг а хюттийна — «Бикату, вайшиъ» — вовшах дала-м хлиница а жима дай» — олуш, Бикатуна блягор хьовзош барт белча?..

Хла-хлан, и ца товш хир дацара. Хла-хлан, и цу шинна а ца лууш дацара.

Лусаме Инна йисте кхочуш Бикату тасаелла йоллучу куллан орамаш тлаьххъара а бухдевлла девлира. Уьш бухдуйлуш дуйла хиничу Бикатус шен ницкъ маббу шен ши ког члоглачу лаьттач гортабарна, иза жимма сацаелира. Цо, лусаме бляьрг а кхетта, члогла мохъ хъаькхира: — ма ехъа со хлаллак! Валахъа со хъалаяккхий! Ва везан дела, аса хлун дан деза? — аьлла.

Кхо хьохку мохъ хезча, тле а воьхна лусаме, керахъ муш, я чуха ца хилча Бикату клелхъара яккхалур йоцийла а хинна, гена йоцуш чу кхозучу шайн варданна тле а хъаьдда, тийхъа бихкина муш схъабастан хюьттира. Амма, Бикату: — ахъа со чу хлунда хийцира? — аьлла, дергера ницкъ длабаларна, горттийна когаш дла а лилхина, беран карара бертаза члуг етташ раз боьду хюз санна, кху лекхачу Иннах чу тилира. Иза, чхаро шех кхетча човхайой кхоьчу чхарах тухуш, тлаьххъара а, мелчу цлех а юьзна, углуш, седа санна хъаььна доглушу Органна чу а йоьжна, цкъа гучуьра елира. И чу йоьжча, Органо, датлан санна, клорга Инна декош, луьра члогла туьйхира.

Бикату айтина гучуяьккхиничу Органан букъа тлехъ цлен тламарш хюьттира. Чехкачу Органо Бикату, нагахъ лаьржачу куйннал гучу а йоккхуш, охъаядийра.

Органо тоьхна члогла Бикатуна тлаьхъа чухьовжуш лаьттачу лусамин дагах цлийбина цхьамза хилла чехделира, цуьнан пхъаьрсийн пхенаш дусаделла, цуьнан

куьйгаш андий буйнаш хуьлуш хебна доглура; цуьнан тлаьххьара а блаьрг кхийтира Органо гена ялале юьстах а кхоьссина гайри тлехь луьллучу Бикатух. Инах чухьаьжча, Бикату шен оххал бен ца хетара, Инан клоргалла. Лусама шен ал ши блаьрг тлаьхь-тлаьхьа горгбеш Инах чухьоьжуш латтара, лахарчу балдех церг а йоьллина.

Цхьа хлума чуйоьжча йолучу тайпана Органан гловла яьлча кхеравелла схьахьаьдда воглучу Арсанакьина, Лусамех блаьрг ма-кхийтти хинра, Бикату Инах чухьанний, иза шен лазийна ге а лаьцна, уккал а талийна, берриге бос а байна, члогла воьхна эга а веш: — Хлун? Хлун? — аьлла Лусамин тлехлоьттича, Лусамин дегла хьалха санна цхьа хлун бу а ца хуу шийла ницкь хьаьрчира; иза, Арсанакьех бехк кхетта, тохара санна готтачу повкьа ша-шех дја а лечкьаш, охьа хьаьдира. Лусамас, ша хинца хьаьдда воьддучохь, Бикатус шеге: «Ахьа со чу хлунда хийцира?» — алар дага а оьхуш, ша-шега члогла кьамел дора. (Дешархо! И кьамел дийцан арадаьккхича деха а долу дела, цунах мелла а хьо кхуьу аьлла а хеташ, ас ца дуьйцу).

Боккьалла а, хлунда хийцара теша Лусамас ша хьала-ьяьккхина воллуш йоллу Бикату Инах чу?

Лусама вацара, хинца кхо бутт хьалххалц — «Бикату соьга ца еача, аса айса сайна тохарал хьалха хлума дийр дац, ерриге а юрт вовшах тохний а, суна Бикату ялае», — бохуш, кегий нах шен дена тлеххийтинар?

Лусама вацара, мосуьттазза нах вовшах а кхетта бахча а Бикату шеге ца елча, сарахь юьрта юккьерчу глуна йисте а вахана: — «Бикату! Хьо аса дукха ехийтарх, хьан ден вашас соьга ялан а ца ло, хлокху юьртахь вайшинан глудлакх члогла глара а даьлла, кегий нах а, ништта массо а сох белан а боьлу, мел юьхьлаьржа хлуту со, Бикату, хьо соьга, едда еьна а, ца яглахь, — аьларг?

Цу сарахь Бикатус Лусаме ца элира: «Лусама! хьуна а ма-хаьара, сан дай, наний а дац, йижарний, вежарний а бац, и цхьа ден ваша воцург. Цо, Лусама, со хьоьга ца ялан а, яхча мегар дац аьлла а дуй бинна-кх. Суна-м ца хаьа, айса хлун дийр ду. Суна-м хьо хьашт а дара, везан а везара, хьо юьхьлаьржа ца хлоттаварал совнаха,

хьо сайна дукхавезарна, хьоьга едда а йоглур ма-яра со-м, лусама, тлаккха сайн ца! бен воцчу ден вешех йолукха со. Тлаккха цо со керта а юьтур яц-кх. Хлун де аса, лусама?.. Со-м ахьа бохучуина реза ю, делахь а, хьуна хаа-м деза, со хьоьга еанчул тлаьхьа, хлокху дуьненахь суна гло оьшучу меттехь гло дан, орца оьшучу меттехь орцах валан, сан, хьо воцург, кхин стаг хир воцнийла» — аьлла?

Цу сарахь ца элира лусамас Бикатуга: «Бикату! Хьо соь еача, хлокху дуьненахь хлума оьшур дац хьуна. Хьо соь еача, цкьа хьан майра хир ву со, бохам, я зен хуьлчу заман чохь хьуна хьан ден метта а, хьан вешин метта а хир ву со». Вара хьуна, дешархо, дерриге а и къамелаш динарг лусама.

Вара хьуна, дешархо, Бикату шен дех эхь а хетта, линах чукхобссинарг и лусама.

* * *

Ша дукха а везна, шех тешан а тешна шеге еана глийла зуда далан орца доцуш хлаллакьхуьлчу заман чохь, и клелхьараяккхан лусаминна эхь хлунда хийтира теша?

Лусамас Бикату клелхьараяьккхича, Арсанакъас и кхайкхор вара?..

Нагахь цо и кхайкхийча, лусамин деглах меже южур яра?..

И гларадаьлча, лусама шен лаьттан болх ца балуш вуьсур вара?..

Наха, шайна и глутлакх хинча, бахкан а баьхкина, бехкаш а дохуш, лусама юьртах воккхур вара?..

Кегийчу наха и шайна юкъара эkkхор вара?..

Нагахь лусамас ша клелхьараяьккхича, Бикату, лусамас, хлиницалц санна — «Бикату! Бикату! Дела ма дала вайшиь кеста! Дела ма дала вайшиь хан йоцуш» — аьлча, «ма дала те! дера ма дала, лусама!» аьлла, мара эkkхар яцара?

Дешархо! Айса цу шиннан къамел мел дахди, сан коьртан хьийзар алсамдолуш лаьтта. Дешархо! Хеназа, къиза, бехк, гуьнахь доцуш, дуьххьал дла вайн похчийн боданен ладат бахъанехь хлаллакьхиллачу Бикатун сурт дуьхьал хлутьтуш, Бикатус лекхчу бердах йоллучу

жимчу куллах мелчу цѣх куьйгаш а дуьзна ша кхо-
зуш, тѣхь лаьттаху йусамега — «ахьа со чу хІунда хий-
цира?» — алар дагаохуш, и дага мел нхи, легашна
хорам хуьлуш, соьга кхин цунах лаьцна хІумма а ца
дийцало. Дешархо! Ахьа суна бехк а ма билла, сан де-
хар ду хьогга, кху гІуллакхан айхьа кхел яр. Сан де-
хар ду хьогга, хІара гІуллакх айхьа таллар.

ХІинца аса даржош хьалха дуьллу хьуна сайн йол-
хазлагІа хабар, ахьа ладогІа, хьайна хала дацахь.

КАБИХА

Оллох!у акбар!!! } аража
Оллох!у акбар!!! }

Аьлла эвла юккьехь маьрклажан молла кхайкхича, хлетта чукхаьчначу Кабихас жимчу цла чохь шайн жима лампа латийра. Иккхина яьлча санна цлеххьана яьллачу лампанан серлоно Кабихин елхарна дистинна олхазаран бляьргаш кьегош гучудехира. Цо, шена тле-ра лаьржа глабали дла а яьккхина, чехкка ламаз а эцна, ламаз дина яьлча дехха дола дира. Тлаккха, ша лечу нар тлехь пенах букъ а тухуш, корта а лавцна ойла ян хира. Кхуьнан сагатделира. Сагатдалан кхуьнан сингаттамаш а бара. Амма муьлхачу сингаттамах кхуьнан сагатдели, муьлха сингаттам кхунна тховса дага-беъна алан хало-м ду. Хлара хlor бус-буса бохург сан-на хlinца ша лечу нар тлехь йоьлхура, тлехьяьжча муьлх-хачо а — «тамашена хlума ду оцул елхарх хьо ца-лабар!» — аллал дукхий, кест-кестий, тахана ша шайн лула юьрта гергара стаг веллачу када яханчохь а йил-хира иза юха ерзан ца кхеташ, юха ерзан мегар дац моьттуш санна, шен сингаттамашна а, ша яханчийн сингаттамна а. Хlinца цу белхаргара цла а кхаьчна, хlара шен нар тle охьахиьнера, ша цигахь долиийнчу слхарна шен дегl хецна а дитина.

Кабихана хlокху сохьта шен цхьаболу сингаттамаш дагахь белыхь а, цунна шена болу берриге а сингатта-маш дагахь бацара. И сингаттамаш бицбан атта хил-лий, церан ойла ян кхуьнан са дацний бохург-м дац иза. Иза хуьлуш ца хуьлу мел дукха сингаттамаш хил-ча а, царах цхьа шелонан хlo хуьлий деглах хьяьрчий, стеган дегl лелий, цу цхьана сингаттаман кара доьдуш.

12098 8686 18686

Ойланашка яхана Іен Кабиха кора тІехъ лаьттаху
лампина уллохъа а хилла, гІеххъа куьзгана бІаьрг
схъа а эйна, цу чу хъежан юьйлира.

Цунна шен даьлахкийн беснеш тІехъ, овгалеш санна,
керчап оьгуш хин тІадамаш гира. Кхо ша-шега элира:

— Иилхина хи кхачаделла олуш хуьлуркх, сол
дукха доьлхуш адам а хир дац, сан ма ца кхачало
хІара?

Бакъ дан а дара, Кабиха юьртахъ а, лула юьртахъ а
тайп-тайпана цамгаршна дукха лечу нехан белхарш-
кахъ а, шен гІаьгІанашна а дукха йоьлхуш хилар а,
кхунна шенний дайна, кхуьнан бІаьран хи кхачалуш ца-
хилар а. Кабиханна цахаарехъ а, амма бІаьран хи кха-
чалуш, бІаьран нуьро дуьнене маршалла-м ло.

(Алан деза, Кабиха шен майрачо йитина хилар.
Бахъана тІаьхъо хуур ду).

Кабиха схха хьнийжира куьзган чу, кортали хъаь-
жал хъаладохуш шен сирдиллина месаш яй нйзошший,
шен цергаш а йоцуш болу кхема гучубохушший. Иштта
Іеш йолу хІара шен лаъмаза елаелира. ТІаккха цІех-
хъана кхуьнан бІаьргаш къаьрзира, уьш юхадерзале
боккха хин ши тІадам беснеш тІоьхула охъакерчира.
Цуьнан сибато бахара «— Со хъанна хъашт ду? Сох
чІинца хъан пайда оьцур бара? Аса хІинца хъанна хІун
дІка дийр дара, ша елхарций, дог лазарций ца дахъ?»

Іза, шен керара куьзганан бІаьрг охъа а биллина,
шен метта а хилла, елхан тевжира:

Аса хІун дан деза, сан дели?
Со хъанна хъашт ду, сан дели?
Совга хІун деа, сан дели?
Аса лаза хІун диси, сан дели?

ХІун тІуда дар техъа сан дегІах хъаьрчиннарг?
Хъуна реза ю, ва хастам хиларг!
ХІун къинош дар теша аса сайна тІе нйзина.

Къаналла кІелійисча,
БІаьран нур дан доьлча,
Мел гІийла йити ахъ, ва хастам хиларг,
Хъуна реза ю, ва хастам хиларг.

Билггал бакъду, Кабиха гІийла хайинера. Іза та-
хана, селхана ца йитинера шен майрачо иссе цІе а тес-
на. Іза йитина дикка хан кхаьчнера, иштта, ша шен
майрачо йитарпа кест-кеста ма-елххара, хІинца а иза

йовлхуш Iapa. Цо цкъа динна ца Iapa ша-шега хаттар: «Кху тайпана со хъанна хъашт ду? Аса хъанна хIун дика дийр ду?» Цу тIехь Кабиха харц яцара. Муха ю и хъарц? ХIун дика, хIун пайда бер бара хIинца цу даь-Iaxкex? Цу деттачу цIех? Цу артделлачу, худаделлачу диллах, цуьнан пур дайначу бIаьргex?

Билггал бакъ ду, дешархо, Кабихах хIинца эцан пайда бац. Букъ сатталц, пIендарш тIедовллалц, бIаьргаш довллалц яцийна, у санна ведъелла, алаша хъашт хуьлуш а, хIинца Кабиха хъашт хилан, схъагарехь, меттиг бац. ХIунда ханий теша Кабиха, сов къена къанъелча, сел хирдайча, байлахь дуьсу бо санна?

Мила ву теша Кабихана шен цIен тIе ког баккхалц а, баьккхинчул тIаьхьа цхьа кIеззигчу ханна а хIара дешнаш баьхнарг: «Iайт маржа, сан жима Кабиха яI-кх! Дуй теша суна хьол дукхадезаш хIума а, со хьох ваккхан ницкъ а?»

ХIоьа чуьра схъаериг схьа а яьккхина дIакхуссу чкъуьйриг санна,— «суна хьо ца оьшу!»— цуьнга аьлларг мила ву теша?

ХIунда во, дешархо, мила ву а ца хуу стаг, цуьнан бехк бу бац а ца хууш, бехкен. Кабиха сел чIогIа кесткеста а, тийжарца ца хедаш а дукха елхакъ а, хIара къоналла кIелъюьсчу кхаьчначу заман чохь шен майрачо йитнехь а, кхуьнан шен бехк хилан а мегий ша йитарна? Кабиханан сурте а хьаьжна, юкъадоьлларг хIун ду а ца хууш, кхуьнан майра лаьттинарг-м сел чIогIа бехкевалла бехк болуш ца хилан а мегий.

ХIа-хIан, и бакъ дац. Кабиханан дагна и ца хиьна, бIаьргашна и иштта ца гина. Кабихас ца элира, тховса ша цIа йогIуш, шакъена къанъяллалц шен майрачуьнца Iийначу цIийнах бIаьрг кхетча: «Цхьа а дуьненан синкьерам а, цхьа а тайпа даьхний а ма ца оьшура суна, ма ца лобхура аса, дуьххьал дIа со яьхначу кертакъ могуш сайн доьзал а, цIийнан да а гуш со Iаелчахьана, со Iен а йитчахьана. Ца йити! Ца йити нана яларо! Де а бехк, гуьнахь доцуш, цхьа хIун ду а ца хуу Iадат бахьнехь араяьккхи, Iожалла яцъяларг араяьккхи!»

И дешнаш цо а элира, и ша аьлча, цо, елхар а оькхуш, шен болар чехка а даьккхира.

Мила ву теша, ша пеша юххе, я IиндагIе а хиьна, яцо бугIа санна, вацо лай санна, и гIийла зуда маситта шарахь яца а йинна, «сан хьовца гIуллакх дац, хьо

хъайн ца яхан еза!»— аьлла, тлум цлубийна вьалча длакхуссу буност санна, Кабиха длакхоэссинарг?

Дийнахъ а, буса а наб йоцуш доьзалш кхиййна, доьзало дла мел боккхучу когана шен даг тле куьг докхуш, царна хинний-хинний ца! хуьлу бохуш, даккхийра синош дохуш, ша шен цийзарца деле кхийдина, маситта шарахъ маситта доьзалхо кхиййна кхачаелла йолу Кабиха, хинца къаналла бухайисча, хихкина хир дайна варда санна, хлара длатеснарг мила ву теша?

Хлун глудлакх ду, Кабиха хъан йитиний, хлунда йитиний, бахан? Хлун глудлакх ду, Кабиха тахана ю а, кхана ю а ца хуучу кхаьчча, йитаран бахъана хлун ду бахан? Иза дла хлунда кхоэсси, бахан?

«Ас йити хьо!»— алан похчочунна хала-х даций?

«Суна хьо кхин дла ца оьшу!»— похчочо хала-х ца олий?

Эх!, мел атта ду иза алан! Ма-глерташ ца довлу и дешнаш похчочун багара!

«Ас йитина хьо иссе а цле а тесна!»— похчочо, шена дубхьал ден къурдаш санна, къурдаш а деш-х, ца олий?

Эх!, ма атта алало иза цуьнга!— «исс елахъ, исс а, эзар елахъ, эзар а цле а тесна, ас йити хьо, кху нехан тоьшаллах, хинца хъайн да вахханчухула длаглолахъ!» — аьлла похчо Нохчийчохъ мел дукха хир ву, зуда жима ярий, къена ярий аьлла ца деш.

Билггал бакъ ду, дешархо, «Ас йита хьо!» бохуш, шайн зударийн бехк боццухеьа, уьш биттина нах дукха хилар (алан ца дезаш, хууш ду, дукхах болчу похчаша буьту зударий похчийн ладат бахъанехъ битар).

Цу тайлана нах эзарнаш бу ламанций, шерачу арахъий, Теркаций. Царах ца! хинца йоьлахуш лен хлара Кабиха йитина кху юьртара Ибрахим а вара, дика ве-ха ахархо санна веxаш а волуш, похчийн гиллакхан, ламастан кйрахъ кхигъна а, царна муьтлахъ хилла сецна а волуш.

Ехха йилхира Кабиха, тийжира, амма хуьлуш цхьа а синтем бацара. Хлара эххар тлаьхъа хъала а глъттина чухула дла-схъа хъаьвзира, тлаккха, нар кхачалучохъ лавттачу къорзачу тлорклазах блаьрг кхетча, хлара меллаша цунна тле а яхана, неглар а айъйна, и кегон йолаелира, цунах а шена цхьа синтем баларе догдохуш.

Торказ чуьра тиша а, цена а цхьа коч-хлума а, тле баьццара марха а тесна локху чаьрпазаш а охъа а ех-

кина, хІара кхнн дІа а н тІорказ кегон еліра. Дехха цо н тІорказ кегнйча, кхуьнан кара цхьа кехат деара, кхунна хиіра, иза ша селхана цу тІорказ буха диллина шен йолера деанарг дуйла.

Кабиха, н схьа а эцна, ехха цуьнга хьийжира. Цу кехато хІун боху ца хууш, кхуьнан са тІе а бІарздалан дуйлира.

И кехат кхунна шен йолера дуйла-м хаара, амма, цу тІехь дерг дешнйтаза дара, н шега шайн лулахочо схьаделлачу заман чохь дешан стаг а ца хилла, тахана Іуьйранна гІоттушехь зударшца када а яхана диснна. Кхунна н кехат, ша хІуманна атта йнцлш хиларе терра, тховса цІа еьча дага а ца деанера. ХІинца цунах шен бІаьрг кхетчахьана, кхуьнан садукьделлера, цу кехато шена беана кхаь мича тайпана бу ца хууш.

Алан деза, Кабиханан йоІ Рукънят шен І6 шо кхо-чуш, хІинца ялх бутт хьалха, Ростохахь доьшуш волчу Нохье маре яхнера, шен ден бертаза.

Рукънятан дас ИбрахІма, н шен йоІ маре лур ю ша аьлла, кху эвларчу 58 шо кхаьчначу моллина жоп деллера. ТІаккха, цул тІаьхьа дукха хан ялале Нохьа, Ростохара цІа веьча, хьалхе дуйина а иза езаш ша хиларе терра, Рукънятана чІогІа тІехьнйзан велира. Іза хиничу ИбрахІмна, цул совнаха, Рукънятана Нохьа сов чІогІа дукхавеза бохуш а хезнера... И шена хезча-хьана, ИбрахІма шен зудче Кабихе олура: «Цу шай-тІано н делах даьлла жІаьла тІехьнйзадо боху, варий-лахь... ас нахана дош делла».

Нохьа комсомолехь вара.

Кабихас шен Рукъняте иза дІа а олура, нанна тамана вукхо — «Ас-м аша боххург дийр ду» а олура. Иштта цхьа зама яьлча, Рукънятан дена ИбрахІмна хезира, Рукънята Нохьнна кара хІума елла бохуш. ИбрахІма чІогІа барт биттира Кабиханна:— «Лар ца йо ахьа н». Цул совнаха, нанна ца лаахь, цунна а ца хууш йоІ маре гІур яц, аьлла хеташ волчу ИбрахІма, Кабиханак чІогІа шек а ваьлла, дуй биіра: «Рукънят, сан дош а дошош, Нохье маре яханчул тІаьхьа, Кабиха йнтарал хьалха хІума дийр ма дац ас»,— аьлла. Кьеначу Кабиханна н халонга делира; иза шен йоІ хьестан юьйлира, дас боххург де, бохуш. Бакь ду, Кабиханна, дас бохург а днна маре яхана шен важа йоІ мел хало хьоб-

гуш, мел Іазапехъ йоллу-м хаара, изза хууш Рукъняг а яра.

Ибрахіман дош дохийча, къена Кабиха юьтур ю аьлча, Рукънятна а, я Кабиханна а бакъ ца хетара, и йоккха стаг хиларна. Амма, Кабиха ша кхера-м кхоьру-ра, хлуманан хлун сахът ду, бохуш.

ТІаьхъара а Рукъняг Нохъе маре яхара. Іза Нохъи-ца Ростох а яхара, Нохчийчохъ ша йисча дас ерна кхоь-руш. ТІаккха Ібрахіма Кабиха, ша ма аллара, йи-тира.

И Кабиха ю-кх хІинца кху шен вешни гІийлачу цІа чохъ, цу Рукънятера деана кехат кара а лаьцна, гІийла Іеш ерг. Ехха Іийра Кабиха цу тайпана, тІаккха охъа а йижира, дийне сатуьйсуш, сема наб а еш.

ШолгІачу дийнахъ хъалагІаьттинчу Кабихас, цхъа стаг а карийна, кехат дешийтира, цу тІехъ хІара дара:

— «Со йнна сан нана! Могаш-паргІат а ду тхо, хъуна боцург, кхин сингаттам а бац. Хъуна хилла бохам бицбалан а ца туьгу, амма, хьо цу балех хъалха-м ер ю дукха хан ялале. Ахъ са а ма гатде, хІара хІокху ша-рахъ дешна а волу, тІаккха вай цхъаьна дехар ду. Мар-шалла ду тхоьгара массаьрга а.

Хъан Рукъият».

Кабиханна цул боккха кхаъ ца хилира. Кехата тІехъ ма хиллара, дукха хан ялале, Нохъа, дешна а ваьл-ла, Рукъняг а ялош, цІа веара, Уьш Кабиханца цхъаьна бахан а хевшира.

Зура

Ч А Р Х

(Хабарх цхна дакта)

Ламанан Іадат, ламаст, гіндлакх бахъанехъ шаъл-
танца, туърца, я буьйдачу дашо, бехк банне а боцуш
къамелца дладерзалур долчу тайпана бахъана даьлча
а, стеган дегІан дилхан чарх хадайю. Цу чархех цхъа-
йолу чарх наггахъ Органна чу а южу. Ардангах хаьдда
борз санна, угІуш хъаьдда догІучу Органо шен белш
тІехъ гІийла, бехк боцуш хебба шена тІейоьссина и
чарх яхъа, бери багахъ ловзо шекар санна, цкъа шен
кийра озош, тІаккха шен букъ тІе кхуссий гучу а йок-
кхуш. Ехха лавзайо Органо и чарх, барташ а дохуш
хьестарца цуьнга дагара дийцийтан доьлча цуьнан хІум-
ма а дийцан йиш а ца хуьлуш. ТІаккха цуьнан дагара
хитъча санна, тийжаш цунна делхан а доьлхуш, шен
кийрахъ Іохкучу тІулгийн чхорех летарца довдеш тий-
жаш, угІуш чехкачу мохе лаьцначу чилланан тІерго
санна, тІамарш а етташ догІу Орга, Іаьржачу тІулгийн
бердаша шайн ехий яккхийчу тІамарш юкъа Іовдий
берд чухаьрцича хе болучу тайпана мохъ боккху. Оцу
заман чохъ Орга луьрчу, шийлачу маьхъарца хьердо-
лий, цкъа соцанха а хуьлий, даьндарг санна хъаьвзий,
цхъа цІеххъана кхераелла мерах шок а тоьхна, тІаь-
хъарчу когаш тІе хІутту челахх говр санна, кхоссало.
ТІаккха, варзап тоьхча цІийдинчу аьгго дІасатуьйс-
суйнаш санна, шен хъаьна детин суйнаш дІа-схъатуьй-
суш, шуьйра тІамарш яржайой, шен букъ тІера и чарх
юьстах кхоссан санна, цу Іинна юккъехула генна хъаьла
хьоду. Амма, луьрчу Органо кІелхъараяккхан хъала
кхоеьссинчу цу чархана юьстах йожан меттиг-м ца хуьлу.

Цо, мокхазан бердех кхетий, цлен бос оьцу. Иза, цу бер-
даш тлехь цлен тача а дуьсуш, хи чу юьттинчу цийдин-
чу аьчго ечу тайпана гловгла а еш, юха шен метта охьа-
доглучу Органца охьайоглу, Органо иза, малх хьаьжначу
дийнахь лаьтто хуьду шен букъ тлера чнлланан ло санна,
худий шен деглах цкъа дла а эйой, юха а цхьанхьа
юьстах кхуссу. Иштта шен метта охьадеана долалу Ор-
га, цкъа а ца кхоссаделча санна, цкъа а мохь ца хьаь-
кхча санна, цкъа а хлумма а ца гича санна, стагана
тлаьхьа хьаьдча глезе ечу тайпана шен долчу озанца
шена полу глайгла а, шен кийрахь йолу хийлла къайле
а, шеца болу дика болх а шена а балхош, гийлла бер-
дех а телаш, наггахь керча а керчаш, и къена Орга шен
боларца охьаохура...

ИМРАН

(Хабар)

I

Дуьненна а псбаьхьалла латтош болу сийлахь малх шерачу арара жима юрт дешина кхалан ниш йоцуш, клайчу духарца лаьттачу регла тIехьа чубузуш лаьттар, ша чубузу го гIехьа ций а бина.

Цуьнан цIоьлло, жима юрт шина декъе йоькчуш охьадогIучу хина бина ша жимма лепабора, цу шан ле- парца къуьйсусанна, цу шана гонах диллина Iуьл- лучу лай тIера луьста суинаш къегаш ирх кхийсалора.

Цу шана дехий-сехий илха лаьттачу ценойн туьнкалгашкахула ца хедаш ирх буьйлу кIур нисса ирх оьхура, хьоькхуш мох цахиларна. Цу ценошина хьал- хадIашкахула лаьттачу дитташ тIера, дилтинчу лай даздина охкаделлачу генаш тIехь, бIаьстенан хазчу эшарца декачу олхазарийн гIовгIанаш яцара хезаш. Цу олхазарийн декар санна тайп-тайпанчу эшаршца, цу ша тIехь маьI-маьIтIехь салазаш хьохкучу берийн маьхьарний а дара оьхуш.

Цу шана дехий-сехий хIиттина, царах охьакхетта- кхеттачух делан а доьлуш, наггахь лайн мижаргаш а кхуьйсусан лаьттачу берийн гIовгIанаш а яра, генинах а хезаш.

Оцу заман чохь цу ша йистехула болучу новкъа цхьа кIант вогIура, кху салазаш хьохкучу берашна цкъа вела а лой тIеводалуш, тIаккха цхьаммо дIаозий- ча санна, некъа лар тIе а волний водалуш.

Мила хилан веза техьа сел ойланаш хийцалуш оьхуш волу иза?

Иза, кху жимчу юьртарчу хьуьжаран цIуьхIар вара, жима волуш шен доьзалап го дийна болчу заман чохь,

дас хьестарна тлехь тиллина шен цле Имран а йолуш.

Имран эсий дажон оьхург хилчахьана дуьйна схьа массо наха олура: «Имран, шен да санна, шайн цийнан да хир ву. Имранах, шен да санна, бегаш хьашт доцуш бахаман хюз хир бу». Имран бокъалла а хлор дено-дено ван а вара шен ойла гле-метта хлорттинчу стеган ойланехьа лесташ.

Имранан 10 шо кхаьчча, кхуьнан да Соьлжаца йолу ярташ йохаш, цу тлама юккъехь вийнера. Цул тлаьхьа цхьа хан яьлча, кхуьнан нанас, шаш даха ца луш клелдисан доьлча, хлара хьуьжаре веллера, дешар а, кхабавалар а хир-кх, аьлла. Цуьндеда, хьуьжарехь телаш вар-кх Имранан, муьтаеламийн цуьхлар а хилла. Амма, Имранан 14 шо доладелча, Нохчицохь меца хан а хлорттина, цхьана аглор цунний, шозлагла, хоршо лацарний клейисина йолу шен наний, шен 4 шо кхаьчна ваша Хьасанний кхабан глерташ воллуш вара Имран, мел дукуха ладегларх кхин дан хлума а ца хилла, ша муьтаеламашна гулдечу ахьарах хлор денна цхьацца сискал ялла ахьар лачкъадой цла а кхоьхьуш, шен нана цомгуш хиларна, муьтаеламашкара пурба а даьккхина, буьйса яккха хлор денна сарахь цла а воьгьуш.

Цуьнан мокхачу басахь йолчу горгачу юьхьа глера жима ши блаьрг ал къегара, цуьнан хьекъален юьхьа гора, цунна тлера кхекхийн кетар буьйсанна юргланан меттана тийсарна ерриг а хьекхаелла гора.

Иштта лачкъийна ахьар шен чухуларчу гловталан шинна кисана а доьхкина, шен-ши куьг вовшин пхьуьйшаш чу а доьллина, шелонна жима мара берриг пийн а белла воьгьучу Имранан сингаттамен сибтах гора, цуьнан жимчу кийрахь йолун глайгла а, цуьнан жимчу корте хьийза бала а. И бала бу хийла нохчийн берашна коьрте хьийзина.

Хлара иштта ойланаш еш воьгьучу заман чохь салазаш хоьхкучу берийн гловганаш кхунна тлаьхь-тлаьхьа чуьраюьйлуш члогла хазара, тлаккха кхуьнан жима дог цлехьана тохаделира, цу берех длакхетан ойла хилла, амма, длаьхьаьжча ша тлекхаччан воллучу шайн цленойх блаьрг а кхетта, шен цлахь дерг дага а деана, цхьаммо тлехьахула длатеттича санна, н кхоссавелла чехка длаволавелира, «кху берашка лацадеглар глеле ю-кх» аьлча санна, некъан блаьра а хьуьжуш.

Хлара воьду хлусам гийла гора, цу ша йисте а йо-

гІуш, гонах йнна керт а йоцуш, йоккхачу керта юккъехъ лаьтташ цхьа цІа дара, цхьана агІор чукхетта доллуш гІортор а гІортійна. Цу цІенна хьалха Іуьллуш цхьа жима яго дечиг яра, цу дечгана гена боцуш боьхна чуьйнан яй а Іуьллур, цкъа жІаьлина доьша дуттуш лелійна. Цу цІийнан тхов тІехъ диллина Іуьллучу лайна юкъ-юккъера бен ца къаьстара цу тІе тесна латта. Цуьнан жимчу туьнкалгехула ирх болуш кІур а ца гора.

Ечу ойланашца, берашца са а лаьтташ, Имран веана шайн лохчу неларе кхечира. ТІаккха неларх боллучу жимчу бІаьргах, дийнан буй техьа хІорш аьлла чуьхьажира. Церан цхьаь бен доцу цІа башха доккха дацара, неларна аьтту агІор беа кога тІехъ лаьтта кибарчигийн пеш Іуьйранна дуьйна латоза яра.

Цу пеша кІел Іаьржа цициг Іуьллур, цуьнан можа бІаьргаш малх санна доьлур, цо шен аьтту ког бета тІе а бахий, цунах кест-кеста мотт а хьокхура.

Пеша улло Іохку пхьегІаш, еса хиларал совнаха, тІехъ дезар даза а яра. Цунна дуьхьал лаьттачу нар тІехъ, тишчу метта юккъе а хиьна Имранан нана Зайна Іара, селхана Имран могуш воцуш хилла цІахъ а висина, ахьар доцуш дисарна, селхана дуьйна хІума яза мацалла ялла шен жима Хьасан мара а воьल्लीна, тІера хорша айЪаелла, жимма гІоли а хилла. Зайнас, шен цІийнан да вийча, шен ши кІант кхабан гІерташ, шелой, тІуналлий ца лоруш, бехха болх бинера, тІаккха цІехьхана хоршо а лаьцна, цу тІе, цаІ бен йоцу говр наха лачкъа а йина йисинера, нар тІехъ Іер бен, кхин гуьнахъ а доцуш, ерриг а дегайовхо Имранах а йолуш. Цуьнан ирЪеллачу юьхьтІера ал ши бІаьрг кхохкабелла бара, цуьнан яккхий кІайн цергаш еласелча санна гуш латтара. Цуьнан дуткъделлачу лога тІе хьаьжча цунах дозуш дегІ ду алан хала дара. Зайна, шен карарчу верзанчу Хьасанан агІор коьртах куьг а хьоькхуш Іара, цхьацца ойланаш а еш.

Хьасанан ирачу юьхьтІера ал ши бІаьрг бен кхин хІумма а ца къаьстара, дукха модаша вуьзна хиларна.

И дукха велхарна, наггахъ гІийла кхуьнан бІаьра а хьоьжуш Іеш йолчу Зайнас элира:

— Ма велхахьа, Хьасан, Имран хІиннца цІа кхо-чур ву.

— Баба!.. Со-м шеллой... баба!.. со-м мацвеллий... — аьлла, Хьасан чІогІа мохъ а болуш, хьалха ша вилхин-

чул а чlogla вилхича, Зайнин бIаьргех цIеххъана хи хъаьдира, цуьнан заьлап дегI эгон доладелира, шена хъалха, шен чохь са а долуш, шен доьзалхо моцалла велхар ца лалуш:— Да вала хъан дуьне дела-кх!— аьлла, цуьнчул а чlogla моцаллина шен богу кийра дечу кьурдашца шел а би́на, шен мацъялар диц а дела, шен карара Хъасан мара а кьуьйлуш, чехка бIаьргех хи а оьхуш, йоьлхуш Iеш йолчу кхуина пел йоьллуш санна хийтира. ДIахъаьжча, Имран гира, меллаша чу-вогIуш.

— Баба! Шуна хIун хилла? Аш хIун до? — аьлла; Имран, кийра цIе а яьлла, чехка ЗайнагIарна юххе хъаьдира.

— Имран, хьо ву и?— элира нанас.

— Имран, ахьар деаний ахь?— аьлла, Хъасан ша Iеч-чохь тохавелча, Зайнас Имранна тIоьхула цхьа пхьарс а баьккхина, вукху кьуьйга шен карара Хъасан шен некха тIе а кьуьйлуш, хIара кхо доьзалхо дехха дилхира. ХIорш кху юьртахь тIебаьхкина (вре́ми) нах олуш бара, кхеран кху юьртахь гергара а, тайпана а стаг вацара. ХIорш кIезигчу тайпанан нах белахь а, кхеран тайпа дан-м дара, делахь а уьш кху юьртана генна кхечу юьртахь а бара, цул совнаха, хIоьттинчу моцаллина кхаьрга ладугIучохь а бацара.

Цул тIаьхъа, Имрана, шен ненан марара схьа а ваьлла, араваьлла дечиг даьккхира, тIаккха, цIе а латийна, ша деанчу ахьарх сискал ян хиира. Оцу заман чохь можа малх дуьнен чуьра кьайлабелира, дуьненина а Iаьржа верта а кхуллуш, Iаьржа бода кхеран жимчу цIа чу буьйлира, шен Iаьржа маша а бузуш. Цул тIаьхъа Имрана йина сискал кхара, туьхла а Iуьттуш, ииира цIеран серло бен, кхин серло йоцчу тишчу цIа чохь.

ТIаккха Имрана цхьацца дийцина Зайнин а, Хъасанан а самукъа а даьккхина, хIорш хъалххехь охьабийшира, кхана Iуьйранна шайн цхьана дикане бахан дезаш санна.

II

ХIорш иштта хала бехаш цхьа бутт а дIабелира, тIаьхь-тIаьхьарчу дийнахь Ia а чIагIделла догIура. Цу деношлахь а кьаьсттина цхьа де деара, шийла хиларал совнаха, луьра мох а хьоькхуш. Ша тIехь гуш бераш а дацара, иштта, цу жимчу юьртарчу урамашкахь гуш хIумма а дацара, хIара юрт эккхийта санна Iуьйранна

х'юьттина шело массо а маьШехь лубрачу махо ц'ийзош хазар бен.

Дийнах дикка хан а д'лаелира, Зайнаг'леран б'лаьрг боцуш долчу корах йоьллина х'лума ца юьтуш, мох жимчу ц'а чу г'лертан а болабелира.

Кхеран жимчу пешара ц'е цк'а йовш, т'лаккха ц'ехх'ана серлаюлуш гора, Имрана, ша хьуьжаре вахале лутахошкара дечиг а деана, шайннг кхачадаларна латийна йолу.

Хьалха санна шен Хьасан мара а к'ъуьйлуш, шелонна юьрг'а т'ле а ийзош леш йолу Зайна х'лума яза яра, кхо ч'лог'а сатуьйсура, сарахь ц'а воьгу волчу Имране, х'лара иштта цхьацца ойланаш еш леш, де шен рожехь суьйрангахьа лестира. Арара мох, к'юрдийча санна дикка лаг'белира, кхеран йогу ц'е а яйра, пеша к'еллахь л'уьллу циниг, бий а ког хьаькхна са а даьлла д'латийра, моцалла а, шелонна а к'елдисна долу.

Зайнина и делла л'уьллу циниг ца гора, х'лара чохь пена т'ехула б'лаьргаш а к'ьерзош лара, шен хаза д'ладаханчу денойн ойланаш а еш. Иштта л'ечу кхунна ц'ехх'ана дагадеара, шен ц'ийнан да валлале цхьана дийнахь цо шег'а аьлларг, «Хьажал хьо, зуда, хьуна ма гарра вайши» дийна ц'аилларна х'лара хьуна гун кхо до хьаьжк'ийн бу вайн, кхунах даан ахьар а дер ду, к'лади эцан йохка хьаьжк'ла а ер ю, цул т'лаьхьа а дикка буха а юьсур ю. Айхьа к'ястийнчу кху хьаьжк'лаш т'ле кхин а йохкал ахь кхоккха тускар, вайшиннан бераш а ца хаьа мух'а лелар ду а, вайшиь д'ланккхинчул т'лаьхьа», аьлла, цо шайна юххехь лавт'ачу ахьар дехан даьхкинчу кхаа берана т'ле а вахана, «шайна хьаьжк'лаш мосазза ниши, дуьххьал кху керта схьадуьйлалаш» аьлла, шайн вардана т'ле церан хьаьжк'лаш а йовттина, уьш ц'а хьовсабар. И дагадеьча, Зайнин б'лаьргех мела хи хьаьдира, и хин т'адамаш кхуьнан карарчу Хьасанна т'ле а оьгуш, и кхуьнга г'ийла б'лаьра а хьоьжуш леш йолчу кхуьнан кийра ц'е летан елира, т'лаккха шийла хорша кхуьнан дег'лах хьерчан йолаелира. Зайна холчу х'юьтттира — цхьана аг'лор, меца а волуш, шеллуш шен карахь л'уьллуцу Хьасанна х'лун дийр ду ца хууш, шозлаг'ла, чохь йогуш ц'е а йоцуш, хоршина шен г'лорош доллучу дег'лана х'лун дийр ду ца хууш. Х'лара иштта холчу х'юьттничу заман чохь Имран, не' йиллина чу а ваьлла, х'лорш дийнан хиларх воккха а веш, кхарна т'еволавелира.

— Имран! Хъайн кетар Хъасанна тлетасалахъ, суна хорша сана,— аьлла, Зайна, са а ца тохаделла, чехка юрглана клел юьйлира. Тлаккха Имран, шена тлера кетар чехка схъа а яьккхина, велхан а ийзош йуьллучу Хъасанна тле а тесна, Зайнина тлера юргла тодан хлоьтира.

Оцу заман чохъ кхеран цлен тле боглучу новкъа чехкачу боларца цхъа лекха адам доглура. Коьртахъ клайн месала куй а, дегла тлехъ еха, поккха холхазан кетар а йолуш. Цуьнан сийна, боккха ши блаьрг чехка лелара дла-схъа, цуьнан ехачу юьхъа тлехъ къежъелла маж лоргуш яра. цуьнан богу бос башха цуьнан оьглазвахаре хъаьжна а бацара.

Мила хилан веза техъа оцу тайпана чехка кхаьрга боглу стаг?

Иза, кху жимчу юьртарчу хъуьжаран молла вара, шена, ша муталеламашна дарц дешна а ваьлла араволуш. Имран ша гулдинчу ахьарх шен киса дузуш воллуш а гина, шена и иштта гича, юха а ваьлла, цул тлаьхъа Имрана ахьарх хлун до техъа аьлла, цунна тлаьхъа ваьлла лелаш волу.

Хлара молла чехка кхечира кху глийлачу цлийнан нелар тле. Тлаккха цлехъана вон неI йоьллуш ша чуваьлча, Имран, кionsашкара ахьар текха чу духжуш воллуш а карийна, вон блаьргаш а кьерзош, неларехъ а сецца, элира: — Хъай нажжаз-нажжаз... Хлара хилла-кх ахъ хлиницацц лелориг! Хлара хилла-кха хъан дешар а, хьо дешан валар а. Хьо а, хъайн цла а саина боьхашт бен, кхин хлун дер дара хьоьгара?..

Хъайн дас-нанас Iаммийнарг ду-кх ахъ лелориг! Ва жулик!.. эхъ дацара хъан басна а, кху тайпана ца лелча... — аьлла, тайп-тайпана бос а хийцалуш лаьттачу Имранна тле а вахна, цкъа лерга юххе члогла тлара а тоьхна, моллас Имран пенах длатабийра.

Шена тле йовха кетар тесча набаран тар тесна Хъасан, чохъ гловгланаш яьлча сама а иккхина, ша йуьллучохъ: — Имран! Имран!.. Сискал йина ца яьлла вайн? Со мац-м велла,— аьлла, велхан озийра. Кхеран гловгланаш а хезаш, дуьйцург къастан а ца къаьсташ, хорша тле члогла ярна, юрглана клел йоллучу Зайнина цлехъана шен ший а клант а воьллуш хезира, тлаккха шен хорша йиц а елла, шен доцчу глоранца клегархиничу кхуьнан, охъа а

кхевдина ахьар чохь долу текх схьаоьцуш воллчу моллех
бӀаьрг кхийтира.

ТӀаккха кхуина цӀеххьана дагадеара, наха шайн говр
а лачкхийна, дан амал а доцуш шина бераца кӀелӀисинчу
заман чохь, и молла волчу а яхана, цуьнга:— «Тхо гӀад-
дайна кӀелдисица, хӀинца ахьа вайн маьждигехь тхуна
жимма хӀума ца тасийтахь, ша аьлча, моллас: «хьо цкъа
маре ца яхча ер йоцуш а ю, со кху сохьта зуда йоцуш а
ву, хьо соьга ян езара, Зайна, дагадогӀий хьуна, хьо тоха-
ра хьалха жеро йолчу заман чохь со хьайна тӀехьнийзина?
ХӀетахь дуьйна хьобга бахана безам дӀабалаза ву-кх со,
хӀетахьдуьйна дагара ца йолуш чӀогӀа хьо дукхаезаш ву-
кха со. Зайна, вайшиг цхьаьна ца кхетча йиш яц хьуна,
хьан берашна а ас хӀума оьшуьйтур дац, иштта хьуна а
хӀума оьшуьйтур дац, со дийна мел ву», аьлла, нелара
юххе лаьттачу шена тӀе а веана, катюхна ша схьа а лаьц-
на, цо нар тӀе тохар, тӀаккха ша цуьнга вон бага а ле-
еш, нуьцкъах цуьнан керара а яьлла, ша цӀа яр. Цул
тӀаьхьа ша и гӀуллакх нахала а лаьккхина, цу моллин
кху жимчу юьртахь «зударшка дог хоуьйтуш ву» бохуш,
гӀеххьа сий дар а, хӀетахь дуьйна иза массо а хӀуман
гӀехь шайца вон хилар а.

Иштта и дар-кх Зайнина дагадеанарг, кху моллех
бӀаьрг кхетча. Зайна оцу заман чохь дегӀана зюьртат а
йолуш, безамехьа стаг яра, наха беркат долуш стаг ю а
олуш.

Кхуина, хӀара шайн чохь дерг хӀун дов ду, ца хаара.
ДӀахьаьжча, Гимран а воьлхуш воьжна гӀуьллуш гира,
йилдина лаьттачу неларе хьаьжча ахьар дӀа а кхоьссина
деса текх а дохьуш, вон бӀаьргаш а кьерзош чувогӀу мол-
ла а гира. И сурт гича, цуьнан дегӀ чӀогӀа эгон доладели-
ра, гуттар а хих буьзна лаьттачу шина бӀаьргахь лъьетта
мела хи хьаьдира. Шен дуткъа дог чӀогӀа лазан даьлла
холчу а хӀоьттина, «Хьасанна а еттар ю-кх кхо», аьлла,
катюхна шен доццу гӀоранца шена юххе гӀуьллу Хьасан
кара эцна, и шен мара а кьуьйлуш, цаӀ алан юьйтира,
тӀаккха елхаран мохь а баьлла, хӀумма а ца алалуш йи-
сира.

Гимрана, цхьана куьйга шен те а лаьшна, вуькху куьйга
йогу бесни а лобьцуш, бӀаьргех хин тӀадамаш а оьгуш, хал-
ла хьала а айгавелла, дӀавахан дагахь араволуш вол-
лчу моллега элира:— Аса-м и ахьар цигаьркканаш эцан
а, я кехатех лавзан а ца кхоьхьурий...

Цлехъана, Имранан вистхилар а хадощ, юха а кхевдина, вон тле а чевхаш: — Кхин соьга схъа ма длалахъ, ва кьу!.. тлаккха а, хьо велла длаваллалц кхин хьуьжаре а ма воьллахъ! — аьлла, молла, члогла нел тле а тухуш, длавахара.

Цул тлаьхъа, моллас дина дов Имрана шега ма дарра дийцича, Зайнас элира: — Ва Имран, ахъ и ахъар хъайна мутаеламаша ло ца бохура?

— Ас лачкыйна кхоьхийла хитча, ахъ дуур доцу дела олурий аса-м, и цара ло;— олуш, Имран, воьлхучуьратийна, Зайнагларна тле а вахана, цхьацца дийцина: — баба!— ас миччахъара деана а ахъар а, дечиг а дахъар дувайна хлокху сохьта, Хьасан хъайца юрглана клел виталахъ,— аьтла, Имран кетар тлоьухан хлоьттича: — Имран! Дукха ма хьелотлахъ, Хьасан меца ву хьуна,— аьлла, Зайна, шена а, Хасанна а тле юргла а тодеш, аглорьелира.

— Со-м дукха хьелур вац хьуна, баба,— аьлла, Имран, меллаца ара а ваьтла, вахара. Оцу заман чохъ суьйре ларжъелла йоглур, буьйсангахъа мел лести шел а луш. Тлаккха буьйса йоьлча, аре хийцаелира, хьоькхучу мохо, диллина луьллу ло массо а маьлехъ ловза а деш.

Зайна, чохъ латийна лампа а йоцуш, юргланах а хьаьрчина моцалла воьлху Хьасан шен мара а кьуьйлуш, шен мацъялар Хьасане ца ханийтан глерташ дагахъ а йоьлхуш, цхьацца ойланаш а еш луьлтучу заман чохъ, арахъ мох тлеттла чуьрабуьйлуш члогла хьекхан болабелира, доккха луьллу ло, кла оручу машино кегаш санна, массо а маьлехъ хуььсуш, ловза а деш.

Массо а урамехъ шакарца цийзаш луьра мох бара. Гюрийна лавтта глехъа кегийра дитташ кеглуш охьадетталора, цхьадолчу ценойи ледара тхевнаш а чуоьгура, андийчу тхевнаш тлера ледара туьнкалгаш а мохо чуьеттара, хьуьнахахъ дечиг доккхуш санна, мохо чуьеттачу кертийн гловгланаш а яра геннара а хезаш; урамашкахъ дохк хлоьттича санна лайн клур бен гуш адам дацара, нах члогла кхералуш чутийнера цу буьрсачу буьйсанна.

Зайнаглеран чохъ йогуш цле яцара, жимчу корехула чуххуьйсуш шийла дарц а дара.

— Баба! Со-м мацвеллий... баба!.. со-м шеллой... баба!.. — бохуш, тлаьхъ-тлаьхъа велхарна чуьра а вуьйлуш, луьлтура Зайнин марахъ Хьасан.

— Хьасан! Хиница Имран схьакхочур ву, собар дехъа... сатохахъа!..— аьлла, йистхиллачу Зайнин хьалхе

дуйна а бѣаьргех оьху хин тѣадамаш лубетта эган дола-
делира. Цуьнан дукха хенахь дуйна схьа цийза дог,
таьнна куьйра санна, цийзарна сихделира, цуьнан цом-
гаш дегI хIор минотехь тѣсделла доьдура, мацаллина а,
шен меца доьзалхо гарна а.

Зайна тѣаьххьара а легаш а дакъаделла, мацалла
гIора а кхачийна, елхар а, йистхилар а доцуш йисира.

Тѣаккха цѣххьана шийла, луьра хорша цуьнан ший-
лачу дегIах хьаьрчира, цергаш, вота етташ санна, эгон
йолаелира. Хорша тIе чIогIа ярна, мацалла воьлхуш
Iубьлу Хьасан цуина вицвелира.

III

Арахь хьоькху луьра мох моллина кIезиг хаалора.

ХIара молла, шуьйрачу цIерца йогучу пеша юххехь
лаьттачу нар тIехь, гIайби тIе а хIьна, шен йоIа динна хин-
галш дууш Iара, даьттанах буьззина кад хьалха а хIот-
тийна, яаггахь ша Iечохь шайн сирлачу цIачуьрчу пенаф
дохкучу кузащкий, цIенкьарчу истангащкий а хьоьжуш,
юкь-юкьа корта а тастош, тахана шена гучудаьтлачу
Iимранан кьоланан ойла а еш. Ша хIума йиьна ваьлча,
шен хьенан ши куьг шен когарчу маьхьсех а хьаькхна,
доIа а динна, пенах дIатаьIначу кхучина дагадеара: Зайне-
га ша дагара хайттича, цо, и нахала а даьккхина, шен сий
дайьар. Иштта шена и дагадеача, кхо ша-шега эьтира:
«Хийла хаза а, кьона болуш а жерой ихна-кх со волчу
ихьацца хеттарш дан, ас шаьш хьийзийча, цара а ца
ваьккхирий со нахала, Зайна хIун яра, со нахала а ваьк-
кхина, сан сий дайьан, хIара кьанделла жеро!»

— ХIан-хIа, тахана ас ахьар схьа а даьккхина, меца
битарххий, Iимран хьуьжарера дIаваккхарххий декха ца
ло цо сан дайьина сий, царна дан дезаш кхин цаI ду,—
аьлла, цкъа корехула уьйтIа а хьаьжна, нара тIера охьа
а воьссина, чехкка шен йовха кетар а, мачаш а юьйхи-
на, коьртах башлакх а хьарчийна, аранккхира иза.

Арахь юткъачу шакарца луьра хьоькхуш мох бара.

Гуш, хIара молла воцург, кхин садолу хIума а дацара.
Кху буьрса хьоькхучу махо нехан кертех а, цIенойх а
бертал а ветташ, молла халла всана ЗайнатIеран цийна
юххе кхечира. Тѣаккха хIара чехка цу цийнах тIортийна
йоллучу дечгах тасавелира.

Цу тIорторах моллин цкъа бѣаьрг-кхетта ца Iийнера.
Цуьнга молла, кху цийнан юххехула болчу готтачу нов-

къахула ша маъждиге а, базара а мосазза воьду, лоррий хьожура. ХIара молла, Зайнас ша нахала ваккхарна бекхам бан аьтто ца болуш лела дукха хан яра. ХIара нагахь, царна «дарехь» цаI дан тохалора, тIаккха а, ЗайнагIеран цIийнах цаI бекхаме вер ву-кх олий, кхера а лой, тIадIара.

Кху юткъачу шакарца, лайца уьдучу мохехь вехха ваьллира молла и дечиг схьа ца яккхалуш. ТIаккха цIеххьана шен гIоратIоддаха тасавелла, и схьа а якккхина, цIийнан юххе охьа а тесна, цу хьоккхучу луьрчу мохехула шен цIа а вахана, паргIатвелира.

IV

Арахь буьрса хьоккхучу мохо ЗайнагIеран цIийнан, моллас гIортор дIаякккхина агIу, чIогIа тата а доккхуш, чутуьйхира, цунна тIеххье кху цIийнан ах тхов а чубеара.

Воьлхуш Iуьллу Хьасан, цIеххьана чIогIа тата а даьлла шийла дарц шайн ах цIачу хьавзийча кхеравелла, луьрчу маьхьарца Зайнех хьерчан волавелира: — баба!.. хIара хIун ду?.. баба!.. — бохуш.

Шен шийлачу хорши тIе, чухьийзо шийла дарц хааделла, шелонна са ца тохалуш йовхо ца карош етталуш Iуьллу Зайна, шен мара Хьасан воьллича цунах жимма йовхо а хааелла, чIогIа и шен мара кьийлан елира, ша хIун леладо а ца хууш, Хьасане гIийла узарш а дойтуш.

Вехха кьийлира Зайнас Хьасан мара, и марахь саца а ца туьгуш. Вуьшта моцаллина а гIор дIадаьлла волу Хьасан, кхо чIогIа мара кьийлар ла а ца делла, са а дукьделла, велира.

Цул тIаьхьа меттах ца хьовш, Хьасан Зайнас вехха мара кьийлира.

ХIара иштта йоллучу заман чохь, кхеран чохь мохо луьра чудеттачу лайн дарцана дикка кIайьеллера, кху доьхначу цIа чохь дохк хIоьттича санна, чухьийзаш лайн кIур бара.

Цул тIаьхьа, мох а жимма лагIьбелира, цIа чохь гIаьттина лайн кIур а байра, кхеран чохь жимма серлаелира, жимма къавсташ араара нехаи цIенойн кьорза тхевнаш а гуш.

Зайна, тIера хорша лагIьелла жимма саметтасара, тIаккха дIахьаьжча шайн чукхетта цIийнан агIо а гира, мохо чудиттина ло а карийра.

Шена гург гIан ду моьттуш Iуьллучу Зайнас, цIеххьа-

на шен марахь шан глорза йоллуш санна хетта, шен карара Хьасан длакарчийра, юха а шен клант дага а веана: — Хьасан!.. Хьасан! — бохуш, юрглана клел куьйгаш хьаькхначу цунна, ша санна шел а велла йуьллуш карийра Хьасан.

— Хьасан!.. — аьлла, дла-схьахьавира Зайнас иза. Амма, и вист-м ца хилира. Тлаккха Зайнин кийра шийла ша биллира, цуьнан эглазчу дегла тле йовхонан хлон толгле хьаьдира, деглан пхенаш цхьаммо длаийзош санна, ийзон доладелира. Нанна хи́ира, Хьасан моцаллий, миллий веллийла.

Хлокхо шийла мохь хьаькхира: — Аллах!.. Ва, везан дела!.. хлара хлун ду?.. хлун ду тхуна хилларг?.. тхьога деанарг?.. Хьасан?.. Со яла хьан, Хьасан! — аьлла, Зайна Хьасанах хьаьрчира, цуьнан мецчу кийре и валар ца лалора, цлехьана блгор хьаьвзира, дерриг дуьне а хлийзаш ду моьттуш.

И члогла дарц хьавзийча, новкъахь цхьа зулам даларна кхоьруш, схьа ца воуьйтуш волу Имран, цлерачушна члогла сагатделла, цкъа лечккъана араэккха воьлча гучу а ваьлла, сацийнера хлусаман дас.

Цул тлаьхьа, хьоккху мох жимма лагбелча, Имран лечккъана цла ван араьккхира. Хлара бай хьоккхучу мохехула кийра цле леташ воьлтура, шен кисанаш наха деллачу ахьарх а дуьзна, пхьаьрса клел ягон яхьаш жимо дечиг а йоллуш, шен ненаний, вешинний моцалла яйан сихха цла кхачахьара-кх ша, бохуш.

Имран наггахь шен жимчу кетарх а хьерчаш, мохо лотедиттина гуш некъан лар а йоцуш клоргачу лайлахула халла веана шайн керта кхечира. Тлаккха длахьаьжча, шайн ах чу а кхетта лаьтта цла гина, кийра ша а биллина, блгор а хьаьвзина, ладийча санна мохь а хьаькхна, ша волччохь сецира.

Вехха лаьттира Имран чувахан ца ваьхьаш.

Тлаккха велхарна лахаран балда а ийзош: — баба!.. — аьлла, шайн ах даьллачу цла чу а иккхина: — Баба!.. вайна хлун хилла?.. Хлара хлун ду?.. Баба, хьалаглаттахьа! Самаялахьа! Баба!.. Хьасан!! — бохуш, шийлачу маьхьарца, Имрана дехха меттахьхьедира Зайнин, Хьасанан ши дегл. Амма уьш меттах-м ца хьайра.

И ши дегл, вовшашца шелдалар кьевсича санна, шийла йуьллура.

Б Е К Х А М

I

Лекхачу орцан басахъ жимо кӀотар гора. И кӀотар шен жималлица маьӀ-маьӀнехула яържина яра. Цунна къилбехъа аьрцнаш тӀехъ сийна хъаннаш гора, кӀотарна гонах кхиъний, кхназий кегийра хъацнаш а латтара. Цу кӀотарахъ тобанащца дӀа-схъай лелаш божарий, зударий, бераший дара. Уьш бара цу кӀотарарчу ГӀебартан Хъасанна зуда ялийнчу ловзарга оьхушший, цу ловзаргара шайн цӀай, цхъацца гӀуллакхей оьхушший дӀа-схъа лелаш. 50

ГӀебартагӀеран уьйтӀара адамаш массо а церга тӀера балда айъина доьлушший, делан кечделлий дара. Иза ловзар дара черманан хӀоз санна горгделла гӀуьллуш. Уьш оцу ловзарх чӀогӀа баккхийбеш бара, ловзар шайна шеран коьртехъ цкъа бен ца хуьлу дела.

Зуда ялийна Хъасан, тхов тӀера кибарчиг дӀа а-яьк-кхина, шина тхов юккъехъ латтара, уьйтӀарчу ловзаре а хьоежуш. Массарна¹ а бохург санна бӀаьрг тӀе хӀоттош ловзарга хъаьжча, Хъасанна гора, чӀогӀа сакъералуш хелхабуьйлушший, дегнаш дохушший кегий нах а, меккарий а. Уьш шена байна, Хъасан, ша-шена вела а.луш, чӀогӀа сакъералуш латтара.

Хъасан, ша воьлуш лаьттачохъ, цӀеххъана цхъа хӀума дага а деана, олла а велла, ойланашка велира, цунна тӀе хъаьжча моьттур дара, и цкъа а ца велавелла а, цунна велавалан ца хаьа а. 50

ХӀунда йора теша цо и ойланаш? Цо-х шен са санна шена езаш йолу Язара ялийнера.

Ялийчи хӀун дара Хъасана шена езаш, ша дукха сатийсина Язара? Шена далийнчу нускалах цуьнан сакъе-

радалан дезча х'ун дара? Шен дег'ана там хилча стага тоам бан ца беза. Стага шен сак'ераделлачу меттехь шена юххерчуынга ладог'ла деза. ¹⁶⁵

Цундела Хьасан, лурвоьлла шена т'е а веана, х'инца шен чохь теш волчу, шен дуй биничу доттаг'ичун лумаран ойла еш' вара, шен цунша дан башха пак'осталла дацахь а.

Хьасанат'еран ото чохь, кораш т'еч'лаг'лош чохь бода а бина, лурвоьлла лумар, нара т'ехь л'уьллуш вара, уллохь дечиган пондар а л'уьллуш. лумар, кест-кеста хьала ай'талой, кораш хийра дол'ухулу уйт'лахь дечу ловзаре хьожура. Кхуина гора, шег'а ладог'ича, аьрцнашкахь эх'а санна, стиг'лахь олхазар санна, цхьанне а лаамехь боцуш, цу ловзаргахь хийза кегий нах а, мехкарий а. Уьш иштта парг'лат шена гича, лумар, узарца доккха са а доккхий, шен лурвоьлла аравалар дага а дог'ний, корта а лестош, нара т'е бертал вожара.

лумарна яьлла йоккха хьаьрса маж яра, цо н яшаза ши шо кхач'нера, цуынга хьаьжча эр дара, цуьнан 40 шо ду. Амма, цуьнан дан-м дацара ткъе шиъ шо бен.

лумара, арахь локкху пондар а хезий, кегийчу нехан маьх'арий а хезий, ловзарга вахан дог хуьлий, олура:

Воьлча х'ун ду со лур? Вийча х'ун ду оха нехан стаг?..
— Т'аккха а, жимма саца а соций, клорг'ера ойла а йой, лумара юха а олура,— Суна тахана велча атта дара дан-м, делахь а, дуьне а деза-кх.

Клорг'ера ойланаш а еш, шен дог шена а далхош, вех'а иллира лумар нара т'е вожина. Т'аккха хьала а ай'та-велла, шен сийначу б'аьртех кхина хиш д'ла а даьх'на, нза, пондар схьа а эцна, цунах п'елг бетташ, г'ийла эшарш лекха волавелира, т'аккха цхьа хан ялтча цо узам боллийра:

Да велла диса шу боданен ладаташ!
Ма кхоьल्लीна делар шу дуьненан ва кира!
Сан нийсархойн дегнаш парг'лат долчу кху дийнахь.
Дуй биьначу доттаг'ичуина езар ялийичу кху дийнахь.
Аравала дог лав'таш, нахах тешам боцуш висичу кху дийнахь.

Ма висе велар со дег'лах са кьастаза!
Ма кхил велар со кху маьлхан дуьненахь!
Х'ай бален ладаташ, ма ч'ог'ла шу хьерча
Тхан мискачу ва дег'нех, жималла ца хьоржуш!
Х'ай коьрта тхьамданаш, ма яржий елара аш,

гуьйтур дац аьлла, соьга схьа а ма хьахадайттина, х'инций-х'инций и хит'а вогу бохуш, цуьнга хьобжуш, хит'а а ца йобдуш, ас тахана са а ма дайттина. Х'ун де теша ас? Хит'а яхан вежарех а кхоьру. Х'инца со цига ца яхча, и суна кху баттахь кхин гур а ма вац. Цо селхана ма-ал-лара, иза тховса, я кхана ц'ера валахь... — бохуш. Иштта Iечу Аьлбикас: — «Iумарг'ар ц'а бахкале, со юха а кхо-чур ю, г'ор со цига», — аьлла, юхавогу Илес ларван, ко-ран киса цхьана аг'ор озийра.

Юхавогу Iечу Илесах шен б'аьрг кхетча, Аьлбикас, ч'ог'а хазахетта, ела а елла, хьаланккхина чехкка шайн лу-ла керта а хьаьдда, Илесе хит'а вола ала цхьа бер хьа-жийра.

Хьаьдда чуеана, Аьлбика, куьзган чу а хьаьжна, шен жималлех а, хазаллех а сакъералуш, ела а елла, катобкхна к'удал охьа а эцца, хит'а яхара.

Жимочу хин йистехь лаьтта Илес, вела а кьежаш, кхуьнга вистхилира:

— Делан дуьхьа, Аьлбика, хьо тоха ца еллехьара, вай-шиь вовшашна ган цхьа бутт бар-кх, — аьлла.

— Ткьа, вайшиннах цаI ца тохаделча, вайшиь вовшах хьан тухур дара, я вайшиннах кьахета мила ву? — аьл-ла, Аьлбика елаелира.

— Бакъ боху, вайшиь иштта хила а деза, — аьлла, Илес а велавелира. Х'ара шиь ч'ог'а кьамелаш деш дех-ха лаьттира, шаьш мел лаьтта а ца хууш, ц'ийбелла малх а кхаьрга ца хьобжуш чубуьзна белира, хин йистерчу таьллаш т'еххьий, дитташ т'еххьий х'инццалц ца хедаш декна олхазарш а д'атийра. Ц'аьххьана д'а-схьахьаьж-ча адамаш чутийна шена гнча, Аьлбика цец'белира: — вай-шиь ма деха лаьттина хилла... х'инца-м Iумарг'ар ц'а баьхкина а хир бу, чехка ц'а ца г'лахь, цара суна могуьй-тур а дац. Илес, хьан некъ дика хуьлда, со йиц ма елахь, — аьлла, Аьлбика, шен хих юьзна к'удал белш т'е а яьк-кхина, ц'ехьа йирзира.

Илес, ша лаьттачохь корта а оллина, г'ийла д'ах'оьт-тира. Иза, ц'еххьана Аьлбикина т'аьхьа а хьаьжна, вист-хилира:

— Цкьа сацахьа.

Шен шинга вешех кхоьруш, чехка ц'а яхан а лууш, Илеса бохург дан а лууш йолу Аьлбика, жимма ойла а йи-

на, кудал белш тѣхъ а йолуш, сецира. Илес, тѣ а волавелла, юха а вистхилира:

— Аьлбика, ас хьобга ма аллара, со кхана цѣра во-луш а ву, бутт хан, тѣ дужха зама а ю, вайшинне вовшаш-ка болчу безамашка хьаьжча-м муххале а. Хьуна ма хаьара, валаран а сахьт дац, кхана хьох хлун хуьлу хууш со а вац. Хьанна хаьа, хьо тховса, я кхо де даьлча хьан наха цхьанга маре лой а. И нштта хир ду-м, ца боху ас, тѣ сайна со лелачохъ хьо йицлур ю а ца моьтту. Хлума-нан сахьат дацар-кх, Аьлбика, хьо соьга йоглург хиларх сан дог тешош, соьга хьайн куьг лацийтахьа.

И дешнаш шена хезча кхераеллачу Аьлбикин кийра цѣ елира, иза хорша еача санна, эгон йолаелира, божарийн куьг шен деглах цкъа а хьакхадалаза хиларна. Иза, меллаша юха кѣгар а йолалуш, йистхилира:

— Илес! Ахъ сан куьг лаьцча доккха хлума ду а ца бах ас, я хьан дог тешо хьобга и лацийта ца лууш а ца бах ас. Илес, со кхоьру-кх вайн нохчийн ладатех, кхоьру-кх со хьобга куьг лацийта,— аьлла, хих бѣаьргаш а дузуш, Аьлбика юха а дѣйолаелира.

Илес юха а цунна тѣаьхьа волавелира, лен а луьйш:

— Аьлбика! Ва Аьлбика, сума а хаьий, и ладаташ вай дуйла-м, делахъ а безам царел а хала бу-кх...

Аьлбика жимма кѣдъелира. И хинчу Илеса юха а элира:

— Аьлбика! Дехьа ас бохург, хетахьа сох жимма къа, дѣа-схьа хьажахьа, вайшинъ гуш-х адам дац. Цхьана а аглор хѣара адамна хаа йиш яц... Лохьа, Аьлбика, соьга куьг, ма ехьа сан дагна чов, — бохуш, Илес шена тѣволавелча, Аьлбикас цкъа дикка ойла йира, тѣаккха сацан а сецца, лаьтта бѣаьра а хьобжуш, Иллес куьг а кховдош, элира:

— Илес, со-м вайшиннан сих кхоьруш ларий. Хѣара куьг-м ло ас хьоб, бакъ ду, со кхера-м кхоьру хьуна кхунах цхьа бохам хиларна,— олуш, Аьлбика, Илеса йуьйду шен куьг схьа а озийна, чехжа юха а йирзнина, цѣ йолаелира. Илес дѣа-схьа хьаьжира, «деллахьа, тирий теша тхойшинъ цхьанна а» аьлла. Шайга хьобжуш цунна стаг ца гинехъ а, кхаьрга хьобжуш цхьа стаг-м вара. И хиллера цу хил дехьарчу бешахъ серийн керта юккъехула къайллах хлорш тергалбеш лаьтташ. Иза жима стаг вара, мара чу а таьйна. Иза а вара Аьлбике безам болуш, Илес волчохъ Аьлбикас ша тергал ца вешшехъ. Цунна, Аьлби-

кас шен терго клезиг яхъ а, и члогла езара. Цкъа схийтича а, цуынга Аьлбика ца елтера, иза къолаш деш ву бохуш. ХIара и гIуллакх члогла халонга даьлла вара. Шен ницкъ кхочу бохам Аьлбикина а, Илесана а бийр бу ша аьлла, цо дагца члагло йинера. Бакъду, тховса Аьлбикаглаьргара хIара ледарло ер ю моьттуш а, ялахъ дика дара аьлла хеташ а ца веанера кху хин йистерчу беша. ХIара, шен гIуллакхера воглуш, хин йистехъ лаьтташ АьлбикагIар а байна, цара хIун до теша аьлла, цу керта иккхинера.

Аьлбика чехка цIа яхара. Илес а, «хIинца-м билггал сан яра Аьлбика»,— бохуш, воккха а веш, шен цIа вахара. Уьш къайлах тергалбина стаг а, «шуна моьттург а къорланора дац бакъ, шун и чеккха-м къурланора ца долу»,— аьлла, шен цIа вахара.

III

Цул тIаьхьа бутт а белира, аренаш сенъелла дIа а хIиттира. Кху юьртара дитташ а баьццарчу базе дирзине-ра. Цу дитташ тIе а хуьйшуш наггахъ олхазарш декан а хезара. Илеса Аьлбикин куьг лацаран гIуллакх цхьа хан яллалц бакъ дуй, дацций бохуш дийцира. Амма, хIинца и бакъ динера, иза пхьобханаххьий, хитлахъ зударший члогла айъинний, дестийний дуьйцуш дара:—«IумаргIеран йишех куьйгаш а диттина, ведда вахана ву Илес»,— бохуш.

Тохара хьалха Аьлбика корехъ Ийначу цIа чохъ хIинца Аьлбика яцара. Аьлбика и мотт-эладитанаш долиьча, шен ненахошна тIеяхана Iеш яра, цуьнан жимчу цIа чохъ хIинца Iеш цуьнан Iумарал воккхах волу ваша вара. Цуна члогла хало хиллера хIинца шайна йолийичу цIарах, оцу гIуллакхана иза члогла ойланаш еш вара. Изий, цуьнан ваша Iумаррий ца ваьллий бен наха юккье ца волура, эхъ хеташ. Ахъядал ханна ялх шо жима вара Iумар. Ахъяда кест-кеста ша-шега олура:

— ХIинца тхуна тIесанарг йоккха юьхьIаьржо ю, Илесан йиша, я шинча елахьара цунах куьйгаш а тоьхна, хIара дIадерзор дара. Куьг тохан уьш а бац, хIуьа динна а цIа цуьнна ца дича дер а дац... Кхин хIума цуьнна дан дац, вер бен. Нагахъ ас и вийча, со цийнах а, вешех а, пенах а волу. Нагахъ ас и вийна а хIара нис ца дахъ, хIара дуьне мел дозу похчийн Iадатехъ сий хир дац сан, сан цийнан, тхан тIаьхьенан. ХIан-хIа! И иштта вуьтур вац ас. Дезча хIун ду суна дуьне, сайн цIа? Иза, ас ца вийчи а, сан жимах волчу вашас Iумара а вуьйр ву. Iумар хIинца вуьр

хІтга шо кхаьчна жима бер ду, со тхешан цІен тІехь воккха ву. ХІара гІуллакх ас дІадерзон деза,— олий.

Цхьана дийнахь набарха ваьлла, меттахь бІаьргаш а бетташ. Ахьъяд чІогІа ойланаш еш Іуьллуш вара. Цуьнан кийра, цхьана Іеткьачу хІуманна богуш бара, иза дуьне-нах а чІогІа чам байна вара. Ахьъяда, чехжа меттара хьа-ла а гІаьттина, ламаз дІна ваьлча, ши куьг ойгуш, деле шайна тІера юьхІаьржо дІаяккхар доьхуш, доІа а дІна, чехкка тІе хІума а юьйхІна, ара а ваьлла, шен борачу говрана нуьйр тилтира. ТІаккха чуиккхІна, вертан чуху-ла тог, а оьллина, говрахь кех иккхІра. Цу тайпана хІа-ра кех ижккхаш тІра коре а хІгьна Іечу «хуьнан нанна. Нана, кхунах шекьяьлла, кхераелира, шена вуьшта а кер-ла долу шайн гІуллакх карла а даьлла, иза йилхІра.

Шахь воцу Іумар цІа кхечира, нанас цуьнга дийцира Ахьъядан кеч а велла, кех эkkхар. Цо дийцича, Іумар ой-ла ян хІоьттира. Іумар а похчийн Іадатехь шайна тІесанчу юьхІаьржонна чІогІа гІайгІа йолуш вара, ша жима ве-лахь а. Іумар, шен дагахь Ахьъяда хІинций-хІинций цІа эр ду-кх шега, тІаккха дан дезарг дан хьожур ву ша бо-хуш, Іийнера хІиннцацш. Ойла ян ваьтла Іумар Ахьъядан вахарх шеквелира. ТІаккха а, «нагахь иза Ілесана цІа дан дагахь вахнехьара, цо со тІаьхьа хьоьхур вара, я хьалххехь цо соь дийцан а дийцина, тхойший а цхьаь-ний гІур вара. Сан ваша вац иза! Цо иштта гІуллакх сох лачкьор дацара» аьлла, учахь лаьтта Іумар чува-хара.

Шен вежрех а, ненах а нэхь хетта, ненахошна тІе-яхана Іен Аьлбика поьлхучуьра туьйш яцара. Аьлбика, ша йинарг юьхІаьржо хеташ дийнахь а, буса а ша-шех летахь а, иза бакь дацара, цунах юьхІаьржо тарйинарг Іаьржа Іадаташ дара. Аьлбикин дог чІогІа лозура. Цун-на дуьхьал дукха хІуманаш туьйсура. Кийра яьллачу цІа-ро цуьнан богу бос макхбинера. Ша кІантана йилличу хе-нах адамаша моттэладита долиьчхьана, иза шен вежарш-на гучу ца яьлмера. Амма наггахь ша йолчу йогІучу нан-на-м Аьлбика гучу йолуш а, тІекхетий поьлхуш а яра.

IV.

Буьйса юьккье яха йоьлмера, адамаш набарш кхеттий, кхетазий чутийнера, юьртахь наггахь бен жІаьтла летан а ца хазара, уьш а дІатийнера. Бакьду, тховса сарахь шен

нанас ца ялийна Аьлбикий, цуьнан наний-м ца йнжнера, и шиъ цера ваьллачу Ахъядан гIайгIанна, вовшашна тIеттIа а телаш, йоьлхуш Iара. Аьлбикас кест-кеста олура:

— Баба, вай хIун диър ду? Баба, Ахъяд цаI дан ва-хана-кх! Баба, вай хIун дан деза? Ма кхиа елара со кху маьлхан дуьненахь II хан юьллучул ели елара со! Кху боданечу Iадаташна юккьехь ма кхиа елара со! Ас хIун де, баба? Ас хIун де?

ХIорш иштта боьлхуш Iеш, кхеран уьйтIахь гIовгIа-наш евира. Кхеран уьйтIа яьхначу шаьлтанащца, юьй-линчу тоьлашца дукха нах дилхинера. Уьш баьхжинера, Ахъяда тховса кIоторахь Илес а вийна, хIинца цахь ве-лахь, Ахъяд я Iумар вен.

УьйтIахь и гIовгIанаш ма евли, Аьлбикий, цуьнан наний Ахъяда цаI динийла хиира, и шиъ, чIогIа кхера-луш, вовшихь аьрчира. ХIорш иштта бохкуш, уьйтIа дил-хинчех пхтгь юьйлинчу тоьлашца шайн чу дилхича, Аьлби-кий, цуьнан наний Iадийча санна, кьарза а кьаьрзина йи-сира. И чубаьхкинарш, кхеран цIийнах а хьаьвсина, Ахъяд, Iумар шайна цахь ца карийча, ара а бевлла, шайн накъосташца дIабахара.

V .

Илес вийна Ахъяд а, цуьнанваша Iумар а лурбоьлла цера велира, Аьлбикий, церан наний цахь шаьштить йи-сира, кертахь боьрша стаг а воцуш.

АхъядагIар лурбоьллачул тIаьхьа кхо бутт баьлча юьртара баккий нах Илесан нахе дехаре бахара. ХIорш шайн уьйтIа кхаьчча, Илесан да ВахIаб кхарна дуьхьал велира. Кху баккийчу наха ВахIабе дехар дира:

— ВахIаб! Ахь тхуна бехк а ма билла, вайна массар-на а ма-хаьара, IумаргIеран нана йоккха стаг а ю, тIееа-на лаьтташ белхан зама а ю, церан и болх бан стаг цахи-ларна, тхо дехаре даьхкина хьов, Iумар цIа вита аьлла, вайн нохчийн Iедалехь куьг бехкен воцург цIа вуьтуш долу дела.

Ахъяда воI а вийна Iечу ВахIаба Iумар цIа вита пур-ба делира. ТIаккха баккий нах а цIехьа бирзира.

ПаргIатваьлла, шозлагIчу дийнахь цIа веана Iумар, шайн цIийнан дукъ тIе а лаьцца, дIа волавелира, Аьлби-кий, цуьнан ненан жимма са паргIат а делира.

Хиинца кху юртахь наха дуьйшуш дерг хIун дара?.. Наха хIинца долинера: «Наха шайна динарг Ахьъя-дагIар, нах а хилла, декха-м дийкхи. Бакьду, Илеса куьйгаш а диттина, жеро хилла Аьлбика хьалха юьгуш хиллачу кIенташа хIинца юьгур-м яц».

Йолстагах цхьаннан куьг хьакхалахь а тоьу нохчашна цунах «жеро аьлла цIе яхийта. Вайнехан цхьаннан багах доллушехь и дош Нохчийчухула даьржий чекхдолу. И доладо, хIуьттаре ян декхарийла ша воьжна хетачой, гамо йолчой, шег а йол ца йолIучой. И хIуьттаре йолтийнчунна там хуьлу, йобIан межхаршлахь оий дов, цу йоIаца гамо йолчун дагна там хуьлу, и йол шена «жеро» ала долададе тIехьийзинчу кIенташа маре а ца юьтий. ТIаккха и йол ша цакхоче маре а йобдий, вукхуьнан цунах луур долу.

VI

Лурвоьлла Ахьъяд, цхьана генна юьртарчу шайн гергарчаьрга а вахана Iеш вара. Ахьъяда, ша лурволарна башха чIорIа са а ца гатдора. Ма-дарра аьлча, цунна ша бехкен а ца хетара. «ХIумма а дац-кх со лурволарх, нохчийн Iадаташца суна а, сан цIенна а тIе пIелгаш хьежош ца хилчахьана... вийча вуьйр ву-кх цара со цаI, кхин хIума-м дийр дац цара. Далла бу хастам, Iумар-х вай цIахь йиша а, нана а кхаба»,— бохуш, лурвоьлла лелаш вара Ахьъяд.

Когах хIума а яьлла воьжна кхо бутт баьккхина, Ахьъяд гуттар вакъавелла дIаваьллера. Цуьнан дегIехь кIезиг ницкъ бисинера. Цу цамгарх хьалаайъавелла дукха хан ялале, шена хIун ю а ца хууш, цхьа дегехь лазар а латтош, цамгар а кхетта, Ахьъяд вуьйжира. Воьжна цхьа бутт кхочуш иза оцу цамгарх кхелхира.

VII

Ахьъяд велла дукха хан ялале, ВахIабагIара Iумаре луралла хьедира. Iумар, дийнахь юьртах валан а ца тешна, буйсанна шен менацний, йишидний вилхина ваьлча, цхьацца дийцина, тIаьхье дика хир ю аларца жимма са паргIат а доккхуш, церам Iодика а йина, аравелира. Иза, хIинца ша волчу кIотара, шен доттагIа волчу веара цу буссехь.

Иштта кхаьчнера Iумар кху жимчу кIотара шен дот-тагIа Хьасан волчу.

Кху жимачу, Iаьржачу цIа чохь бертал нара тIе а воьжна, цкIа воьлхуш, тIаккха ойланаш сш Iумар Iеш, де садовнтахьа лестира, уьйтIарчу лавзаргахь доькху пондар цIехьана сецира, «гIайракх!».. — аьлла, цу юккIехь мохь а белира. И мохь тоьхча, уьйтIара адам дIа-схьа декIаделира. Цул тIаьхьа дикка садайра, шина тховна юккIехь лавтта Хьасан, охьа а воьссила, Iумаре неларан зайл а баккхийтина, цу чу веара.

XIара шиь веьхха Iийра вовшашна тамана цхьацца кIамелаш деш. ТIаккха цхьа хан яьлча, Iумара, хьала а гIотпуш, элира:

— Хьасан, ахь сан говрана нуьйр тиллийтахьара, со лакхахьа кIотара гIур вар-кх.

Хьасан, цкIа вела а велла, тIаккха вистхилира:

— Iумар, хIинца айхьа лелориг хьашт доцург дуйла хаьний хьуна? Хьо кху ото чохь шо доккхуш Iарх, хьо новкIа хир велахь а, вацахь а хаьа-кх хьуна. ГIуллакх доцург а ца дуьйцуш, охьахаахьа.

— Уьш вайшинна юккIехь хир доцийла ца хаьал со Iовдал а вац. Уьш-м дийца а ца оьший.. Ас бохург-м цигахь сайн цхьа кIеззиг гIуллакх долу дела дай,— аьлла, Iумар юха а вистхилча, Хьасана шайн кертахула хийза-чу гергарчу кегийчу нахе Iумаран, шен говрашна нуьйраш тахкийтира. Цул тIаьхьа дукха хан ялале хIара шиь кIотара вахара. Хьасан Iумарца воьдура иза кIотара дIакхето.

VIII

Iюьртарчу боькхачу урамехула бIегIиган куйнаш а, лекха холхазан куьйнаш а техкина, баккхий, кегий нах чехка а, меллаша а дIа-схьа лелаш бара. Аьлбика хийшина кор чIаьгIна дара, цкIа а схьа ца диллича санна. АьлбикагIеран доккхачу цIа чохь нара тIехь цомгаш Iуьллуш яра Аьлбикин пана. Аьлбика цунна уллора дIа ца йолуш гуттар а йоьлхуш Iеш яра, бIаьргаш а цIий дина, дукха йилхина юьхь а йистина. Шайна йолу гIайгIа IаьткIинна, цуьнан ненах чIогIа цамтар кхеттера, ша толур яц аьлла иза ша шек а йолуш. ГIора дайна, иза меллаша бен йист а ца хилалуш йисинера.

— Аьлбика! Ма слхяхьа. Хьо мел йилхи, сан дог оьшу!.. Суна-м хIумма а хир даций, Аьлбика,— олий, иза

Аьлбикин дог теда юлура. Бакъ ду, Аьлбикина хаа-м хара, шен нанна кхетта цамгар члогла юйла а, иза кхетаран бахъана шайн глагланах дуйла а.

Цхъана дийнахь, Аьлбикин нана гуттар члогла гелъеллера, иза йистхуьлуш а, блярг боьллуш а яцара. Цунах хьаьрчина, шен хир ца дайынча цхьаьнгехьа а озабезам ца бен цамгар,— хлорш гийла бисиний, лурбоьлла буй аьлла, кхарах кьинхетам ца беш,— цуьнан деглах тлаьхь-тлаьхьа члаглуш члагъелира, тлаккха Аьлбикин нана кхелхира. Тхан ца дуйхи! Тхан ца хлаллакьхили! — бохуш, Аьлбика, цкъа уча а хьаьдда, юха чу а еана, шийлачу маьхьарца нанна тлетталуш, елхан елира. Буйьса йоьлча, кхайкхина клотарара охьавалийнчу лумарна гайгина, нана дайобьллинчул тлаьхьа ши де даьлча, Аьлбика шен ненахоша шаьш долчу дайингира.

IX

Аьлбийн, лумаррий ца доьхна хьийзаш шо кхечира. Тлаккха, лумаран бу бохучу наха, шайн юьртара а, кхечу ярташкара а тхьамданашший, молланашший, хьаьжой, дика паххий вовшах а тоьхна, иза кхайкхина клотарара охьа а валийна, хлорш Вахлабгьаьрга дехаре бахара.

Вахлабан йожкха уьйtle а, шуьйра урамнекъ а буьзна, бортал доьжна луьлу и сила долу халкъ дара. Вахлаб а, шен бу бохучу нахана хьалха а хлосттина, ойланаш а еш льатташ вара. Марчо а хьарчийна, бармахь веана лумар Вахлабгьеран чохь луьлуш вара, уллохь льатташ и барам лавцца веана ялх стаг а волуш. Церан кийра це лелтара, шаьш арадаьккхинчу гуллакхан тлаьхье ца хууш.

Деле кхойкхуш, шайхашка кхойкхуш, и бертал эгна нах бехха билхира. Цара массара а шайн куйнаш дехарийна дладаьхнера. Церан массеран а аьлла, даьшна долу кортош богучу малхо доттура, царех дукхахборш, кадамехь боьлху зударий санна, боьлхура, цхьаберш, шовкъаш а оьхуш, охьабетталора. Луьйраина баьхкина уьш, догучу дийнахь делжкъалц билхира. Царна жоп ца делира. — Царах хьагвеллачо молуш хи дацара, мацвеллачо дууш а хлума дацара. Царна малар-даар дага а ца доглура, уьш, шайн синош шаьш доьхуш санна, халчу хлнттина боьжура.

Малхбузу хан а хилира. Вахлаб жоп ца делира. Оцул долу и халкъ, тлаьхь-тлаьхьа карладуьлуш, юха а делха доладелира.

Маьрклажан хан а хилира. Вахлаба Іумар вуьтуш жоп а делира, нах цкъа а сингаттам хІун бу ца хинча санна, сингаттам цкъа а шайна хир боцуш санна, хазахеташ, хьалатІевттира.

Х

Вахлаба ша витича а, юьрта схьаван беж хеташ, Іумара кІотарахь ши кІира даьккхира. ТІаккха цІа а веана, шен йиша Аьлбика цІа а ялийна, шен цІен тІе охьахтира. ТІаккха дуьйна, чуьра уьйтІа волуш, уьйтІара кетІа волуш, цигара ураман маьІІе волуш, тІаккха пхьохана волуш, эвхьаза а ваьлла, Іумар, шен цІен тІехь болх а беш, вахан волавелира, невцо шен стуІденачул шиь сов Вахлабана невцалла а делаш.

Цу тайппана шайн цІен тІехь баха паргІатбевллачу АьлбикагІар, шайна хилла бохамаш, хилла цатамаш кест-кеста дага багІахь а, и шайн гІаьгІа кьайлаьх латтайора, ВахлабагІарна тергахь шаьш боккьалла а паргІатдевлла а моттуьйтуш.

Цу тайппана хІорш бегахь шо кхечира. Цхьана заман чохь чІогІа са а кьералуш ша хийшинчу коре Аьлбика кхин ца хинра. И кор, арахьара хьаьжча, цунна тІехьа цхьа цомгаш стаг волчух тера дара. Іумарчул а тІех тоам беш яра Аьлбика шайх бинчу кьинхетамах. Цунна хаара, шайна хилла лаьттачу бохамашна ша мел сагІатдича а кхин хІума доьнІла.

Іумар а вара тоьуш, шеге шен цІен тІехь болх а бабелчахьана, ВахлабагІарна «невцалла» а шеге леладелтчахьана. Бакъду, Аьлбий, Іумаррий нахана гергахь дуккхий, шайна гергахь гІеххьий паргІатдаьлলেখь а, и шиь шайн веший, нанний са ца гатдеш а, кест-кеста уьш а хьахабой, ца доьлхуш а дацара.

Цу шимма наггахь хІораммо а ша-шега олура: — «Ма доккха хІума ду-кх хьо нохчийн Іадат а, цу Іадатца жуьг-жуьйгах тохар мага а ца метна, хІара хІаллакьхилла тхан цІа а», — олий.

ХІ

Іуьйранна дукха хан ялале Іумар шен метгахь бІаьргаш а бетташ ойланаш ен Іуьллуш, кхунна шайн кертахь жІаьлеш лета хезира. ТІаккха чехкка тІе гІовтал а озийна араваьгча, кхунна гира, шайн уьйтІа веана ВахлабагІаран бархІ шо кхаьчна кІант Мухьнд.

— Ой, хьо ву и, Мухьид? Ахь х'ун леладо? Схьачувала,— аьлла, Iумар хьасталуш вист а хилла, цунна тIе-волавелIра.

— Со-м вайн тахана асаран белхи буйла хайта вайнтинера,— аьлла, Мухьид туш-туьппалгех ловзо шен карара гIаж шена хьалха лаьтташ Iуьттуш дIахIоьттира. Цо и шега аьлча, Iумар чIогIа хазаетта,— хIокху сохьта со дIаьотIу хьуна,— аьлла, хьаьдда чу а веана, Аьлбике и белхи буйла а хоуьйтуш, шена тIе хIума а юьйхина, ара-нккхина Мухьиде,— хьо Аьлбикница дIаьотIур,— аьлла, ВахIабгIаьрга вахара.

Аьлбика а, гIеххьа са а кьералуш, чехкка кеч а елла, шайн гаьмнаш а эцна, Мухьидаца дIаяхара.

XII

Цу тайпана паргIат а ваьлла Iумар лелаш шо тIех-даьлча, цхьана дийнахь Iумар хьера ваха шайн варданна хьакхар хьокхуш воллура, чу а, ара а юьйлуш, цхьацца дезарш деш Аьлбика а йолуш.

Оцу заман чохь веxьаш хьаьдда Iумарна тIевеара цуьнан ненан вешийн кIант Султан. Хаьккина валийча санна волу иза, юкь-юкьа толкха а лелаш, вистхилира». — Iумар!.. Iумар!.. аьлла.

УьнтIахь лаьтташ волчу Iумаран бос докьан баса бирзира. Цо доьхна хаьттира — Султан! Ахь х'ун до? Х'ун хилла вайна? — аьлла.

— ВахIабгIеран шиган бугIанаш тхан хьаьжкIаш тIе а еьлла, цу тIехула дов даьллачу цой, дадас вовшашна шаьлтанаш йиттина... дадина-м чов башха йоккха а ца хилла, важа валарна кхерам болуш ву боху-кх.

И дешнаш шена хезча, Iумар чIогIа вуьйхира, цуьнан кийра цIе елира. Иза, веxна стаг санна, леста а лесташ, шен ненан ваша волчу хьаьдира, цуьнан дага тIе цхьа кхерам туьйсура. И кхерам бу IумаргIеран, кхин маситта эзаррий цIа хIаллакдинарг.

XIII

И дов ВахIабна ца тайра. Цуьнан бу боху нах и волчу а гулбелла, цу гIуллакхан кхел йира. Цара сацийра: — «Iумаран ненан вешина вай шайна делла дехар динделла хилла, цо вай ца лерина, цунна вайх эхь хеташ хиллехьа-

ра, цо вайн стагца дов докххур дацара. ХIара гIуллакх иштта дита йиш яц. И гIуллакх иштта дитича, нехан вайна тIехтохам хир бу. Вай цкIа, вешан стагана йина чевнаш а йоькхур ю, вешан вийначу стагана дуьхьал Iумар а вуьйр ву», — аьлла.

И кхел йинчул тIаьхьа дукха хан ялале цара Iумаре шозлагIа луралла хьедира. Iумар и шога схьахьединчу буссехь кIотара вахара. Iумара хIинца кхоччуш шен де-гIах дог диллинера. Цуина хаьара, ша ВахIабагIара шозлагIа вуьтур воцIйла.

Iумар дуьненах дог а диллина, хIинца, хьалха санна, башха ийза а ца луш, делаш вара.

XIV

Шога луралла хьединчул тIаьхьа ялх бутт баьлча, ворхIалгIачу мархин баттахь, нах IуьйкIанна гIовттучу хенахь кIотарара шен дуй биъна доттагIа Хьасан волчуьра Iумар ша хIоьттина кхечу кIотара воьдуш, кхуина татанаш хезира ша воьдучу некъана гонахарчу коьллашлахь. ХIара, хаьал кхера а велла, и тата даьллучу агIор хьаьжира, кхуина хIумма а ца гира. Юха алсамо хезира тата. ТIаккха шегара топ хьалха а ерзош, дIахIоьттира иза. Цу буса беттаса сирла хиллехь а, и кхеравелла, макхвелла дIаивкхира. Оцу заман чохь коьллаш юккIехь топ елира, Iумар, ведда воьддучохь бертал вуьйжира. И яьлла топ Iумарна букIа юккIе кхеттера. Баьццарчу дари тIехь цIен тIамарш яржош, керчаш Iуьллуш вара Iумар. Кхуина гонахарчу куллах наггахь цаьпцалган делахь а, кхечу хIуманийн делахь а декар дара хезаш. Кхуьнга хьоьжуш санна боьлуш кхозуш бутт а бара. Кхунна гена йоцчу кIотарахь кханалерчу мархина салт дилла долиьра:

— Ассала... ту вассала... му Iалайка я!.. расулаллахI!

— Хи... хи да!.. хи дайша! Хи дайша!.. — аьлла, кIе-гархаан а воьлла, Iумар юха а охьавуьйжира. КIотарахь салт дуьллуш дара:

— Ассала...а...а...а...ту вассала...а...а...му! Iалайка...я... расулалла... хIа!

— АллахI! Вац теша суна хи дала стаг? АллахI!.. АллахI! — аьлла, текхна жимма дIавахара и. ТIаккха, — хи! — олуш, аркIал керчинчохь висира.

Дуьллуш долу салт саццаза дуьллуш дара:

— Ассала...а...а...ту!.. вассалла...а...а...му! Іалай-ка...я!.. небийюллах!!

Іумарна хи дала стаг ца хилира. Цуьнан са делира. Цунна хи дала стаг хиллехь а, цуьнан и са дер долтуш дара.

XV

Шен ваша Іумар вийча, Аьлбикас, Іаьржа духар а дуьйхина, ца яьллий бен кех а ца йолуш шо даьжкхира.

Аьлбика хІинца язъелла, якъаелла дІаяьллера. Цо кест-кеста ша-шега олура: «Іумаран белхарехь-м Іийра со, хІинца лурвоьлла лелачу ненан вешин вон ца гуш лолда со»,— олий.

Цул тІаьхьа дукха хан ялале кху юьртахь хабар делира: «Аьлбика шена хьалха тІехьийзинна кІентий тІеца-хьийзариний, жеро хиларна цара ша цайигарний дог а иккхина, елла», бохуш. Амма, Аьлбика билггал цунна елла ца елла хууш стаг-м вацара.

* * *

Дешархо! Хьуна го-кх ІумаргІеран доьхна ца. Айхьа ойла ехьа кху гІуллакхан. Лавцча хІун дара Илеса Аьл-бикин куьг?! Цо и ца езаш, я цуьнан нахаца хьагІ йолуш, я гамо йолуш-х ца лавцнерий и. Аьлбикас Илесе куьг шен вежарий юьхьІаьржа хІитто-х ца деллерий! Вайна-х хаьа, дешархо, цу шинна вовшийн дезаш дарий а, и шиь вовшийн хьашт долуш дарий а. Цу шинна вовшийн куьг-куьйгах кхетта бохуш, нохчийн боданан Іадат чулаьцна, Илес а вийн...

ПЬЕСА

ПЕТИАМАТ

ВорхІ суртехъ драма

Дакъалоцуш берш:

1. ПетІамат
 2. Дуда — цуьнан да
 3. Пристав
 4. Стражник
 5. Молла
 6. Тиймар — хьалдолу стат
 7. Аманта — ПетІаматан дулахо
 8. Кала — захалонча
 9. Лага
 10. Воккха стат
 11. Гаьржа мажъерг
 12. Йоккха стат
 13. 1-ра ахархо
 14. 2-га ахархо
 15. 3-га ахархо
 16. Хьабиб — пристаган помощник
 17. Мусост — ПетІаматна тІехьѳиза клант, обарг
 18. Мохьмад
 19. Баудди
 20. Іела
 21. Хьаьжо
 22. 1-ра обарг
- обаргаш, стражникаш

ХЪАЛХАРА СУРТ

Буйса. Участкан правленехъ. ГІехъ кечийна кабинет, пенах тоьх-на паччахьан сурт, чохъ телефон, пенаца хІоьттина лаьтташ ойла а еш пристав. — Иза икъа водало. Коре хІутту. Юха а водало.

П р и с т а в. Оьгазен нохчо ву,
Ву тебаш бердаца,
И ву пръеш шен шаьлта,
Лермонтовс аьлла ма-дарра аьлча...
Амма, сха-м прійиір яц цо
Шен мекха йоьгла длаьвшен шаьлта...
Веха-м лелар вац иза лечкъаш,
Ламанаш, пепнаш дуьхьал лобцуш.
Чуволу стражник.

С т р а ж н и к. Уьш схьабаьхки-кх.

П р и с т а в. Чудуьйла ала.

С т р а ж н и к. Хюкху сохьта олу (*вобду*).

П р и с т а в. Хлара кера ламоза акхарой

Аса ламор ю, аса совцор ю.

Чуволу молла а, Тимар а.

М о л л а. Буйса дика хуьлда хьан.

П р и с т а в. Шу марша догійла,

Шу охьаховша.

М о л л а. Маршалла лолда цу везачу дала.

Т и м а р. Маршалла хуьлда.

Куьйгаш а лобций, охьаховшу.

П р и с т а в. Хинца дер вай вешан къамел.

М о л л а. Бакъахь хир ду.

Т и м а р. Дика хир ду-кх.

П р и с т а в. Бутт хьалха вийна кхузара пристав,

Цуьнан метта вайитина со ву кхуза.

И вийна обаргаша — Мусостатлара,

Лецаза йиш яц уьш, хье ца болуьйтуш.

Уьш лецан беца, шуьгара гло оьшу,

Уьш хлаллакбан беца вай цхьаьнакхетта.

М о л л а. Кийча ду-кх тхо, тхан сийлахь пурстоп.

Т и м а р. Массо а атлор гло со дан реза ву,

Реза ву и зуламхой багон, чахчон.

Амма, ца кхета хлара нах, ца кхета:

Кху куьйган пхи плелг а цхьабосса

цахилар —

Ца хаьа цу ахархошна, мискачушна.

Ца хаьа, цуьнга терра цаг хьал долуш,

Важа къен, цаг чин долуш, важа бо хилан

везийла, хилан вогійла.

Ца хаьа царна, зулам туьйсу цара.

Дог ларждина, дагца мекха лаьцна,

Паччахьана дуьхьал буьйлу, тле ца тов.

- П р и с т а в. Те ца тахь, вай цаьрца
хир дац къинхетамен.
- М о л л а. Иэмалк ца Іамало, пурстоп,
Эсала хьовстуш шед тІехьа лечкьийча.
ХІара нах а Іемар бац, кІоршамен
Шайца ца хилахь, хьовстуш хилахь.
- П р и с т а в. Ца Іемича йиш йоцийла хоуьйтур ду,
Шемална а ханйтинна, Зеламханна а,
Іаьлбиг-Хьажинна а ханйтинна,
Кхарна вай атта хоуьйтур ду.
- М о л л а. ХІинца хІун ден вай, пурстоп?
- П р и с т а в. Аьлла ду: паччахь, хьал,
Дин — уьш кхоъ кхо ваша ду,
Церан вовших далан йиш яц,
Уьш вовших даьлча хІаллак а хир ду.
- Т и м а р. Деллахь, ма нийса аьлла иза.
- М о л л а. Сов нийса аьлла...
- П р и с т а в. Ма-дарра аьлча, хІинца ашшимма
Цу обаргаца къайлах уьйр таса,
Уьш маслалатца тІебалон хьовса,
Те ца баглахь, лецийтан беза.
- Т и м а р. Соьца церан маслалат хир дац,
Уьш сох тешар бац, цхьана а тайпана,
Уьш со а, кхиболу хьоладай а безаш бац,
Суна хетарехь, цу юкъя хІара молла
Хьовзан веза, кхо цаьрца уьйр тасан еза,
Уьш тешан, дин доцург, кхин хІума дац.
- П р и с т а в. Иза а бакъ ду. Молла, хьуна тІехь
Дуьсу-кха хІара гІуллакх.
- М о л л а. Дика ду-кх,
Хьожур ву-кх со н кхочушдан.
- П р и с т а в. И гІуллакх кханнехь дІадолон деза.
- М о л л а. Бакъахь хир ду-кх.
- П р и с т а в. Иштта и дар-кх сан шуьга алан.
- Т и м а р. Цхьа стаг ву вайн вийцаза висина.
- П р и с т а в. Мила ву иза?
- Т и м а р. Иза зуламийн бух бу,
И стаг ву эвлара Дуда,
Иза ву тхойшинан тайпана,
Иза ву къайлах обаргашца тайна.
- М о л л а. Суьдахо вен гІортарна,
ХІинца лхи шо а даьккхина веана,
Паччахьан Іедална дуьхьал чІогІа ву.

Хъаькам, хъал долу стаг шена гича,
Блаьрга ций хъаьвзе, бIагор богIуш ву,
Къайлах Iедалний, ахархошний юкъа
Питанаш тийсина а, туьйсуш а ву.

П р и с т а в. Бахам хIун болуш ву иза?

Т и м а р. Къен стаг ву, амма ондан, майран ву,
ХIилла, цхьбогалехъ санна, долуш ву,
И юьртахъ мел ву, бертаг хир дац,
И стаг лацан веза, вайъан веза.
ХIара вай дийцинарг, адамна
Ца хууш, къайлах хилан деза.

П р и с т а в. Иштта ву иза?

М о л л а. Дера ву, валлахI ву,
Жоьжахатни бIогIам хилла
Абаделлац лаьттар волуш-м.

П р и с т а в. Мегар ду, мегар ду. (*Къолам, кехат а
оьций*) ден цIе хIун ю кхуьнан?

Т и м а р. Шен цIе ю цуьнан
Дуда. Ден цIе — Тайма.

П р и с т а в. Дуда Таймаев (*яздо*).

М о л л а. (*Паччахьан суьрте куьг а хъажадой*)
Цу сий долчу, воккхачу паччахьан
ЦIе цаезарг, цунна дуьхьал верг
Суна ца веза, пурстоп, лоцийла лаьа.

П р и с т а в. Кхочушхир ду-кх иза кхана.

Т и м а р. Делахъ, тхо хIинца гIо?

П р и с т а в. ГIо, баркалла шуна.

Куьйгаш ло.

М о л л а. Марша Iойла.

П р и с т а в. Маршалла хуьлда.

Т и м а р. Марша Iолда.

П р и с т а в. Маршалла хуьлда. (*важа ший дIа-
вахча*)

Гезто шен
Маши юкъа беъна моза
ДIа ца бохуьйту, ций ца молуш,
Кху акхаройх кера веанарг
Ас вац вохуьйтур, ца вуьйш,
(*чуваьллагчу Хъабибе*)
Дика ду, хьо схъавеана.

Хъ а б и б. Кхин керла хIумах даций?

П р и с т а в. Ду, кхана лаца веза Дуда.

Хъ а б и б. Дика ду, кхочушхир ду иза.

Залехь. Ёуьйренан малх кхета зама. Дека олхазарш. Дудин керт ю гуш. Г1ехь ценош, гонах ян полийна керт. Довг1на хьокхий. Ёохкуш серий. Аьтто аг1ор д1атовхна лавтташ кхо-бий хьокха. Гихь к1удал а йолуш, аьтто аг1орхьара чуйог1у Пет1амат. Цупна дуьхьал кхета Аманта, иза йовдуш ю.

Аманта. Гуттар а олхазаршца г1отту-кх,
Пет1амат, хьо.

Пет1амат. Бакъ ду хьуна иза-м.
Со-м г1аттан Ёемина яьлла.
Тхан коре хуу цхьа олхазар,
И ду гуттар а Ёуьйренца декаш.
Ехха Ёуьллу со цуьнга лавог1уш,
Сов хаза ю цуьнан еха эшарш.
Цо самайоккхий, со хьалаг1отту,
Кор доьллнй, аса маршалла хотту.

Аманта. Со-м днц а делла Гарий, Пет1амат,
Суна сийсара цхьа г1ан гина.

Пет1амат. Х1ун г1ан гира хьуна, дийцахьа.

Аманта. Мусост гира-кх суна.

Пет1амат. Аманта, дийцахьа.

Аманта. Цхьана хазчу бай г1ехь, Ёиндаг1ехь
Вайн эвла йистехь хаза ловзар дара,
Вовшашка хьовжуш, сакъералуш,
Шуьша цхьаьна хелхадуйлуш дара.

Пет1амат. Самах хелхадийлан ду хьуна.

Аманта. Дала мукъалахь. Х1ара, Пет1амат!

Пет1амат. Х1ун бах ахьа?

Аманта. Сагатдой ахьа Мусостана?

Гиний хьуна иза кестлаг1а?

Маца вера ву теша кхирстина?

Паччахьан иза хили мостаг1.

Пет1амат. Дерриге а сан дагна дера да! —
Иза обарг хиларо дина.

Паччахьо сов буьрса ира ба! —

Тхойшинна юккье ч1ог1а боьल्लीна.

Суна газа дикка хан ю жима Мусост,

Вог1нйла-м лаара жимма со хьастан.

Аманта. Цкьа лестар ву, хьо кхерча хаййна,
Шуьша вовшах кхетар ду дагар дийшан.
Хьуьлла олхазар а доьду хьуна,
Мусост волчохь хазчу эшаршца дека.

Хъан цхъа йиш а дагаеа суна.
Вайшимма меллаш иза лакха?

ПетІамат (хъалхара а олуш, локху).

ХІей боьду сийна кхокха,
Хьо хьюьнах ца боьду теша,
Хьо хьюьнах бодахь, цигахь Мусост
гахь,
Ахъа цуьнга кховдаделахь мерза мар-
шалла,
Ахъа цуьнга кховдаделахь хаза
маршалла,

ХІей боьду сийна кхокха,
Хьюна иза цигахь ца гур теша,
Цу сийначу хьюьнахахь хъайна Мусост
гІийла ггахь,
Ахъа цуьнан лере меллаш хазаделахь:
Малхо ца юьйцу шен къайле,
Батто ца юьйцу шен къайле,

(Шозза) Ахъа а ма йийца хъайн къайле,
Цавезачунна хуур ю вайн къайле.

Ше а, повшишна елан а къежаш, дІа-схъакъаьста. Чуволу мол-
ла, цкъа ПетІаматана тІаьхъа хьоьжу.

Молла. Тахана хезна суна, Мусост
Кху ПетІаматана дукха веза бохуш,
Амма, хилан йиш яц цунна хетарг,
Хилаза йиш яц ПетІамат сан.

Чуволу Кала.

Молла. Хьо ву, хьо лелла
Цхъа жима мутаІелам,
Хъан да вара, Кала,
Дика молла,
ХІинца вац иза,
Хьо диканца вехийла.
Ткъа шо ду и воцу,
Тхойшиннен дара доттарІалла,
И гергарло ду хьоьца а,
Цундела ю хьоьца эвхъазалла.
Кала,
Цкъачунна сан цІе ма яккха,
ПетІаматана тІе тахана хьо кхача.
Цуьнан хье мекар ахъа хьовзабахь,
Моллица яха ахъа цунна марздахь,

Хилланца иза хьоьга яккхалахь,
Со марзвеш цунна ахьа товахь,—
Дерриге а дуьне суна сайн хета,
Дала ялсамане хьоьга кховдор ю.
Аса дуьйцучух хьо дика кхета,
Хьоьга иза атта тлеерзалур ю.

К а л а. Цуина кхоллан хилла сан ду хьуна, молла,
хьовзон мекаралла — тлех ю цуьнан
дукхалла.

М о л л а. Тлакха.

К а л а. Тлакха, аса кхуллург хилча хилла,
Геч хирий теша суна делера?

М о л л а. Хилла, пуьташ, харц члогла кхолла,
Хир ду геч, бу цуьнан некъ жайнахь.
Вай хлун иза ен дохку кьнза,
Я яхарх ца хоттаяллитан.
Вай соьца иза яхон ца дохку?
Вонах, кьоьтлех иза ларъяллитан.

К а л а. Иза а бакъ ду, хьо сийлахь молла,
Амма цхьа кьинош ду летийна,
Хлун дича гечдийр дара дала,
Хаавахьара со кхетийна.

М о л л а. Жайни тле со хьожур ву,
Кьиннойн берг ойбура ю.
Кху захалонна охьахь хьайн лерг,
Гпайгла-балеха воккхура ву,
Дуьненан дикане кхачор ву.
(Дла-схьа хьожу).
Ца! тле кхачале со длавоьлу,
Ахьа глудлакхан мало ма е.
Тховса буса со волчу вола,
Кхечуьнца долу цуьнан глудлакх дей.
(Длавоьду).

К а л а. Дика ду, молла,
(ша-шега) лаламат дика ду,
Сан кхо глудлакх нисло, ма-леххара.
Цхьаь сан захалонна дуьхьало
Петламата ярна дуьхьал бекхам,
Иза цу кьанделлачу тужаман
Дегочу куьйга а йоьллина.
Важа — захалонаш дукха дийцина,
Бакъ воцчуина хазаниг ялийна.
Хьакъ йоцчуина хьалдерг лехна,

Захалонна юккъехъ стат вейтина.
 Нехан чу хуьйшуш там бер-берш дуйцуш,
 Къера дуйнаш дукха баарна,
 Хийла сайн деглах латийна къа
 Моллас шен яълани тIе лацар.
 КхозлагIа — Мусостана бекхам,
 ПетIаматана гергахъ ша сийсазварна,
 ТIара тухуш сан бесни ягорна,
 Аса иза ПетIаматах ваккхар.
 Сан нуьйжа сан бага ю,
 Сан жIов, морзах сан мотт бу.
 Бекхам бан, атта вахан
 Нахана веза кура лелан.
 Стогалла, герз ца оьшу,
 Цунна оьшу, хаза а, харц а мотт,
 Цунна оьшу массо а агIор керча мотт.

Араволучу Дудин йовхарш хезий, юха хьожу, иза гой кертаци те-
 баш дIавоьду.

Д у д а (юха чу вистхуьлу). ЙоI, йоьл дахьаш диг.
 И серий, хьокхий аса дIадуцур дара.

П е т I а м а т. ХIокху сохьта.

Д у д а. Де дикка даьлла, къиг а
 шен гIуллакх дина йолу хан ю.

П е т I а м а т, кхуьнга кхаби чохъ хи а, диг а лой, чуйоьду,
 кхо хьокха дIатуху. Чуволу Л а г а.

Д у д а. Ой Лага, Лага,
 Хьо ва марша,
 Вара ца ван мега
 Аьлла со хеташ.

Л а г а. Маршалла хуьлда
 Хьуна, Дуда.

Д у д а. Схавала чу, Лага,
 Хьо хир ву мацвелла,
 ХIума кхолтур цхьаьна,
 Хьо го суна гIелвелла.

Л а г а. Баркалла, Дуда, баркалла,
 ХIинца со ца вогу.

Д у д а. Муха хьо кхечи?
 Вели хьо хан яьккхина?

Л а г а. Ваьлла со, Дуда, вели,
 Вели со хан яьккхина.

Д у д а. Хьан куьйгана хIун дина?
 Чолакх ца хилла иза?

- Лага. Набахтехъ со воллуш
 Балха тѣ тхо хѣттийра,
 Цхъа чхар ца аѣалуш
 Со воллуш, тѣхѣѣттира
 Цхъа жандарм,
 Бѣаьргаш къарзийна,
 Шад тухуш, бѣагор
 Суна баийтина,
 Чхоро сан хѣара диллина.
 Ткъа, хѣара аьрро сан куьг-м
 Хъуна а хууш ду,
 Тхан девашас шаьлта тоьхна,
 Чолакх хилла хилар.
 И тохар бахъана а хъуна хууш ду,
 Динна со лийна аьлла
 Моллас цуьнга тохийтар.
 Паччахъна дуьхъал хилла
 Гимназера дѣаваькхкина,
 Дела вац ас аьлла
 Со телхина лерина,
 Шина баттахъ сов
 Вихкина со иллийна,
 Тѣаьхъара а со
 Набахте воллийтина,
 Лелаш вуй молла?
 Іеш буй нах?
 Іаьббнѣ хѣинца сох?
- Дуда. Паччахъ цавезарна
 Хъо дукхавеза суна,
 Динах цатешарна
 Безам сан хъох бов.
 Хила хъо, Лага,
 Цу далла хъасталуш,
 Ма етта хъаьн бага,
 Ву хъо цунна цомташ.
- Лага. Хѣумма а дац, Дуда,
 Хилийта со цомташ,
 Дийцахъа, Дуда,
 Хѣун хъал ду шуьгахъ?
- Дуда. Иштта дѣа гѣертташ
 Воллу-кх, Лага, амма, латта дац,
 Ма-хетта болх бан, оьшу гѣирс бац,

- Хіун дийра ду ца хаа, Іазап
 ЧіогІа далладо паччахьа вайгахь.
- Лага. Ницкъ хир бу паччахьехь,
 Халкъо иза ваккхали.
- Дуда. Наха хІуъа а алахь а,
 Наггахь-м бакълоь хьо.
 Вига ас, ва Лага,
 Чуйрийи-эвла?
 Цигахь тован хьо мег.
- Лага. Ма ала, Дуда, ма ала,
 Ахьа мукъана а ма ала, со
 Хьераваьлла. Бакъ во со,
 Паччахьна со лийча,
 Телхина со хета,—
 Динна со лийча.
 Бакъ ду хьуна, со, Дуда,
 Ваьлла вац хьера,
 Лийча со динна,
 Лору ваьлла со хьера,
 Кхин цкъа а аса хьоьга
 Хьахор дац дин,
 Гуттарен со хьера
 Со воккхуш со воллу.
(Куьг а лой, дІа а волалой, ша-шега).
 Дарба лаха.
 Дарба — цхьа стаг сох хетар дара,
 Дин бакъ цахилар —
 Суна санна, нахана
 Хаар — иза дарба дара,
 Иза дарба дара
(дІавовьду).
- Воккха стаг. Дуда, хьо вогІий тховцаи?
- Дуда. Вогу дер-кх, схьавоьл хьо керта.
(Юха а воьрзий)
 йоІ, йоьл яхьаш суна тІеюху кІума.
- Воккха стаг. Ирс долуш хуьлда, хьо-м дика
 керт еш воллу, Дуда.
- Дуда. Цхьа бахьана деш воллу-кх.
- Воккха стаг. Ян еза керт, верза веза Іаьнна чу.
- Дуда. Ша, со чу ца верзавахь, чудерзо хІума-м
 дац.
 Шаьлта-дотька а доькку,
 Ший а дІавовьду, тІехволу стражник,

ЧувогІу Кала, чуъра
Арайолу ПетІамат

Чоа тледуху.

- К а л а. Де дика хуълда хъан, хаза ПетІамат.
Ма хуълда хъуна лан гІайгІа, ПетІамат.
- ПетІамат. Хъо далла вoъзийла, хъо жима Кала,
Хъо дукха вехийла, хъо хаза стаг ву.
- К а л а. Хазалла-м соьца товр а яцара,
Дог цІена ву со, ПетІамат,
Нахаца ойла сан цІена ю,
Къахеташ ву со хъох, ПетІамат.
- ПетІамат. ХІунда бах ахъа? ХІун ца лайна сан
дала?
- К а л а. Кхоам хета хъан хазчу хазаллех,
Дог лозу хъан куьцах, хъан оьздангаллех.
- ПетІамат. Цхъа тамашена хІума-м хилла?
Схъадийцахъа.
- К а л а. Дуьйцур ду аса хъoъга,
Дийцинарг ахъа къайладаккхъа.
- ПетІамат. Цу лаьттах санна, тешам бу-кх сох.
- К а л а. Кхана жоьжахатара ма вала со,
Дийцахъ харцдерг, хъо ю хІаллакьхилан
герга,
Хеза массанхъа а хъо юьйцуш —
ХІаллакьхира ю бохуш кхана.
Ца юьгу хъо цхъана а юьртахоcho,
Хууш ду кху юьртахъ хІоранне а,
Юллург хилар кестта хъо лаьттах.
- ПетІамат. Ой, ахъа хІун дуьйцу, со хІунда ле
кхана?
Аса маца, хІун динна нахана?
Хъо къамел хууш ву, Кала,
Ахъа дуьйцург бакъ ца хета дагна.
- К а л а. Цу Макка Меданор, цу хъаьжин цІийнора,
Цу сийлахъ делор, Мохъаммад найхамарор,
Бакъ ма ду, хъо хІаллакьхилар кхана,
Бакъ ма ду, ахъа ойла ян езар тахана.
- ПетІамат. ХІун ду иза, Кала, дийций мукъан
вала.
- К а л а. Дехар ду, сан цІе ца яккхар ахъа,
ХІара къайлах ду, соьца некъ лаха.
Хаьа, хъан дас хъoъга цадийцар,
Сингаттам хъуна ца хилиьтан.

- Къайлах-м цуьнан дог Ийжина,
Хьо декъаза хилла хала хетта.
- ПетIамат. Сан киIра це летта, хIун ду ца хууш,
Сан дог деттало, дуьйцучух кхоьруш.
- Кала. Кхера, кхера хьо, ПетIамат, кхера,
Богу хьуна кхана хьан киIра.
- ПетIамат. Ма алахьа, Кала, ма алахьа,
Цу делан сох хIун къа летта?
- Кала. Летта, цу делан къа летта хьох,
Ца хетта цу далла, шен ца хетта хьо.
Суна лаьа дуьненахь хьуна ирс,
Тахана хьоьга дийцаза йиш яц сан,
Со вац и ца дийцал пис.
- ПетIамат. Дийцахьа, дийцахьа, цаI тIекхачале.
- Кала. Цхьа хаза гу хилла боху
Баьццара дарех лепаш,
Цу гу тIе хIоьттина боху
Цхьа хаза зезаг, заза далаш, датIош,
И зезаг хилла боху
Шен це ПетIамат йолуш,
Чилланан тIамаршцан кхиьна боху,
Цен, Iаьржан гуш лепаш,
Цхьа ира баI кхиьна боху,
Цунна ултохь нислуш,
Цу баIо га хедна боху,
Цунна IиндагI ша хIоттош,
Цуьнан иралло чов йинна боху,
ПетIаматан детI огуш,
Маьлхан серло ца хилла боху,
И зезаг дилхина боху,
И IиндагI новкъа хилла,
Цуьнан мут мелла боху,
Цу боIо хьогах хилла,
ТIаьххьар доьжна боху
И зезаг, дакъалуш,
Цу зезагах хилла боху
Хаза ПетIамат олуш.
- ПетIамат. Хьан миска, миска яI-кх, хаза зезаг.
- Кала. Хьо а ю иштта миска ПетIамат,
Хьо а ю иштта кхераме ПетIамат.
- ПетIамат. Ю техьа со а иштта миска?
- Кала. Ю, ю, ПетIамат, ю иштта декъаза хьо.
Гой хьуна, цул тIаьхьа дала аьлла боху

ПетІамат ціе йолу муьлхха а йол —
Хьабжочуьнгахь, моллехь иза марехь
яцахь —

Дукха ехар яц аьлла боху, тІе,
Иштта аьлла кьурІанахь ду боху.
ПетІамат, ПетІамат, хьох со кхоьру.
Хьан хазалла зен ярна кхоьру.
ДагайогІий хьуна сан вешин зуда?
Цуьнан ціе яра ПетІамат, мел ехира иза?
Иза ца ехира марехь шина шарахь бен.
Гой хьуна хьабжин зуда ПетІамат,
Шовзткьа шарахь иза еха марехь.
ГІахь моллега маре, хьо а, ПетІамат,
Ехар ю ирс долуш дуьненахь.
Кха тІе асар дан ца деза хьан моллехь,
Поппарш, гота делон ца деза цуьнгахь.
Гуьржийн кузаш юккьехь Іайла хир ду
моллехь,
ДегІа духург атлаз, дари хир ду цуьнгахь.
Дуьненан тІабхьало яд иштта яхар?
Ялсамане ю моллегахь яхар.

ПетІамат (йовхна). Ца хаьа, ца хаьа суна-м.
Хьлла теша со
Иштта декъаза?

Кала. Хаан деза хьуна,
Ахьа кІорггера ойла ян еза.
(ДІа а хьожий.)
ТІеюхьачна вогІу хьан да Дуда.
Аса йоккхур ю моллин ціе кхана.
Чехкка дІавоьду.

ПетІамат (Калина тІабхьа). Кала (шега), хира
ю теша
Со хІаллак кхана?..
Чуйоьду, чуволу Дуда.

Дуда. ПетІамат, собар дел (шайлта-добхкий, чоий
схьа а доккхий).
Чухьол хІорш.

(ПетІамат тІейогІу, сцени тІехьа мохь болу йоккхачу стеган Дуда с шен шайлта схьаоьцу. Чуьоккху хьалха йоккха стаг, цуьнна тІабхьа стражники.)

Йоккха стаг. Дуда, сан пхьарс бой хьуна, Дуда.
(Охьаюжу).

Стражник. Кьанделла жІабьла (тоьнан бух ойу
тохан).

Дуда тІехьоду шайлтанца

Йоккха стаг. Вай-и-и-и! Ма тохалахь шаьлта.
(Стражник вужу, важа стражник
воду).

Чуволу кхо ахархо-кынхьегамхо

1-ра ахархо. Хиун ду хIара, Дуда?

2-гIа ахархо. Хьан тоьхна кху йоккхачу стага-
на? (Охьахаайо).

Йоккха стаг. Цу стражнико тоьхна.

3-гIа ахархо. Хьан вийна хIара?

Дуда. Аса вийна.

1-ра ахархо. Же-же, Дуда, хьо кIелхьаравала.

2-гIа ахархо. Хьайн десар, Дуда,
хьо вадий вала.

Дуда. Стенга гIур вара ведда?

3-гIа ахархо. Хьо вахан веза лачкьан.

1-ра ахархо. Сов чехка веза
Лома вала, хьаннашца лечкьа,
Хьо лела веза.
Орца кхуза кхачале,
КIелхьаравала веза,
Лоллург хилар Сибарех —
Хьуна хаан деза.

Дуда. Хирий теша нийса
Сан ламанца лелар,
Цул тIаьхьа баьрий теша
Шуна сох бохам?

1-ра ахархо. Хила язделларг
Хилаза йиш яц,
Чехкка гIатта, Дуда,
Хьо ца вада йиш яц.

ПетIамат. Дуда, Дуда, орца догIу,
Сан дуьхьа хьо вадий вала.

Дуда. Делахь водур со (дIахьодий).

1-ра ахархо. Вада.

Дуда (юха а воьрзий). ХIахIа, со вадан ца веза:
Хууш ду, со ведча,
Лоцург хилар хIара йоккха стаг,
Хууш ду, со ведча,
Иедало Iовдург хилар шун лаг.

1-ра ахархо. Дуда, ахьа хIун дуьйцу?

ПетIамат. Дада ма лацийта.

2-гІа ахархо. Дуда.

3-гІа ахархо. Дуда.

ПетІа мат. (*АгІора хьожий*). Вай, хастам
хила, суна хІун го?

(ТІедогІу орца... МаІ-маІІехула кхуина тІе стражникаш болало,
шаьлта а йоккхІи, чухьоду. Пехьахула кхььчара схьалоцу, герз
схьадоккху, Хьабиб тІевогІу).

ПетІа мат. Вай, орца даІа (*дІахьоду*).

Дуда. Цу иІахІи делор,

Со кхерор-х ма вацар аша.

Хьабиб. ХІун ду хІара? (*Велла ІуьІлучуьнга а
хьожий*)

Мила ву бехкен, хІар сан стражник во-
жорна.

Дуда. Бехкен хьо ву, паччахьна тхо духкуш лела,
и стражник верна со ву, сан цІе ю Дуда.

Хьабиб. Бехке кхиІ-м хилан ниш а яцара, Дуда,
(*ахархошка*) юхадовла шу.

Цигаьрка узу, Дудина стражникаша буржал туху.

ПетІа мат. Хьабиб, Хьабиб, ма лацахь сан Дада,
Бусалба-х варий хьо, вайн похчо-х
варий хьо.

(*Хьалха гор а хІуттуш*)

Аса доьху хьььга (*йовлакх а док-
кхий*) витахьа сан Дада,

Аса хІун дийра ду, лаьина вигча сан
Дуда.

Дуда. ДІаяла, дІаяла цунна хьалхара.

ПетІа мат хьалагІотту.

Стенна хІуьтту гор, кху адам доцчу ада-
машна?

Дац кхеран юьхьан чкьор, эхь кхеран дайна.

Адамах кхеран дог лазаке —

Берзан гІийлачу жах дог лозур ду.

Вайца кхеран эхь хилале —

Текхарган адамца эхь хира ду.

Хьо йоха ма йоха, сан ПетІа мат,

Ца йььІхуш сатоха, хІуьа а лан Іама.

ЧувогІу молла а, хьаьжо а, ший а ладьгІуш лавтта.

ПетІа мат. Дада, дада... (*йььІху*).

Йоккха стага, кІегар а хььІий, лазаьрна корта оллабо.

Хьабиб. Хьо веца, Дуда, паччахьна дуьхьал
ваьІла.

Хьо веца, Дуда, обарг Мусостаца тайна.

Ахъа вийний-ца сан стражник, хъайн
куыйга ворущ.

Хьо веца каторжник, когах буржал
ловзош.

Дуда. Бай кхобуш Ia и ноккха стаг
Бехк боцуш хъан стражник ен воьлчи,
Аса ворущ виллина хъуна хъан стражник,
Со кхоьруш вац хъуна хиларх сайх ка-
торжник.

Хъабиб. Хъуна хIун хаара, цуьнан бехк бу-бац?

Дуда. Хъуна хIунда ца хаа, цул гийла хIума-х
дац,
Хъажал цу якъаеллачу даьлахкашка,
Хъажал цу хеназа кчацаделлачу бIар-
гашка,

Хъажал цу пекъаре, декъазчу мискане,
Муха хIун далур дара цуьнга шуна?
ХIара болат буржалиш-м дайша а ловзийна,
ПаргIато езаш-м уьш а дукха хьийзийна,
ХIара дац гуш суна тахана дуьххъара,
Гой со воьхна хъуна, сан де ду тIаьхъара.

Хъабиб. Хьо билгтал бакъ лоб, хьо обарг Дуда,
Ца Iебаш хьо вен, хьо ямарт Дуда,
Валлатц хъуна хан ю шийлачу каторж-
нехь,
Хьо цигахь вуьтлур ву марчо доцуш
лаьтта.

ПетIамат. Дада, дада... Хъабиб, со байлахь
юьсу-кх,
Аса хIун дан деза, дада, со цхъан
юьсу-кх.

Хъабиб. Хьо байлахь йисар Iедаю лоруш дац,
Хьо цхъан йисар Iедална зен дац.

Дуда. Иза-м хууш ду, Хъабиб, хууш ду.
Хиница сан цу моллица цхъа гIуллакх
дар-кх.

Хъабиб. Схъавоьл, молла.

Молла. Дуда, хьо велха далта.

Дуда. Вилжина, тийжина, хIумма а ца хилла.

Молла. Хьо чехка ву, хьо Дуда.

Сов дера ву Iедалца, хьо Дуда.

Цу делан пурбанца хIара паччахь вара,
Цуьнан комаьршаллица вай дехаш дара.

Цу деле дехан ахьа чехкка деза,
 Цу далла хьаставалан тѣлацан деза.
 Чуваьлла цхьана майӀе хутту Лага.
 Ду да. Цунна со муьтлахь ву, хьо сийлахь молла,
 Паччахьана дуьхьал ву, и соьгахь дита,
 Цхьа гӀуллакх хилла, ас хьобга кхайкхина,
 Хьуна тѣдиклан, гӀуллакх сан нккхина.
 Жима йол ю сан пхийтта шо долуш,
 ПетӀамата ладугӀу.
 Шн ваша велла, со цхьан висина,
 Сан йоблан нenan ваша
 Сибрех вахийтина,
 Сан тайпана хьо вара,
 Хьол тешамен сан вац,
 И кхабан вац сан, хьо воцург дола деш,
 Хьуна тӀе аса дуьдлу ПетӀамат кхабар,
 Цунна тӀе аса дуьдлу сан метта хьо хетар.
 (ХьалагӀотту).

Молла. Цу делан пурбанца ӀалашийӀр ю
 Эвлаяийн гӀоьнца дола аса дийра ду...
 (Дуда Ӏлавовду.)

ПетӀамат йовлхуш тӀаьхьа хьожу.
 ТӀаьхьар а, и моллин, ПетӀаматтин,
 йоккха стаггий, хьажой воцург,
 вуьйш Ӏабовлху.
 Молла. Хьо йоха ма йоха, жима ПетӀамат,
 Воргур ву Дуда кестта цӀа.
 ЛадугӀуш хила,
 Сатухуш хила.
 Хетар ю суна, сайн доьзал санна,
 Сий дийра ду аса, маликан санна.
 ПетӀамат. Молла! (Йовлху) молла!
 (Моллина когашка южу.)

3-гӀа сурт

Моллин цӀахь, суьире Дика кечдина цӀа, чохь кузаш, нар, пенах диттина истангаш. Пенах тоьхна кьузга, нахана тӀе а дерзийна. КӀудал, стол, гӀанташ, юккье кхозуш лампа. Тедерзийна кор, цу кӀел, нар тӀехь гӀайбеш Аьрро а, аьтто а шина а агӀор чуйоргӀуш шн неӀ, коре хьйна Ӏеш ПетӀамат. Иза сов тоелла ю.

ПетӀамат. Цхьа зезаг хилла боху
 Сов хаза лепаш,
 Цу зезаган хи мелла
 Цхьана баӀо, хьобах хилла,

И зезаг доьжна боху,
Чов хилла, дакъалуч,
Цу зезагах хилла боху
Хаза Петламат олуш.

Чувоглу молла, карахь хлайкал ду.

Молла. Со вахнера, Петламат,

И пхьар волчу,

Схьадан хлара дато хлайкал.

Леладе ахьа хлара сийлахь хлайкал,

Ду хлара яз деш хьуна жечдаптина,

Глайглане ца лацийтан хьо Петламат,

Бале ца йожийтан хьо Петламат,

Вонна хьо кхин ца елхийтан.

Петламат. Хлара ма хаза ду.

Молла. Доьшур аса хьуна

Айса кху тлехь доьхург.

(*Те ца хьожуш доьшу*).

Якъадиран лала култи шайъни,

Аллази лаллахла илла хлума!

Массо а хлуман ницкъ кхочу

Хьо ца! бен воцу иллаллалах!

Нажжи аматакал-мискинната

Петламатан мин куллил-аскъам,

Валбалая, вал-ав хлам, нажжихла,

Минкулти ма талатажухла иллал-бука.

Хьайн цхьа глийла лай жима Петламат

Ахьа ларъе хлара массо а

Цамгарх, ахьа ларъе глайгла —

Баланех, ма елхийта хлара сингаттамна.

Асалука аллохлумма, ан тужиб

Даиватий, ва ан такъийхла

Минкуллил-хлумуми кал мелаикати

Со хьовга кхойкху, ахьа хьайн дола

Кхочушдийриг хиларх со ву шеко

Поцуш, ма йпюийтахьа хлара дала

Орца доцуш, ларъе ахьа хлара,

Малик санна.

— Иштта дехарш кху тлехь дукха ду.

И деза доланаш кху тлехь дукха ду.

Петламат. Цкъа а йовьлхур яц со.

Молла. Яц, цхьа а сингаттам а хир бац.

Хлай, сийлахь Петламат, хьо бен накъост
вац,

Бакъ ма ду, хьоь кхочуш сан хIума дац.
Бехкен дац, оларх аса хIара хIайкал,
(*Ша ПетIаматна коча уллу*).

ПетIамат. Ма дика ду хIара суна дайтIина,
Сайх кхоьруш яра декъаза хиларна.

Молла. ХIинца дуьйна хилалахь ма луьу
парIат,
Хира бац сингаттам дуьненахь цкъа а.
ХIинца ахьа да суна и шейла хи,
ДоIур ду аса жимма са.
(*Безам хиларца тIаьхьа хьожу,
коре хуу*).

ПетIамат. ХIокху сохьта (*арайолу*).

Молла. Цу хIайкал тIе аса,
ПетIамат вонах ларъяр доьхуш, доIанаш
Сов дукха яздина.
Цул сов, аса
Яздина, ПетIаматана со
Везийтан, и деза доIанаш.
(*ПетIамата хи делча, молу*).

ПетIамат. (*Ша-шега*). Ма ойланашка вахана
ву хIара тховса (*арайолу*).

Молла. БархI бутт кхаьчна сан зуда елла,
Ялх зуда ялийна довзалхо ца хилла.
ХIинца ПетIамата со хьестан веза,
Цуьнан казалло со тIеца веза,
Шен хеннахь ца яьккхина хилта шаптал,
НIаьнаша юий южу хоттала,
Дуда вахийтина шо дузчу кхаьчна,
Цо дехна тIуллакх цуьнга кхаьчна,
НеIарал арахь дерг дагна вон дац,
Ву и лоруш верг а, иза сонталла яц?
ХIинца ПетIамате сайн тIуллакх аладе,
Аса веза Кала лацийтан вилла.
ПетIамат тIетахь, ца тахь а, иза нов-
къа ву,
Муха хIун дийр дара иза Хьабибе ла-
цийтан?
(*Ойла йо*) хIай, хIай, дагадса. Хьабиб
ву кхуза яван дезаш.
Иза схьакхоччушехь, Кале кхайкха веза,
Тешнабехк кхоьлтIина, каравалан веза.
ТIаккха къайлах хIара хир ду,

Новкъа верг лаллан веза.

(Араволу)

Петламат чуйоглу лампа латайо, кор тлетотту, куызгана хьалха йовду, шегалоре хьожу.

Петламат. Хлун ду теша суна тлехъ,
Моллина ца товш?
Ма члогла хьожу и суна тлабхъа,
Блаьрг лаьррина буглуш!
Хьалхара кюзарш го теша,
Коч йода сан ю теша?
Лег гуш сан ду теша,
Басар хьокху моьтту теша?
Ма тамашийна хлара ду,
Схьа гуш ледарю а яц.
Ма хоттуьйтур аса ду,
Цунна цатоврг дийр а дац.
Чуволу молла.

Молла. Кху чохъ гуллакх сан ду,
Хьо вайн лулахошка гю.
Тховса дола дан дезаш ду,
Суна мукъа ю.

Петламат. Дика ду, ло аса
Мукъа, делахъ со
Лулахошка гю.

Молла. Гю (важи йовду).
Вовду стаг таллан,
Инах ваха кхерам а,
Экхано ваар кхерам а
Шена хьалха хлутту техъа,
Со а ву тахана
Иштта араволуш,
Амма, дукха лекна
Гуллакх ду хуьлуш.
Чуволу Хьабиб.

Хьабиб. Суьйре дика хуьлда хьан.

Молла. Дала сий долда хьан (куьйгаш лоцу).

Хьабиб. Хаьий Петламатана со кхуза вар,
Гуллакх хлун ду, молла?

Молла. Петламатана хлара ца хаьа,
Диканиг цу дала долда.

Хьабиб. Ахьа динчу гуллакхна
хлара тлоьрмиг бу хьуна,

Кху чохъ ду, молла, бѣ деши.
Хинца Мусостглар
Ахъа кестта лещийтахъ,
Хъуна магадо оха
Кхин ши бѣ деши.

Молла. Обарг Бийболат лачийтарна,
Хара бѣ деши суна делла,
Мусостгларна тийрз
Ши бѣ деши диллина.
Хара глутлакх ишта хилча,
Со ву кийча хъалхавала,
Ваха Органал дехъа,
Ва Терка йисте,
Лещийта шуьга массо а обарг (воьлу).

Хъабиб. Цига а вай кхочур ду.

Молла. Ой, сан-м хъовца кхин глутлакх а дуй.

Хъабиб. Хун глутлакх?

Молла. Со вара хъовжуш деш,
Сарахъ ара кху коракх,
Гира суна, деш
Цхъа хлума, кхеравелира делах.

Хъабиб. Хун ду иза, молла?

Молла. Тхуна хъалхарчу нехан цийнах
Члерлардига бина бен бара,
Цуьнан парглата цу бенах
Тебаш циниг суьга гира.
Шен клорнеш ша кхобуш
Деха и члерлардиг санна,
Вай сов дика кхобуш
Веа паччахъ вайна.
Дагавеара суна,
Гича сайна и сурт,
Паччахъна вонна
Кхин новкъа глертарг.

Хъабиб. Хун ду иза?
Иза мила ву?

Молла. Кху эвлара ву.
Иза хинца воьлу хъуна.
Ахъа ладорлалахъ,
Дехъа чу валлий, лаьррама.
(Хъабиб дехъа чу лечкъа. Кала чувоглу).

Кала. Дика мел дерш кху чу,
Буйса дика хуьлда хъан.

Молла. Диканца дукха бехачех
Кала, хьо хуьлда, гьутлакх ду сан.
(Тевовдий, Хьабибна а ца хозуьйтуи,
Калега)

Оцу дехьа чохь обарг
Мусост ву.
(Вухий) х'ан?

Молла. Цциц... собар...
Хьан дар-кха даьтла дов
Мацах цуьнца, обарг валале.

Кала. Дара, т'аккха?

Молла. Х'инца карладаьккхина цо и дов, Ийра
вац ша боху, хьо вийний бен.

Кала. Ахьа бокк'ал а бах?

Молла. Бах, хьо сайна везарна,
Х'ара г'уллакх д'адерзон,
Кхайкхина хьоьга, цунна моттарг'ана
Иза товш доцург хазо,
Ас аьл-аьлларг бакъ деш,
Те, хьайггара кхин тодеш,
Совца к'амеле валан веза,
Сан хаттарна жоп далан деза.
(Нара те ху).

Кала. Баркалла хьуна, молла,
Хаара суна иштта хьо вуйла.

Молла. Х'ара, Кала, бакъ дерг аьллахь.
Мусост везий хьуна, дийцахь?

Кала. Дера, веза ваан санна-м.

Молла. Цо аьлла хьаькам
Варий ахьа вуьйр?

Кала. Вуьйр вара,
Сахьт далале-м.

Молла. Пурстовпан помощник Хьабиб
Варий ахьа вуьйр?

Кала. Ца хаьа суна вер-м,
Ша барзо ка санна,
Ийзош ворур вар-кх,
Те лебар а вацар-кх.

Молла. Вайн паччахь везий хьуна?

Кала. Цуьнан цле яьккхича а,
Б'агор хьаьвза-кх суна

Молла. Мусост паччахъна дуъхъал
Сов члогла хилар хаба-кх хуъна?

Кала. Сов дика-м хаба.

Молла. Мусоста сайга дийтича а,
Хьо и везаш, цо аьлалрг дийра долуш
Хиларх со цатешарна,
Хьо иштта хилча хазахетарна
Кхайкхийтир-кх аса хьоьга.
Делахъ д'авало, Кала,
Дукха вехийла хьо дуьненахъ,
Юха а вола кхана,
Ду вайшиннан к'амел к'айлах.

Кала. Дика ду, воглур ву со.

Гадика йолда, делахъ д'авоьду со-м.

Молла. Меллаша д'авало,

Са а ма гатде.

Кала араволу

Хьабиба, чу а воглий,
г'утахх нар т'е дуьллу.

Молла. Иштта ву-кх вайн Кала.

Хьабиб. И ве х'аллак дала.

Молла. Хинца х'ун олу ахьа?

Хьабиб. Ду сан алан,
Цуьнан дег' дахьон,
Ловар, хаттар, суд йоцуш.
Кала тховсехъ д'авигийтар,
Цнгара иза, каторжне лаллар.

Молла. Шайна дика хуур ду-кх шуна,
Ц'енца болу дахка
Цхьа де а хьалха шелбича —
Бахам беркатца техка.

Хьабиб. И куьйган сан цлий малан
Кийча долу Катин дег',
И лацан доцу хала
Дег', шена кхана делхан.

Молла. Дала аьтто бойла
Сий долу наччахъ —
Вайна диканца ларван.

Хьабиб. Х'ара Мусост тховса,
Билгал воглий теша?

Молла. Хинцале ялх, ворх'лаз
Со волчу иза веъна,
Тховса цо кхуза

шиитта даълча ван тїелаьсна,
Цо со кестта вуьгу
Обаргашца кьамел дан,
Тїаьххьара а ас уьш лур бу
Шун кєра, луург дан.
Тховса ца еза цунна
Аша ян кїело,
Тховса йийра ю суна
Цо, дийнан билгало.

Хьа биб. Делахь бакъахь ду, дика ду.
Хїинца со дїагїо?

Молла. Дїавало хїета.
Со а вогїу хьо новкѣа ваккхан,
Жимма волавалан.
Ший а араволу, Петїамат чуйогїу.

Петїамат. Вай, хастам хила, суна
Хєзнарг хїун дара!
Хїунда дуьйгїира теша
Аоа корехь ла?
Я, бакъ доьгїна.
И хїун дара, Кала
Хьехош, деши хьехош, Мусост
Везий лацан бохуш?
Я суна тарделира теша?
Билггал тарделла...
Моллас мичара лелор дара
Иштта гїуллакхаш?
Хїай дела, и дагадарна
Ахьа суна бєхк ма билла.
Чувогїу Мусост.

Мусост. Хьо хьо ю? Хьо цхьан муха йисина?

Петїамат. Мусост хьо вац хїара?

Мусост. Ву, Петїамат...

Петїамат. Хїунда веана тховоа?

Мусост. Цїе ма яхалахь, меллаш,
Со веьна гїуллакх ду аьлла моллас.
(Верта охьакхусу).

Вуй кху тхов кїел кхин цхьа а?

Петїамат. Вац, со бен.

Молла-м ву хїинца чувогїур волуш.

Мусост. Хїара иштта нисдалар сан ирс ду.
Вайшиммо дийцинарг хазан, кхин
Вайшиь доцург цахиларна, аса

Хьога эра ду, кийрахь Iеткъарг:
ХIорда бухахь хьо соьга ю аьлча,
Хьуна тIекхаьчча, со лийриг хилча,
Хьо ган со воьгIур вара цу буха,
Бералахь суна езаш евзина,
ХIетахь дуьйна аса сатийсинна,
Сан жима, сан хаза ПетIамат,—
ХIун де теша со обарг хиларна?
ХIун де теша хьо дукхаезарна?
Буййсанах булу бутт санна, хьо
Сан безам сох сов чIогIа боьлла,
Дагца юьжу хаза эшарш санна,
Хьан куц, хьан цIе, хьан сурт дагах
доьлла,
Со витина хьо яхарна кхера со велла.

ПетIамат. Йораббий Мусост, хьо веза суна,
Хьох ялан ойла дагахь кхаьбна яц со,
ЦIа вале Дуда, ца ваьр техь хьо
паргIат?

ЦIа веьча иза,
Ца Iер теша вай паргIат?

Мусост. Сан даг гIехь Iуьллу цхьа бега чхар,
Цо Iуьйдуш дуткъдо и дилхан чкъор.
Сох ялан яцахь хьайн хьийзаш ойла;
Яраббий, дехар до хьоьга, ПетIамат,
Куьг лацийтар доьху, хьо хаза сан малх.

ПетIамат. Мусост, и муха мегар ду?

Мусост. ПетIамат... (тIеволадо).

ПетIамат. Мусост, и ма алахьа соьга.

Мусост. ПетIамат!..

Хьайна со везахь, хьайн хуьлийла лаахь,
ПетIамат, хира ма яц хьо суна дуьхьал.

ПетIамат. Муха мегар ду, цаI тIекхочур ву.
(Куьг лоцу).

Оцу заман чохь куьзгана хьалха Iуьллу Хьабибан Iутахь, Пе-
тIамат хьакхалой, охьадужу. ПетIаматана иза го.

Мусост. И хIун ю?

ПетIамат. Вай, Iий со йицъелла.

Мусост. ХIун ду хилларг?

ПетIамат. Мусост, моллас...

Мусост. ХIун дина моллас, схьадийца.

ПетIамат. Хьабиб, моллий...

Мусост. Хун ду хилларг?

Дийций яла.

ПетIамат. Мусост, хьо хьехош.

Мусост. Дийца.

ПетIамат. Хьо а хьехош, обаргаш а

Хьехош, Хьабибца кьамел

Деш вара молла.

Ца хаба, хун кьамел.

Цераш яхар бен.

Мусост. Хьабиб кхуза вар

Бакъ дуй, ПетIамат?

ПетIамат. Ду, Мусост, со кхераелла,

Хьо вадий вала.

Мусост. Цуьнан Хьабибца елахь уьйр —

Иза ву духкуш лелаш тхо.

Хилла-кх хIета кхуьнан а тхьоца чIир,

Вуьйр ву, хадош деган пха.

Со ца волу хьуна кхучуьра ара,

Цуьнан са даьккхиний бен. (*Охьахоу*).

ПетIамат. Хьо чехка вала кIелхьара,

Сан бен ахьа ма бохабе.

Мусост. Водуш вац, Мусост,

Шен деган мостагIчух,

Хьо соьга кхин ма ле.

ПетIамат. Молла чувогIур ву кеста,

Добху вадар бошмашкахула.

Мусост. Водур вац (*охьахоу*).

ПетIамат. Мусост, и мегар дац,

Добху, ма яккха со дакъаза.

Мусост. ПетIамат, ца вийча йиш яц,

Хьо яда еза соьца кхерста.

ПетIамат. Мусост, муха лелар ю хьовцан,

Собар дехьа Дуда цIа валлац,

Ца хилахь хIинца реза соьцан,

Йоккху ахьа дакъаза со яллалц.

Мусост, цу делах волда хьо,

Со ПетIих волда хьо,

Ца лахь ахьа суна дехар

(*кортали а доккхий, добху*).

Мусост. Ийтта, маржа ПетIа,

Хьо жима ПетIа...

Ло аса дехар тховса,

ВогIур ву юха кестта,

Ойла ян еза соьца кхерстан.
Вуьйр ву хIара молла кестта,
Яло хьажа кетIа.

ПетIамат. Со хIинцца хьожу хьуна (йовду).

Мусост. Муха хир ву молла
Тешнабехк боллуш,
Дуй техьа хIара бакъ, дела,
Вацар со кхунах шек волуш.
ЧуйогIу ПетIамат.

ПетIамат. Цхьа а вац.

Мусост. Хьо марша йойла,
ВогIур ву со кхо де даьлча.
(Вовду).

ПетIамат. Дика ду, хьан некъ дика хуьлла.
Иштта гIуллакх моллас дийра дара?
ГIан дуй теша хIара... я самах ду?..
Суна хIун хуьлуш доллу теша?
Сан корта хьаьвзина.
Со Мусостцан хIунда ца едир теша?
Со сонта хилла.
Со цуьнан зуда хили,
ХIинца со, и зезаг санна,
• ХIаллакьхир ю?
И зезаг санна, со, якъаелла,
Южур ю?
Чуволу молла.

Молла. Ахьа хIун до?

ПетIамат (йовхна). ХIан? — ...хIахIан... ХIан...

Молла. Хьо ма йовхна?

ПетIамат. Сой?..

Молла. Хьуна хIун хилла?

ПетIамат. Со-м, и герз...

Молла. И герз харцахьа кхетта.

ПетIамат. ХIун ду иза? Хьанна кхийти?

Молла. Сан безамах кхийти-кх.

ПетIамат. Мила ву иза? Вели иза? Вели иза?

Молла. Дика са дар-кх, дика са...

ПетIамат. Мила ву иза? Мила ву?

Молла. Кала ву.

Чов еш лецн иза, воьхкуш вилли иза.

ПетIамат. Калий?

Молла. Кала дIавели вайх.

Делан кхел, ПетIамат, хилаза ца йолу.

ПетІамат. Со-ма кхераелла.

Молла. Стенна кхоьру? ХІума хир дац.

ХІара, Мусост хІинца а
Веана вац?

ПетІамат. Ца веана.

Молла (*сахъте хьожу*). Цо йнллина хан

ТІехъяьлла,
Тховса иза ца веана ваьлла.

ПетІамат. Ца хаьа суна-м.

Молла. Хьо охъайнжан мегар ду.

Хьан Іодика йолда.
Дехъа чу воьду.

ПетІамат. Муха яц суна и мерза наб.

ХІунда ца едир со Мусостаца дІа,
Іийра яц со тховса, ядаза.

Кхо лелорг ду цхьа тамашийна хІума,
Со еза кхунах чехка кІелхъараялан.
Со йнжинчул тІаьхьа и Іеш вац чу
хьажаза,

Лампа а яйъина со еза агІоръялан.

Суна наб кхетта цунна

моьттинчултІаьхьа,

Со еза тховса кху юьртах ялан.

(*Лампа чуа узий тІера хІума а ца
йоккхуш Охъаюьжу и*).

ХІунда бІарзделла сан са тховса,
ХІара сийлахь хІайкал соьгахь
доллушехь?

Я айса тІеуьйзу теша аса йоцу гІайгІа.

Со хІунда йоду дІа, суна кхо хІун
днйра дара?

Мусостана тІеяхана, со цуьнгахь
йисахь,

Якъаелла со южу, и зезаг санна.

ХІун де теша аса, хІай дела?

Ахьа гІо де, хІай сийлахь хІайкал.

(Жимма Іийна чуволу меллаш молла. Иза юкъ яьстина ву.
ТІехІутту, юхаволу. ТІехІутту, юххе хоу. Коьрта тІе куьг дуьллу.
Куьг лоцу. Куьйгана барт ло. Юххе вижан вулу. ПетІамата
молла, мохь а хьокхий, дІакхуссу).

Молла. Со вай хІара-м, ПетІамат.

ПетІамат. Ахьа хІун до?

Молла. ПетІамат, суна хьо дукхаеза.
тохан са дац.

ПетІамат (*и дла и кхуссуи*) ДІавала, дІавала
кху чуъра.

Молла. ПетІамат, сих ма лохъа,
ПетІамат, хилахъа сан,
Вайша ду гІур
ГІалгІайчу дахан.
Соцур бац вайшин гІехъ
Блаърг нохчийн нехан.
Хира ду вайшин сий,
Данман хира ду,
Вайша дехаш,
Данман долуш ирс.

ПетІамат. Оъзда доцург хьоъра
Муха даър?

Молла (*пхъарс лоций*). Қхин гІовгІа ахъа яхъ—
Хъан са схъадаър,
Хьо бертахъ сан ца хуълий-ца?
(*Діакхуссий гор йохуьйгу*).

ПетІамат. Ца хуълу, молла,
Бертахъ а, бертаза а,
ДІавала гучуъра,
Хъуна моъттург соьца дац.

Молла. Ца хилахъ хьо сан тховса,
Хъан са хъуна чохъ хир дац.
(*Шъалта озайо*).

ПетІамат. Вай-й... нана бусалбанаш...

Молла дла а тоттий, араоьккху, неІ тІе а узий, зайл тосу.
ХъаьлагІоттий, молла гІаьхъа хьоду, неІ озайо. Ца еллало.

Молла. Зайл теси, зайл,
Карар ели, карар.
ХІинца хІара даържаш
Нахала далахъ,
Сан коъртах цІе йолу,
Дуьне днина со волу,
сий довш,
Ойла ян аса сза кІелхъаравалан.
(*ойла йо*).
Масала, аса харцо сайна аьттонна,
Шад беш, кху юъртахъ къовлахъ,
И шайтІанан къайленан шад
Юха баста хуур дац цхъанна а.
Алан деза хІуъа а кІелхъаравалан,
Қхолла деза хІуъа а сайн корта ларбан,

Со чехкка вахан веза цуина тлаьхьа.

(*дла-схьа а хьожий*)

Корах эkkха веза цунах бан лаьхьа.

Корах оьккхий, вьду.

4-гIа сурт.

Хьуьжар. Буйса, Глехьа цIа чохь кхозуш йогуш лампа, цIенкьа тийсна истангаш, миндарш, чохь берталлий, агIоррий Iохкуш муталеламаш — уьш кхоь ву. Iела, Баудди, Мохьмад. Уьш — накхош кIел миндарш, гIайбеш дехкина, жайнеш а даржийна, царна тIе хьуьйсусуш бу. Пенаца хьала кхозу кхеран чохьеш, гIовталш, шаьлта, доьхкарш, пенаца хьала доьттина дуккха а жайнеш.

Мохьмад (*Бауддега*). Важап ду, кьонах,
И шайтIа дер.

Ма кьийса, кьонах,
Харц ду хьан лер.

Баудди. И, ма кьарлур вац хьо,
Суннат дай и-м сан ваша,
Нахаца лелла зуда ер,
Хууш ду сан ваша,
Важап доцуш и хилар.

Iела. И ср-м важап ду,
Шу нийса накьостий,
ЙоI езар хIун ду,
Хьовсийша, жайна харций.
Дукхаезарг ялор
Важап дац теша?
Везачуьнга яхийтар
Муха ду теша?

Мохьмад. Дукхаезарг ялор
Важап дац хьуна,
Везачуьнга яхийтар
Суннат ду хьуна.

Iела. Мерзачу сих валар
Мел хала дуьйцу,
ИштIа хала хилар
Безам аса буьйцу.
Далур дацар теша
И яийтар важап?

Баудди. Воллу хьо хира вара
ПетIамат ялон!
И-м ца хуьла дара,
Яц нза кхало.

Арахь мохь болу ПетІаматан. Мутаґеламаш җецбовлу. ПетІамат җуоьккху.

ПетІамат (йоьхна).

Элчан дуьша яккха со
Цу берзан багара,
Говттийша хьовза,
Сан вежарий хилий!
Тешнабехк бовза,
Нанас дина хилий!
(Йоьлхуш охьаюжу).

Іела. ХІун хилла хьуна,

ХІай сийлахь ПетІамат?

Баудди. Хаза бос байна,

Стен ягийна хьийза хьо?

Мохьмад. Хьан ницкъ бина хьуна,

Дийцахьа, ПетІамат?

ПетІамат. Бехк боцуш ницкъ хилла

Сан жимчу дагна.

Іела. Дийцахьа, хІун хилла,

Халонна хьан аьгна.

ПетІамат. Моллас... молла... (йоьлхуш южу).

Җуоьккху молла.

Молла. Моллас? молла?

Мутаґеламаш юхабовлу.

ПетІамат Іуьллучохь

Молле хьожу, кхерало,

Чехка хьалагІотту,

ДІаядан юлу.

ПетІамат. Сацавейша,

Сацавейша иза.

Молла. Иммансиз, хІун дуьйцу ахьа моьлІун?

Інлбаз, гІам,

ХІун дуьйцу ахьа, ПирІун.

ДІалаца иза,

ХІунда лаьтта шу?

ХІара тилла стаг ю,

ДІаехка иза!

(Мутаґеламаша дІалоцу).

Іела. ХІун ду хІара, молла,

Дийцахьа тхоьга?

Мохьмад. Цхьа тамашен болх-м

Бу хІара, алахьа тхоьга.

Баудди. Дийцахьа, молла.

ПетІамат. Ма алахьа тилла (южу).

Молла. Цу зуламен Дудин
Кху боьхачу жлаьло
Юьхь!аьржачу хлоттий дай а!
Х!ай шайт!а, къарло.

Пет!а мат. Ма хьийзаейша со.

Молла. Х!ара маьлхан дуьне
Кхо суна !аржди,
Х!ара хаза дуьне
Кхо суна къахьди,
Шух !ела г!о
Тхьамдана!ш гулбан,
Сов чехка г!о.
Вайн тайпанан баккхий нах
Юьрте бехк ца биллийтан гулбан беза,
Муха кхел ян еза хатта деза.
!е ла вобду.

Пет!а мат. *(Губллучохъ хъала а ай!алой).*

Ма кхолла ахъа харц,
Х!ай къена молла,
Ахъа дуьйцург бакъ дац,
Хъо хъераваьлла,
Ма лебе хъайн мотт,
Ма лебе шалха,
Х!ара !аьржа вайн латта
Герга ду лелхан.

Молла. Лелхар ду !аьржа латта,
Хъо дийна йисахъ,
Южур ю стигал яьт!а,
Хъо лаьтта ца йиллахъ,
Цу дала хъох ларвойла,
Дукха хууш хъо ю,
Цу дала !алашвойла,
Г!ам, йилбаз хъо ду.
(куьг а тосий)

Х!ун алан г!ерта хъо,
Х!ай боьха экха,
Х!ун тардан г!ерта хъо,
Х!ай д!аьвше мекха,
Хъскъалах хъо телхина,
Хъо гучуяларна,
Я х!илла кхоьल्लीна
Хъайна кхел ярна.

Пет!а мат йоьлху,

Баудди. Хьо сих ма лохъа,
ХІай воккха молла.

Мохьмад. Сатухуш хилахъа,
Тхан сийлахъ молла.

Баудди. Хууш ду, телхинийла
ХІара жима ПетІамат.

Мохьмад. Хууш ду, харц луййла
ХІара жима ПетІамат.

Молла. Шуьша сиха хьовза
Баудди, Мохьмад,
Пуллакх довза,
Дайъа кхуьнан гІад.
Ехкан муш лаха,
Аравалий.
Шад чІогІа тоха,
Ехкий йиллий.

Мохьмад Баудди араволу.

ПетІамат (*цу шинна тІаьхъа*). Ма гІойша,
Ма гІойша,
Кхо со... ма гІойша,
Кхо са доккхур ду
(*Хъала айъаеллаццъра охъаюжу*).

Молла (*тебаш тІе а воглуш*).
Хъай нажжаз, нажжаз,
Де доцу хъайба.
Хира ду хъан каш чІаж,
Са долуш боцуш гІайба.
Со ваккхан йоллур хьо
Вуйцуш нахала?
Со эшон йоллур хьо,
Дицделла, хилар молла?
(*Вовлу*).

ПетІамат. ІадтІехъа, молла,
Йнтахъа, йнтахъа, йнтахъа
(*йовлаху*).

Молла. Ма ле дукха, лаьхъа.
ТІаьхъар дош ду хъуна!
Хи чу кхозаделлачу га тІехъ
НІаьвлан бен гиний хъуна?
Дистинчу хин юьхъ, сов тІехъ
Цунна кхераме юйла хъаний хъуна?

Иштта кхераме ду хъан дегI!
(Чера кехат а доккхий)
Суна луург, аса бохург ца дахь,
Са даларца дера ду хъан чIогIа,
Суна хьо тIетовш ца гахь.
Алий яла, хIун до ахьа?

ПетIамат. ХIун де аса, молла?

Молла. Даккха кIелхъара хъайн дегI!
Мехкдайттанца лийчош,
Латийна сирник Iуьттуш,
Меженаш ягош, чим беш,
ХIаллак хьо йийра ю,
ТIетай, кIелхъар хьо яла.

ПетIамат. (тIетовчу тайпана гIийло).
ХIун де ас, молла?

Молла. Къахета хъайн жимчу жималлех,
Дог лаза хъайн хазчу хазаллех,
Ехаш хила дикчу сийлаллехь,
Хир ду хъан сий... озаллехь а,
ХIунда кхуссу гуш лаьтташехь
Хъайн дашо, жовхIарийн дегI
Бух боцчу хIорда чу?
ХIунда хьоцу гуш лаьтташехь
Хъайн эхь, има, юьхь
КIур бина йойуш Iинах чу?
ХIунда ца оьцу ахьа
Хъайга дIакхийдо ирс, сий,
Шина а дуьненара ялсамане?
ХIунда ца оьцу ахьа
Хъайн кера лун кхерч-деши?

ПетIамат. Цкъа собар дехьа, молла

Молла. (Ша-шега)

ХIара хIинца кера ян йоллу
(Вобдий неI кIовлий,
Юха а воглий)

Куьпчичо пхьегIана тIам
Шена луьучу буллу,
Кху гIуллакхан тIам а
Сайна луьучу буллур бу.

НеI туху.

Схьакхечи (ПетIамате)

Иист ма хилалахь, со вистхиллалц,

Не! йоьллу. Баудди, Мохьмад,
Муш а, шад а яхьаш, чувоглу.

Мохьмад. Хлун де оха, молла?

Баудди. Хлун лаьа хьуна, молла?

Молла. Цкъа собар дер вай!

ПетIамат (глоттуш). Моллина лаьа шуна,
Со шен зуда хуьлийла,
Кхунна моьттина шуна,
Со шена тIетан йоллу.
(МутаIеламаш цецбовлу)

Молла. ХIара кхоччуш хьераяла
Сов чехка йоллу шуна,
Ехкан, еттан дехьачу йиган,
Динаца чIогIа тIехь ду шуна.

(ПетIаматана Мохьмад, Баудди тIевоьду, дIалоцу)
Хлун эхь дара, хIай бехкен цIов,
Хлуьа а дийцича а хьан сибатана?
Дера дац хьан лергара шийла зов,
Хьо кхоьल्लीна хилла гIибатана.
(Вон ПетIамате а хьожий,
ламазана хIутту). ОллахIу окбар
Мохьмадий, Бауддис ПетIамат
дехьа чу йига дIалоций,
кхуьй а долало.

ПетIамат. Хьанна хьалха хIоьттина хьо,
Эхь, има доцу хIума?
Мила тешо хIоьтти хьо,
ДIавьше лаам-гIам?
Аса кхайкхор хIинца хьо,
Ма-варра вуьйцуш.
Аса гойтур халкъана хьо,
Куьзган чохь варжош.

Мохьмада букъах шад туху ПетIаматана.

ПетIамат. Ай-й.. хIай маржа, маржа,
Хьо маьлхан дуьне!
ДIавш хилий хьо даржа,
Хьуна бакъ гиний?

Арайоккху. дехьа чохь мохь хеза.

Молла. (ламаз дина а волий, ша-шега).
Шен са паргIатдаккхан,
Шен дог паргIатдаккхан,
Ша кIелхьарвала,
Харц, эхь, бехк стагана тIетаттан,

Бердах тІулг чукхосса санна,
атта ду.

Амма, стагана тІера и даккха,
Стиглара седа баккха санна,
Хала ду.

ДІадаккха цунна тІера эхъ. —

Хъенан бу ницкъ и цунна тІера даккха?

Цхъаннан а бац, цхъамма а доккхур дац,

Со воцчо, юха а со воцчо,

Аса иза цкъа а доккхур дац.

ЧубогІу, къалха хъаьжо а волуш, баккхий нах.

Хъаьжо. Оссолом Іалайкум,

Буьйса дика хуьлда хъан!

Массара а куьйгаш лощу.

Молла. Іалайкум я салам

Шуна аьхна хуьлда.

Цу делера цхъа кхерам

Вайна ма хуьлда.

Шу охъахийша,

Шу нийса вежариц,

Юьхъаьржо тховса

Вайна-м еаний.

Хъаьжо. Дийцахъа, молла,

ХІун ду хилларг?

Воккха стаг. Алахъа, молла,

ХІун ду дан дезарг?

Молла. Ма-дарра дуьйцуру ду,

Аша дика ладогІа.

Бакъдериг эра ду,

Шу паргІатдовла.

Хъаьжо. Хьо веца тхан сийлахъ,

Хьо воккха молла.

Ахъа къамел делахъ,

Ца сецош, молла.

Гелас, Бауддис, Махъмадий, наьларе а
хІуьттий, ладоьгІу.

Молла. Аша дина дика кхачадора

Цу жимчу ПетІамате.

Сайн йолуш санна, Іалашийора

И Дудин йол ПетІамат.

Цхъа адам суна тарделлера

Цу Дудин ПетІаматах.

Амма, иза гІам хиллера,

Ца кхоьруш къематах.

ХІор буса хазара суна,
Кор доьллуш цуьнан чохь,
Ца моьттура суна,
Везарг хира вара цуьнан чохь,
Тховсалера хІара буьйса
Шина декъе яхча,
Кога буьхьар левзина,
Со наьIаре вахча,
НаьIар тIе лерг диллира,
ГловIа сайна хезна,
Сайн дег тIе куьг диллира,
Кхера со валарна.

Баккхий нах меттахъхье.

Хьаьжо. Остопирулла,
Хьо ирча болх.
Воккха стаг. Остопирулла,
хьо боккха болх.
Молла. НаьI а йиллина, чухьаьжира,
ПетIамат йолчу,
Цу чуьрниг дIахьаьдира,
Со воьIу вайча.
Хьаьжо. Остопирулла!
Ца юьйш йити-кх ахьа иза?
Воккха стаг. Остопирулла,
Ца тухуш йитира ахь иза?
Молла. Иза коре хьаьдира,
Со тIеволавелча,
Корах ара тилира,
Со тIекхачале.
Кху хьуьжаре а кхечира,
Сан шаьлта тIекхачале.
ДIа-схьахьуьйсу.
Хьаьжо. Ийтта, маржа яI-кх,
Муха ца кхочур со тIе.
Воккха стаг. ЭхIейт, цIе йожа цуьнан,
Муха ца нислур со цунна тIе?
Молла. ВаллахI, вара вуьйр,
Сайн аьтто баьлlexь.
ВаллахI, хира вара иза вийнарг
Делан ялсаманехь.
Баккхий нах. (цаI воцчара).
Ца лацавели бехкенаг,
Ца хии, мила ву бехкенаг?

Молла. Со чlogla гlogртира,
Бехке верг лацан.
Долу герз а дацара,
Виси сан иза лацаза,
Юьхь-бIаьрг а ца гин,
Иза тIахъаьлла хиларна,
Мила ву а ца хин,
Буйса Iаьржа хиларна.
Иштта боьха гIуллакх дина,
Делан деза кьурIанаш
Лабттачу чохь. Иштта сийсаза дин цо,
Сийлахь Макка-Меданар деана жайнеш.

Хьаьжо. Цу дала ловрий теша

XIapa боьха гIуллакх?

Баккхий нах. (цаI воцчо).

Дала ловрий теша

XIapa маьттаз гIуллакх?

Ловрий теша?

Молла. КьорIан тIехь дала аьлла ду:

Валли закари,

Мисла хьавзал

унсаяйни, иза дуьненахь а,

Къематдийнахь а массо а

Диканах божаршна ши дакъа,

Зударшна цхьа дакъа

Дийра ду ша бохург ду.

Цунах, зударий боьха хиларна, дала

ГIехь шех уьш хербар

МаьIна долу.

Хьаьжо. Нийса аьлла, дика аьлла...

ПетIамат (неIарах чу а кхевдий).

И молла ву шуна,

Собга дагара хайитинарг.

МутаIеламаша дIаозано.

Хьаьжо (ПетIамате). Сацийта, тоьур ду, сацийта!

Це йоцуш кIур ца хуьлу,

ДIаьвше кIур хьох баьлла.

Морха йоцуш догIа ца хуьлу,

Iаьржа тало хьох даьлла.

Кхин хIумма а ца хилча а,

Кху молле йистхиларна,

Кхо хIумма а ца аьлча а,

Те товр ду хьо ерна.
Молла. Иза кера ярна.
Вай даккхийден деза.
Хинццалц дала ларна
Вай дола дан деза.

Моллас хьалха и онуш, массара
а куйгаш ойбу, дола до.

ПетIамат. Молла, дуй теша,
Хьан кийрахь дог?
Доху, ма Iийша,
Дийна йоллушехьа, сан дог?
Вуйиш дола дой бовлу.

Хьаьжо. Элхам дуьтиллахь,
Цу далла хастам бу,
ХIара гучудаларна.
Воккха стаг. ЛаилахIа иллаллахI,
Хьуна, дела, хастам бу,
ХIара ахьа ларна.

Молла. Къайленца хIара гIуллакх
Кхин дIа дахнехьара,
Ма-дарра хIара гIуллакх
Гуча ца даьлলেখьара,
ВаллахI, яра хIара юрт
ЦIарах йогура,
Делора бара кху юьрта
Саьрмик хьодура.
Аса жайнеш дохура
Цамгар кхеттачунна,
Аса хиш яздора
Валан вьожначунна,
Цунах гIуллакх ца хуьлура
ГIийлачу лазархошна,
Царна гIоле а ца хуьлура,
ПетIамат юьртахь хиларна.
Вайна меца хан еара,
И яра цуьнан боьхалла.
Вайи юрт хе йохийра,
Иза а цуьнан гIомалла.
ПетIамат дийна мел ю,
Юьрта бертак догIур дац.
И бIаIрг хьажош мел ю,
Вайна догIа догIур дац.
Иштта шайтIа ду

Дехъачуъра Петламат.
 Иштта боъха ю
 И Дудин Петламат.
 Хъаъжо. Садаккхаран
 Чехко ян еза.
 Тоур ду хIара юрт
 Iазапехъ латтор.
 Воккха стаг. Кхин минот яккхан
 Хан яла ца еза,
 Тоур ду хIара юрт
 Цо меца латтор.
 Баккхий нах (цхъаъ воццо).
 Аша бохучунна тхо реза ду,
 Петламат ен еза.
 Цу делаца тхо муьтIахъ ду,
 Деле геч деха деза.
 Молла. Аша бохург дан,
 Шуьга со кхайкхина,
 Шуьца дин хилла,
 Суна хаза хета.
 ХIинца вай ламазаца
 Далла хъастадала деза.
 Го вай ламазана.
 Хъаъжо. Вай маъждиге дахан деза (гIотту).
 Молла. Циггахъ ер вай
 Сецца кхел (гIотту).
 Хъаъжо. Ягийна яккхан (дехъачу корта а лас-
 табой)
 И кхелли (гIотту).
 Массо а хъалагIовтту.
 Iаьржа маж ерг. ХIа-хIа, нах, со реза вац,
 Аша кху чохъ дийцинчунна,
 Цуьнан бехк-м ца бах бац.
 Шуна хъалха а хIоьттина,
 Нанас вина ваша воцуш,
 Шена тIехъ да воцуш,
 Цхъа гIийла бо ду
 Цу дехъачохъ Iуьллург.
 Орцах валан стаг воцуш,
 Вай доцург кхин воцуш,
 Жима бер ду
 Цу дехъачохъ Iуьллург.
 Массо а вовшашка хъовсу.

Цу гийла мискачуьнца,
Цу заьлапчуьнца
Вай сов майра ду.
Тохан герз доцчуьнца,
Ластон тур доцчуьнца
Вай сов тiera ду.
Шуна дич ма лойла,
Шуна дага догийла,
Вийнарг вайн вуьтуш дац.
Шу хууш хуьлда,
Шу дага доглуш хуьлда,
Дийна а волуш цуьнан да
вац?
Шун ойла хир ю,
Дуда Сибрех валийтан.
Шуна лууш хир ду,
Иза цигахь висийтан,
Цу делор, дац хууш,
Цуьнан муха йист йолу.
Вайн делор, дац хууш,
Хьалха иза волу, ца волу,
Кху гуллакхан бекхамна
Готтур ву цхьа стаг,
Тлаккха иза бекхамна
Лоцуш хир ву лаг,
Шу совзон сан ницкъ бац,
Аша шайна луьург де.
Со кху бола юккьехь вац.
Аша шайн гуллакх де.

Араволу, цецбевлла, тlaьхьа хьовсу, вовшашка хьовсу

Молла. Стешха хилча а

Пайда бац.

Хьаьжо. Иза нохчо вац.

Молла (*Нахе*). Кху юьртан дай
вай дац техьа?

Наха. Ду, вай ду.

Хьаьжо. Да, вай ду,

Хьан дохор дара вай динарг?

Молла. Ценчу динан дай

Вай дац техьа?

Наха. Ду, молла, вай ду,

Ду, молла, вай ду.

Молла. Хьан дохор дара

Далла лиънарг?
 Хъаъжо. Цо дуьйцург сонта ду,
 Шен Ювдалаллица.
 ПетІамат ен езаш ю,
 Делан пурбанца.
 Молла. Дала аьтто бойла,
 Халкъ вонах лардан.
 Дала аьтто йойла,
 Дин керстанах лардан.
 Хъалха хъажо а, цуниа тІаьхъа молла а
 волуш, берриге а арабвла болало.
 Наха. «Амин, амин»,
 «Амин, амин».
 ЦІеххъана царна дуьхъал чувоглу Лага.
 Лага. Собардел, цкъа совцал,
 ЛадогІал соьга.
 Со вара хІоьттина кора кІел
 ЛадогІлуш шуьга.
 ХІун кхел ю аша сацийнарг?
 ХІунда Іуьйду цу пекъаран лаг?
 Молла. ДІавала, Лага,
 ХІара хъан гІуллакх дац.
 Хъаъжо. ДІаяла, хІай Ювдал хІума!
 Лага. Сох йина цу моллас Ювдал хІума.
 ХІинца йин ПетІаматах харц хІума.
 Суна-м хаар, хІара, Дудас
 Хъоьца юьттушехь, ахь
 Дакъазайоккхур юйла.
 Суна хаьа, ахъа хъайн ген хъалхе
 Яккхан хІуьа а диьр дуйла.
 Молла. Хъашт доцург дуьйцу ахъа, Лага.
 Хъаъжо. Кхин хІун дуьйцур дара
 Хъераваьллачу стага?
 Лага. Со хъераваьлла,
 Моллин харцо йийцича.
 Со хъераваьлла лела,
 Дин бакъ дац баьхча.
 ПетІамат. ХІай дела, ма тамашен ду
 ХІара дуьне.
 Лага. ХІара дуьне ду хІилла долчун.
 ХІара ду, даиман харц, эхь, бехк
 Ца лоручун. ХІара ду, даиман
 Велакъажан, юхавалан, хъаставалан

Хуучун. Хлара ду, даиман
Къинхетам, иман доцуш
Тешнабехк шен деглаца болчун,
Хлара ду, нехан и хьацар, блябрахи
Дезачу моллин. Иштта волчу Тимаран а.
Паччахьан а, цуьнан хьадалийн а.
Хир ду и, паччахь дийна мел ву.

Молла. Харц хьовцан, хьо санна
Болчушцан бен хила йиш яц.
И цуьнан мел ду, дуьне
Шун хилан йиш яц.
Дала иза ловш дац.

Хьаьжо. Кхуьнга вистхилан дурс дац,
Давалахьа, клант, ара.

Лагд. Харц хьовца ду, молла,
Юьхьна хьовца, тлаккха хьовца,
Гуттар а хьовца.

Молла. Хлун ду хьан суна алан!

Лага. Дала хьо ца кхоьल्लीна, молла,
Хьо санна болчуша кхоьल्लीна и дела.
Кхоьल्लीна дин, кхоьल्लीна жайна,
Паргглат бахан шайна.
Хьуна хлунда мега хлуьа а дан.
Суна лаьа, нах, шуьга цхьа хлума дийцанг
Сан коьртан глевлангахь луьллуш клоргге
Дладиллина цхьа глутакх ду.
Цу чохь дерг сов доккха лаламат ду.
Цу чохь ду.

Бехк, гуьнахь доцуш харц, длаьвше
Куьйгашца дайъинчу адамийн
Бляьргех эгна хиш.

Цу чохь ду, дуьненахь бакьо
Яйъан тлеяьллачу
Харцоно дакъийна адамийн
Хьанал дегнаш. Схьаделла со воллу,
Ахьа ладогла, молла,
И глутакх диллина, аса гойту
Хьуна хьан полалла, бляьргаш
Хьаббина, чу куьг лобттина, хьох
Долу къинош, со воллу
Хьажа кера догилла
(шен хьаж тле куьг а дуьллий).

Хьаьжо. И хлун ду цо дуьйцург?

Лага. Карий, хлорш сов дукха ду, хлорш
 Дийцина вер а вац, аса дуьйцург кхарех
 ЦаI, шиъ, кхоъ, диъ.
 ЦаI,— молла, ахъа хъерахъ хыйзийна
 зуда.
 Шиъ,— молла,— Элжакъех дисинчу байн
 Ахъа йиина ши бугла.
 Кхоъ,— молла,— ахъа, хъайн езар ца
 хилчи,
 Телхина аьлла ПетIамат дакъазаяккхар,
 Диъ,— молла, дин бакъ
 Дац, дин молланийн баккхал ю
 Аса аларна, со хъераваьлла
 Аьлла ахъа дакъаза ваккхар —
 И дац хъан динан полалла?
 Кхин хлун дийца ас хъуна, молла?

Лага. Эхъ хъуна хлунда ца хета,
 Бехк суна хъан хета,
 Хъан езарг кхунах ца хилла,
 Харц це ахъа кхунна тиллина.
 Делахъ дика ду, молла,
 Хуьлуйтур вай ахъа бохучу
 Тайпана хлара боьха.
 Жайнахъ хлара ен йоглу,
 Ахъа кху чохъ боху.
 ТIаккха аса боху,
 Воглу вен нахаца лелла стаг а.
 Ахъа, молла, хыйзийра хъерахъ
 Цхъа пхаръелла зуда,
 Иза а дац, нахаца лелар?
 Цул боьха хлун ду? Хьо нахаца
 Лелча, хлунда ца хилира юрт кхераме?
 Хьо нахаца лелча, хлунда лайн дала?
 Хьо нахаца лелча, хлунда магийти айхъа
 хъайна?

Хъаьжо (мохъ хьокху). ДIавехка хлара.
 Молла (гIийло). Иийтта, маржа Лага яI-кх,
 Цу дала тIийра йоккхийла
 Хъуна и цамгар,
 Цу дала хъалха воккхийла хьо
 Кийра хыйзачу шайтIанех.
 Хъаьжо. Стенга даха шу кегийрхой?
 ДIаехка хлара. ДIавовду.

М о л л а. Ца! г!о кхайкха Хьабибе.

М у т а І е л а м вьду.

Кхо ша-шена цхьа зе дарна кхоьру со.
Делахь вай ламазе г!о,
Доккха г!уллакх ду вайна т!е
Х!оьттинарг.

Х а ъ ж о (моллега). Хьуна новкъа ма далахь
Лагас дийцинарг.

М о л л а. Хьераваьллачу стага дуьйцург
Бен ма хета аьлла ду жайнахь а.
Т!ехьа ши куьг дихкина йолу
Пет!амат... олла а елла
Сехьа чу а йолий, пенаца д!ах!утту.
Вихкина Іуьллуш Лага а ву.

П е т І а м а т. Сох тешан мила виси?
Сох хьажан мила виси?
Мел г!ийла йиси со,
Х!ай везан дела!
Суна велха мила виси?
Сох къахета мила виси?
Тховса юьйш ю со.
Х!ай воккха дела.
Х!ара х!айкал соьгахь дара, х!ай
воккха дела,
Х!ара сийлахь дийцина дара, х!ай.
везан дела.
(барт!о).
Х!унда дсана эхь, х!ара кочахь
доллушехь?
Х!унда йиси со йоьлхуш, х!ара соьгахь.
Доллушехь? (йов!ху).

Л а г а. Пет!амат! Пет!амат!

П е т І а м а т. Х!ун бах ахьа, Лага?

Л а г а. Аса к!елхьарйоккху хьо,
Хьо чехка яда.

П е т І а м а т. Т!аккха хьо вуьйр ву кхара, Лага:

Л а г а. Схьайола, схьайола
Суна юххе, аса цергашцан
Шеддаш д!адостур ду.

Тейог!у П е т І а м а т.

П е т І а м а т. Лага, Лага... хьо ваха дужха,
Со г!ур яра едда,
Мусост лахан аса,

Эра дара цуьнга, хьо
КӀелхьарваккха.

ПетӀамат. ЛадогӀа, ва Лага,
Хьан когаш соьга а
Бастабала мега,
Хьо а соьца чехка вада.
(баста юлу).

Лага. ПетӀамат, ПетӀамат!
ЗаьӀап-чолакх со ву,
Цул сов цомгаш со ву,
ДегӀан
Дола далур дац,
Тховса хьовца
Вадалур вац.
Хьо чехка гӀо
Корах эькхий,
Хьо хьуьнах гӀо,
Юьртах ялий.

ПетӀамат. Лага!..

Лага. ДӀаяда, ПетӀамат, дӀаяда.

ПетӀамат. Вай кеста голда.
Корах оьккхий, ПетӀамат йовду.

Лага. Хьо, со лечуьра
КӀелхьардаккхар
хетар суна
Сайн декхар.

Чуволу стражник, Хьабиб.

Хьабиб. Айхьа набахтехь даьккхина
Кхо шо днцделлера хьуна,
ХьалагӀатта, кхин хьо
Кху юьрта ца леста.
Хьалха ваккха иза.
ДӀавуьгу.

5-гӀа сурт

Хьуьнахахь йуьпре. АйӀаелла меттигаш, гуш лам. Пулган бердах
тера а йолуш, лекха, айаелла меттиг иза ю, дехьарчу Иннах чуххо-
заелла. Сехьа гуш кӀайн, цӀен кегӀира зезагаш. Вертанца, башлакх-
ца, туьраца, гӀепашца Мусост ву гух таьӀна.

Мусост (малхе а хьожий). Мел кьегана хьовжу
хьо,
Нур догу дашо малх.
Бац оха ловхург хьо,
Ловху паргӀатонан малх...

Жимма Ийна хълаглотту. Чонн чера жима сурт охъадужу,
схъаоьцу.

Мел сакъералуш хьоьжу со
Хьо хазацу суьрте.
Ву гуш хьуна чохь со данман
Іаьржа ши блаьрг ПетІаматан,
Болато маха санна,
ПетІаматан васт ахъа эцна.
КІожамах цІе санна,
Сан дагах и эзар летта.
— ХІей доьду олхазар, хьо стенга доьду?
Безаме кхачар, ца моьтту ахъа лобху.
Ахъа ала, олхазар, жимачу ПетІамате,
Ахъа дийца, олхазар, хазацу ПетІега.
(Иллица).

Гу лекха вуьилуш,
Сема ла доьгІуш,
Іинан кІорге вуьилуш,
Буьйсанна вуьжуш,
Дог майра лелаш ву
Обариг Мусост,
Дагца динна шаддаш ду
Обарган Мусостан...

ЧувогІу хъалхара обарг.

І - ра обарг. Ассалам Іалайкум!

Мусост. ВаІалайкум салам.

Куьйгаш лоцу.

І - ра обарг. ХІун хъал ду, Мусост?

Мусост. Могаш дІалела со-м.

Ца йирзина хъан чов хІинца а?

ХІума ца хетар-кх, иза йирзичхъана.

І - ра обарг. ХІара ца ерзарх-м хІума дацара,

Полковник лаьтта вирзичхъана.

Мусост. Уьш-м кхин шийтта вен а хала дацара.

Хъан чов йирзичхъана.

Цхъажимма охъахуур вайша,

Узучо цигаьрка а узур,

Кхоллучо цу а кхоллур.

КІадвелларг а хир вайх.

(Шен таьлсаш юккье дохку. Охъаховшу.

Цу кхоллу. ЧувогІу воккха стаг

Воккха стаг. Ассалам Іалайкум!

Массар а. Ва-Іалайкум салам.

Куьйгаш лобцу.

Воккха стаг. Мусост, жимма хье-м вели со. -
Ца карош Ийра хIара патармаш
(*дIало*).

Мусост. Хьеваларх-м хIума дацара,
Вуышта ахьа кьахьийги-кх.

Воккха стаг. Э-э... Мусост, цхьанна кьинхье-
гам,
Лазам, зе-бурчам боцуш а,
Цхьанна халонца бен а,
Цхьа дика болх бац хуьлуш.
Со велла а, паччахь дIаваккха-
хьара.

ТIаккха-м хала дацар горидан а.
Мусост (*воккхачу стаге*). И зама а ян мегий
вайна-м.

ХIара, хIун дара керла хIума?
Дац бен-берсан хIума юьртахь?

Воккха стаг. Ду керла хIума а,
Ирча а долуш, ца ловш куьпахь.

И-ра обарг. Хаза-м хIинца хIун хир дара?

Мусост. Дийцахьа схьа, ма-дарра.

Воккха стаг. Ватталахьна (*юьхь тIе куьг хьо-
кху*).

Шуна дала дика дийцарг.
Диканна шу тIетийсарг,
Дуда вевзар-кх шуна, Сибрех
вахана.

Мусост. Дуда дика борз яра,
Дийцал ахьа, ца сецош.

Воккха стаг. Цуьнан йоьIан ПетIаматан
Чукхуьйлуш безаргаш хилла,
Моллина и шайтIа
Буьйсанна гучудаьлла.

И-ра обарг. Ахьа баккьал бах?

Мусост. Бакь дуй теша иза?

Воккха стаг. Бакь ду-кх иза.
Со-со а вара цунна кхел еш,
Амма, со, даго ца витна,
Аравелира, реза воцуш.

Мусост (*glayglane тоьна тIе корта а буьллий*).
ДIадийцал ахьа.

И-ра обарг. Мила ву хьий бехкениг?

Воккха стаг. Бехкениг гучу ца ваьлла,
Амма ПетІамат ен-м сацийра.

І - ра обарг. Ткъа.

Воккха стаг. Мухха а, цу буссехъ ПетІамат
едда.

Ца карош кхо де а ду боху.

І - ра обарг. Дан а ду иза ирча гІуллакх.

Мусост (доккха са а доккхий, воккхачу стаге).

Діавало, хьо діагІо

Воккха стаг діавоьду.

Хъайн да дала, хъайн да дала хьо зама.

Хъайн да дала, хъай да дала

хьо гІуллакх!

Верта гу тіе а кхуссуш, діатаьла, корта лоцу.

І - ра обарг. ХІара гІуллакх ирча ду, Мусост.
Бекхамна гІаттан веза.

Куьг кхетта хъан яцара иза,
Мусост?

Ахъа иза ен еза.

Мусост. Тіе ца оьцу са даго, ца моьтту бакъ
ду.

І - ра обарг. Бакъ ду хъуна иза, Мусост.
Айхъа хъайна бехказло ма леха,
Дина хъуна цо эхъан сет,
Хъайн куьйга иза йоруш е.

Мусост. Ца теша, тешан ца туьгу кийрара дог.

І - ра обарг. Хъайн зуда еш,
Цунах хъалха куьйгаш ахъа
тоьхний?

Мусост. Тоьхна (меллаш), тоьхна.

І - ра обарг. Хъан ю ша, цо хьоьга аьллий?

Мусост. Иштта дар-кх иза...

І - ра обарг. Тешнабехк бац
Цо хъуна бинарг?
Эхъан берд бац
Цо хъуна тіетоьхнарг?
ВаллахІ, хетара вац
суна хьо стаг,
Бехкениг вуьйцуьйтуш и ца йийча.
ВаллахІ, яц хъан
Наха юкъа валан юьхъ,
Бехкениг а, ПетІамат а ца йийча...

Со тлаьхъавуьсу, дла ца вахча,
Ахъа ойла е, хъайн сий дайъича.

Длавоьду. Буьйса юлу.

Мусост (ойла йой). Собар, собар...

Детин глутакх... Петламат, глутакх

Шена гича, кхераелира,

Юьйхира. Чохъ хлоьттина

Цигаьркан клур бара, иза

Егош длахлоьттира.

Цо, пурстоьпан помощник Хъабиб

Вара веана аьлла, хилла кхоьллира.

Цунна шен везарг дагавеара,

Цо со лоллуш араваьккхира.

Бакъ дан а ду, цо

Эхъ дина хилар.

(Ойла йой, киснара сурт схъа а
доккхий.)

Хьох тохара гина сий долу

Петламат суна ца го.

Хинццалц аса сийдина

Деган зезаг суна ца го.

Суна го таржделла дилх,

Хъараман, мекхан, длаьвшан чарх,

Суна го кховдийна ямарт кирхъа,

Тесна тле эхъийн тарх,

Хлай дела (кагдой длакхуссу).

Аса сомах

Дуьхьал таса баьхна Петламат,

Хлай дела, суна набарх

Ма таса ахъа дуьхьал.

Ма таса ахъа (бертал вуьжу).

Ма таса ахъа дуьхьал.

Аьтто аглорхъара, тинсалуш, меллаш
чуйоглу Петламат. Халла охъахоу.

Петламат (ша-шега).

Жима Мусост лохуш,

Со хъуьнах кхечи.

Цу деле доьхуш,

И карор ас леци,

Цхъа и бен вац висна,

Со Петлех теша.

Цхъа и бен вац висна,

Сох дог лазан, Ийжан.

ХІай диттан генаш,
 Шу лекха пепнаш!
 ХІай диттан генаш,
 Шу сийна гІаш!
 Ца гина шуна
 Сан жима Мусост?
 Алийша, гина
 Сан хаза Мусост,
(шен кочахь хІайкал го).
 Суна яздина, суна дайтина
 Дато хІайкал, хьо сийлахь хІайкал,
 Яккхахьа со кІелхьар, яккхахьа
 балеха.
 Хьо дара даздина сийлахьчу дала,
 Хьо-х дара доьзна эвлаяийн цІарах.
 ХІайкал, делан деза хІайкал
(бартло).
 ХІе-й-й... Суна дагатуьйсурш хІун
 ду?
 ХІай дела, орцах вала, ахьа хьайха
 Даьккхина йилбаз сан коьрте хьийза.
 ХІара хІайкал дара боху,
 Даьккхина со бале ца лацийтан,
 Дуьненахь цкъа а со ца елхийтан
 ХІара дара боху ахьа даздина,
 Ахьа доссийна, моллига кховдийна.
 Кхочуш ца хилла боху кхо
 чулаьцнарг.
 Хьо дела хилча, хьан омарца и
 хилча,
 ХІунда ца хилла боху кхо бохург
 бакъ,
 ХІунда хилла боху,
 ХІара оьлличхьана, со хІаллак.
 ХІай дела, хьо орцах вала.
 Аса хІун дуьйцу?
 ХІай шайтІа, сох гена хьо дала,
 Сан коьрте ма хьийза.
 ХІай дела, кху хІайкалах цатешарх,
 Ахьа суна бехк ма билла.
 ХІара оьлличхьана дакъаза со ялар,
 Суна гуш ду, цунна со ца теша.
 Аса хІун дуьйцу? ШайтІа, сан киіра

Хьо хIунда хыйза? — ХIай-й-й
(Мохь хьокху.)

Мохь хезий, Мусост схавоързу, го. цецволу
мила ю, ца хаьа, тоьпах катуху.

Мусост. ХIей, мила ву.

ПетIамат кхерало. Певовду.

Хьо мила ю, бахий ас-м?

ПетIамат (йовхна). Сой... со.. со-м...

Вовшашка хьожу, дехха хьовжу. Шинне а девза.

Мусост. ПетIамат!..

ПетIамат. Мусост! Мусост!..

(Когех хьаврча).

Мусост. Ма хьерчалахь схьа,

ХIай боьха лаьхьа.

Безара хьан деган пха,

Биллан хьера ахьан,

(дIакхуссу).

ХIун ди ахьа, хIун деа ахьа.

ХIун элира, хIун дийцира ахьа?

Хьо жима хиларна,

Хьо чIогIа Iехийна.

Хьо цхьан хиларна,

Кхетамах тилийна.

Схавийца бехкениг,

Соьгара геч ду хьуна,

Ца вуйций бехкениг,

Хьан са доккхуш ду хьуна.

ПетIамат. Дукхавезна Мусост,

Сох хьо а ца теша воллу?

Дукха лехна Мусост,

Соьга хьо а ла ца догIан воллу?

Мусост. Зезагах оьцу

Мерзан мутт санна,

Хьан дегIахар мерза мутт

Хьан эцна, дийца.

Цу бацах оьцу

Цена тхи санна,

Хьан мерзачу хин аьхна мутт

Эцнарг ахьа схавийца.

Цу хьараман куьйгаца,

Цу боьхачу ойланца

Хьох кхеттарг мила ву?

Харцонца веларца,

Къайлах хъежарца
Куьг тоьхнарг мила ву?
Хъан деглах цо куьг
Хъан бертахъ ца тоьхнехъ,
Ахъа и хъараман куьг
Бертахъ ца хъистинехъ,
Схъа чехка вуйцур ву
Вайшиннан безаман дуьхъа.
Тлаккха со реза хир ву,
Чехка дийца делан дуьхъа.

ПетIамат. Цу моллас ен сацийна, со юьйш яра.
Лагас кIелхъарьяьккхина, хьо волчу
кхаьчнера,
Хьо Мусост воцург, сох кхетта
вацара.
Хаахъа, суна тIехъ харц кхоьल्लीна
хилар.

Мусост. Хъай гаур моьлIан,
Хьо Iаьржа шайтIа.
Муха хир сел чIогIа
Эхъ-има доцуш?
Хъай боьха гIам,
Хьо боьха жоьра нана.
Муха хир сел онда,
Дагца бакъ доцуш.
Аса тоьхний хьох куьг,
Сайн зуда еш тоьхна.
Тухучул со хьох куьг,
Велла велара, ваьгна,
Дош дарий, дIаьвше мотт
Хъан хадийна ца баьккхича?
Дош дарий, хъан лог тIе ког биллина,
Хъан мотт озош ца баьккхича?
Ма делахъ, боьха хIума,
Кхин харц соьга схъа!
ХIун хилла хьох, хIай хIума!

ПетIамат. Мусост, хIинца хьо а
Ца теша сох?
Мусост, хIинца хьо а
Воллу со ен?
(Когех хъаьрча)

Мусост. Ма хъерча сан когех,
ХIай мекха йоьлла дилхан чарх,

Хьерча хъан догах
 Лаъхъа, тосуш хъан деглах зирх,
 Йо дела, хьо ву-кх гуш,
 Сан куыг кхетта,
 Сан зуда яра хIара.
 ХIай дела, хьо ву-кх хууш,
 Аса дукха лехна,
 Сан езар яра хIара,
 ХIара лелла нахаца,
 ХIара воллу со хъажон
 Хъуна тIе.
 Кхо эхъ динна хIилланца,
 ХIара воллу со хъажон
 УппагIе.
 Цу дIаъвшен лаъхъано
 Хъе баарг,
 Цу дуткъачу лаъхъаша
 Дог даарг,
 Акха маккхалша бIаьргаш даарг,
 Аса топ туху хъуна,
 Схъавийца иза.
 Кхехкаш даш кхета хъуна,
 Вийца бехке верг.
 БIаьстенан юьхъ санна,
 Хъайн хаза жималла
 Стенах йоьхки ахъа, хъанна?
 Ю хьо доллуш гIомалла?
 Гуьлмаьида делира хъуна,
 Дарин коч елира хъуна,
 Хъалкханаш оьхкира хъуна,
 Цен кIархаш буййхира хъуна,
 Кховдий ахъа соьга шийла кхаъ.

ПестIамат. Ма дийца соьга
 И бакъ доцург,
 Теша, хъажа соьга,
 Сох дог лозуш.

Мусост. Инит, дуй теша
 Хьол боьха хIума?
 Буй теша
 Хьол боккха саьрмик?
 Ирхьоьल्लीна хьо ерах,
 Сан дог Iебар дацара.
 Кху тоьпо хьо шелъярах,

Са парглатдер дацара.
(*топ охъакхуссу*).
Ас юьйр хьо шаьлтанца,
Меженаш йоруш (*шаьлта йоккху*),
Нисъеш дакъошца,
МагIара йохкуш.
ТIаьххьар дош ду хьуна,
Хьо алий яла.
Соьгара геч ду хьуна,
И вийций яла.

ПетIамат. Вай дела, хьуна хастам бу.
Мусост, вуьйцу... ас... вуьй...
(*дог а кладлой, южу*).

Мусост. Вийца схьа, вийца, ПетIамат.

ПетIамат. Вуьйцу (*дIахаьрца*).

Аьрро агIор герз долу.

Мусост. Гена доцуш герз дели,
Цигахь сан накъост хилан мега.
Со схьаваллац, хьо меттахъели —
Хьан дегI сан керах деги
(*чехкка дIахьоду*).

6-гIа сурт

Хьун. Буйса. Хьовкху мох. Iуьллуш ПетIамат,
аьтто агIор чувогIу Дуда, вертанца, герзащца.

ПетIамат ца гуш, цунна юххе охьахоу.

Цеххьана, юххе Iуьллуш цхьа
адам го. Жимма тохало.

Дуда. Мила ву, хIай?

ПетIамат (*кхерало*). Со... со ю-кх.

Дуда (*жимма юха а волий*). Хьо мила ю?

Мичара ю хьо? ХIун стаг ю хьо?

ПетIамат. Гийла стаг ю хьуна,

Гийла стаг...

Дуда. Мичхьара, хьенан?

ПетIамат. Гихчуьра... Дудин ю-кх.

Дуда. ХIун бахара ахьа?

Хьенан ю?

ПетIамат. Дудин ю-кх, Дудин.

Дуда. ХIун ю хьан цIе?

ПетIамат. ПетIамат.

Дуда. ПетIамат?... со Дудин ПетIаматтий?

ПетІамат. Дада... дада...

Муха вели хьо дала?..

(Мара кхета).

Дуда. Йо дела, хьо боккха болх.

ПетІамат! ПетІамат!

Хьан йина хьох ижо,

Хьуьнан дерачу акхарошна?

ХІай латтанаш, шу шалха лелха!

Ца йитинера ас хьо кьийзон

Адамашна, ган иштта сайна.

ХІун адам хилла хьо дакъазаяккхан?

ХІун дина хилла хьо араяккха?

ПетІамат. Берриге а ницкъ

Суна бина, дада,

Дуьненара сан рицкъ

Дайна хьуна, дада.

Дуда. Мила вара Дуда кхерон,

Нохчийчохь вина цхьа а?

Мила вара сан доьзалхо хьовзон,

Цуьнан боцу аьтто шена дика лахан?

Ахьа дийца ма-дарра,

Хилларг соьга ахьа.

Вац хьуна со хийра,

Нисдинра ду аса иза дІа.

ПетІамат. Цу моллас тешнабехк

Суна бина, Дада.

Массо а сох къехка,

Гийла хаййна, дада.

Ма-дарра дийца

Суна бехк хета.

Ма хуьлда цунна луьйца

Моллин бехках теша.

Дуда. Цу гавур моллица

Аса дуьйцуьр майрра.

Хьо кхузахь синтемца

Саца, верззалц со юьртара.

(чехка вобду).

ПетІамат (Дуда кЪайлаваьлча).

Ма гІохьа, ма гІохьа,

Юхаверзахьа, собар дехьа, Дада...

(Ша-шега) хІинца моллас иза

Шена тІе верзор ву.

ТІаккха дадас со кЪиниза

Кхузахь юьйш юьллуь ю.
Юха веанчу Мусоста а со юьйр ю.
ХIун дахьаш еа,
ХIун гайта еа
Тишьелла буьйса.
ХIун ду теша газа,
ХIун ду теша кхолтанза
Хьан марахь, буьйса?
И цIена дети,
И цIена деши,
Юмала эгош,
Хоттала керчадарх,
Цу цIенчу детин,
Цу цIенчу дешин
Сийлалла ца йовш
Леладо карахь.
Яц гуш
Дуьнен чохь цкъа а бакьо,
Ю лелаш
Дуьнен чохь ма-луьу харцо.
Аса дукха бахарх,
Ца теша Мусост.
Сох Мусост ца тешначу
Кху доккхачу дуьнен чохь,
Кхин нийсо йоцчу
Кху стигала кIелахь
Со Iелур яц (*чуэккхан кечло*),
ХIара кьуьйлуш кийрахь,
Сан ялаза йиш яц.
Чуиккхина кху Iинах.
(*Iинах чуэккхан кечлой,
daxlutu*).

ПетIамат. Марша Iойла,
Сан хаза Мусост.
Бехк боцуш яйн
Сан мерза жималла.

Чуволу Мусост.
Кхуьнга ладобгуш латта.
ПетIаматна Iехьоду.

Мусост. ПетIамат! ПетIамат...
(*тIекхаьчча, схьа а лоцип*). Собар,
ПетIамат.

ПетIамат. Мусост.

Мусост. Хай маржа, маржа,
Хьо ма даха дуьне,
Хай кьорза, кьорза,
Хай моллин дуьне!
Тешнабехк гюлда-кха
Тешнабехк бечех.
И лаьхьий чекхдуьйда,
Церан шуьйрачу белсех.
Ярабий Петамат,
Къинтира яла суна.
Хезира суна, Петамат,
Дуьнене маршалла луш.
Лагас дийци соь ма-дарра гуллакх.
Иза хиллера чувобллина,
Иза ваьлла, ведда.
Хинца иза ву садоуш гуьллуш,
Тешнабехк хьуна бар,
Хинца суна хии.
Чогла ницкъ хилар,
Хинца суна хии.
Хинца со хьох теша,
Сан жима Петамат.
Хара санна бала инйша
Цу моллас, Петамат.

Петамат. Мусост, хунда ца тешара
Хьо сох, Мусост? (йовлуху)

Мусост. Дика лайна хьан кийро
Хара боккха ницкъ.
Гина хилла цо гелю,
Дац цуьнан кхин рицкъ.

Петамат. Хьажахьа, Мусост,
Сан жима дегI,
Гарждина, Мусост,
Кховр доккхуш, дегI.
Цомгаш ду сан дегI,
Цу моллас еттийтина...

Мусост. И длаьшен гезгаш,
Эзарнашца тлехьаьлхина,
Шайн длаьшен меттанашца,
Цуьнан деглах леташ,
Гаржлолда цуьнан дегI,—
И гаржлур мел ду.

Дестийла цуьнан деГ.—
 И дестар мет ду!
 ПетIамат. Мусост, хIара дуьне
 Мел хаза ду.
 Мусост, со хьовца йолуш
 Мел дика ду!
 Мусост. Хаза ду, дика ду
 Хьо кIелхьарьялар.
 Лагийна декхарелахь ву
 Хьо кIелхьараяккхарна.
 ПетIамат. Схьавалавехьа Лага.
 Лаара суна цуьнга хьажан.
 Мусост. Вотталхьана, со вoьду хьуна,
 Схьавалон Лага.
 Хазахета, и ган.
 Мусост вoьду.
 ПетIамат (жимма Iийна). Ваь-й-й!...
 Аса хIунда ца элира
 Дуда ца вар?
 Сибрехар и вар?
 Охьаюжу берда тIе.
 Чуволу Дуда, иза дера ву.
 Дуда. Иийтта, нажжаз яI-кх
 Стенна кхетта хьуна
 Сел хаза мерза наб?
 Иийтта, шайтIа яI-кх,
 Муха кхетар техьа,
 Сел боьхачу адамна наб?
 Наб кхеттачохь хьо ер,
 Дика суна ца хета.
 Амма, хьо эхь сайн юьхь тIера
 Дожо со ву сов тIера.
 Самаяла, марчо хьерчарг.
 Сама а полий, кхералой, ийзалуш Ia ПетIамат.
 Самаяла, лаьтто кьнийларг.
 ПетIамат. Ахьа хIун до, дада...
 Хьо а воллу сан са даккхан?
 (хьаьрча).
 Дуда. Воллу, ахьа лехна гIуллакх
 хьовьга даржош кховдон.
 Ца хилла хьовгахь гIиллакх,
 Хьо гезго сан дог кьовзий.

ПетІамат. Хьо сайи дех чам
Ахьа соьга баккхийта.
Боцуш лацан тІам
Ахьа со ма ялийта.

Дуда. Хилале хьуна соьгара там,
ДагІахьара цІен ло.
ДоьгІна хьан хье тІе дІам,
Дош дарний ца латийча ало?
Кхин дІа хьо сан бер дац,
Кхин дІа хьо сан цІинх яц.
Хьо сан хилчахь эхь дацара!
Сан цІе Дуда яцара?
(Топ тІелоцу.)

Чехкка чухьоду Мусост.
Чуваьлла Лага басонца вужу.

Мусост. ХІей, хІей! Ма тохалахь.
Ма тохалахь, мегар дац хьуна.
(Дуда схьа а лоций)
Хьо хІун дан гІерта?
Хьо мила ву? Хьуна
ХІун деза цу мисканера?
(Топ лоцу.)

Дуда. Хьуна хІун деза соьгара?
(Топ лоцу.)

Мусост. Дуда...

Дуда. Мусост!.. (Ший а мар-мара вобду).

ПетІамат. Мусост!..

ПетІамат. Дада!..

Мусост (Дуда юьстах а воккхий).

И Іуьллу миска
Ахьа йиталахь, Дуда.
Цунах буйьцу бехкаш
Нийса бац, Дуда.
Ма-дарра хІара гІуллакх
Аса дуьйцур ду хьуна.
Цу моллас кхоьллинарг
Харц дуйла хиъна суна.

Дуда. ТІейоГуш зама ю,
Хи санна шорта.
Бакъ ду, аса боккхур бу,
Бакъ хилахь, кхуьнан корта.

Мусост. Цунна юкъара со ву хьуна,
Цунах синтем хилалахь.

Міаста цаі вар хезира суна,
 Хьо вуй иза? Дийцалахь.
 Дуда. Со ву иза, Мусост,
 Сибрехара ведда веана.
 Юха а мар-мара вьоду.
 Мусост. Дика ду, хьо ца веана.
 Дуда. И узарш хьан до?
 Мусост. Иза ву Лага.
 ПетІамат. Лага, хьо ва марша (*тІехьоду*).
 Лага (*гІийло*). ПетІамат! Мусост!
 (*Айалой, вужу.*) Вай, Дуда!..
 ПетІамат. Хьуна хІун хилла?
 Мусост. Ахьа хІун до?
 Лага. Жимма цамгар к. сох..
 Хьо ва марша, Дуда.
 ХІинца ас гІуллакхаш
 Дуьйцур хьуна.
 Хоуьйтур хьуна, ца ваьллийла
 Со хьера.
 Ца тешара сох, Дуда,
 Со моллина лийчахь.
 Ца хетара со бакъ,
 Дин бакъ дац баьхчахь.
 Шен коьрте хьаьвзинарг бен,
 Шен даго оьзнарг бен
 Стагана атта бакъ ца хета,
 Шена атта бакъ ца хета.
 Шена тІе хІоьттичахь,
 Стаг атта кхета,
 И молла, Тимар,
 Пурстог и Хьабиб —
 Уьш кхоь а ву вайн кхааннан тайпана.
 Амма вай ду
 Декъалуш шина тайпана.
 Дуда. ХІара гІуллакх ирча ду.
 Лага кхин а гІеллой таьІа.
 И молла хилла Хьабибца тайна,
 Обаргаш кера балон шена тІелаьцна.
 Мусост. Паччахьна дуьхьал верг —
 Вохка и кийча ву.
 Доккхуш цуьнан са, лаг
 Іовдийтар со доьхуш ву.

Дуда. Кханалера буйса
Ас хуна ели.
Тховсалерчу буса
Садалан деза.
Со со а вогул ву,
И саьрмик бен.
Сайн куйга цоьстур ду
Цуьнан деган пхенаш.
Мусост. Тховса иза соь вейта!
Петамат. Со а яйита шайцан!?
Мусост. Кху гуллакхан ойла ян еза.
Дуда. Воруш иза тховса вилла веза.
Лага. Цунах дакъа соьга а кхачийта деза.

ИНТЕРМЕДИ

Чуволу молла.

Молла. Хи эхарх кхачалуш дац,
Гулг хьош а, буьтуш а иза доьду.
Зама эхарх кхачалуш яц.
Лакхте вуьллуш а, вуьтуш а иза йоьду.
Метта маттахь висинчо,
Шен ген хьалха хьалхе йоккху.
Тховса Дуда вуьйр ву,
Цуьнца цхьабна Петамат а...
Цул тлаьхьа кестта лоцур ву
Цаьрца тайна Мусост а.
Молла. Хьевели хлара схьа ца вогуш...
(ладуглу, цхьа тата хеза).
Хинца ву вогул гуш.

Чуволу Хьабиб.

Хьабиб. Буйса дика хуьлда.
Молла. Хьо далла вобзийла.
Хьабиб (охьахоу). Гуллакх хлун ду, молла?
Молла. Гуллакх тамашен ду.
Хьабиб. Муха?
Молла. Дуда ца веана ву.
Хьабиб. Ца веана?
И муха вогул вара?
Молла. Ведда веана, ведда, Хьабиб.
Иза вахана хинца со волчуьра.
Хьабиб. Хьо волчу веанера иза?
Молла. Веанера.
Хьабиб. Соьга хлунда ца ханйтира?

Молла. Иза велира со волчу цлеххъана,
 Хьоьжуш леш со жайнаш тле.
 Цунна хилла карийна
 Петлаамат хьуьна юккьехь.
 Петламата дийцнна хилла,
 Шен бехк, гуьнахь дац, бохуш,
 Ша нахаца лелла
 Хилла хилар дойгуш.
 Цундела веанера Дуда,
 Гуллакх ма-дарра дийцийта,
 Аса элира цуьнга:
 Петламатах дуьне дийсийта.
 Иза ю лелла нахаца,
 Безаргаш цуьнан хилла,
 Ахьа иза хлинца ца йийча,
 Ялсамане хьох яьлла.
 — Хлинца вахна иза,
 Петлаамат ен.

Ду, ден дезаш кьиза,
 И дай, йол цхьаьний.

Хьабиб. Муха карор ву хлинца?
 Хьун йоккха ю, шуьйра ю.

Молла. Со воглу хьоьца тховса,
 И волу меттиг со хууш ву.
 Дудас соьга йийцира,
 Петлаамат луьллу меттиг.
 Йийцарх шуна карор яцара,
 Цуьндела со воглу хьоьца цига.
 Хлинца хьо длаваха веза,
 Сахуьллуш цига глур ду.
 Буто некъа тлехь хьоьжур ву,
 Цига хьо старажца ван веза.

Хьабиб. Мегар ду, молла,
 Хьуна хир ю тхоьгара ял...

Молла. Хьо марша глolda,
 Хира бу делера мел а...
 Куьйгаш ло, дла-схьавовду.

7-гла сурт

Тохарлерра хьун. Петлаамат, Лагий, кхин обаргаш а бийшина
 бу. Дудий, Мусост хьна леш ву.

Дуда. Кхин дан дисина хлума дац,
 Кера воьл-воьлларг вер бен,

Хъабиб, пурстоп веза йиш яц,
 Молла а веза цаьрца вен.
 Мусост. Иштта вай лелар ду,
 Кхин зама тӀеяллац.
 Дуда (ла а дуьлий). Суна хезаш цхъа тата-м ду.
 Мусост. Вотталхъан (гӀотте), со хьожу цига
 (воьду).
 Дуда (ша-шега). Молле ас йийцина,
 ХӀар тхавш Ӏен меттиг.
 Цо Хъабибе мотт тоьхна
 Билггал хила мега.
 ЧувогӀу Мусост.
 Мусост. Тоба, текхаш дукха адам
 Вайна тӀедогӀу, Дуда.
 Дуда. Же, хъалагӀовтта... доха ма доха,
 вай деза хъеха долан...
 Вуьш, хъалагӀовтий, кечло.
 Мусост. ХӀара меттиг суна дика евза,
 Бехк ма билла, де аса бохург.
 Дуда, шу чехка деза
 Хъуьлларчу бердаца лачкъан.
 Со хӀуттур ву кху чхарца,
 ХӀара шиъ веза хъуьлла лачкъан.
 Вайна тӀе герз тӀаккха
 Кхачан амал дац.
 Кху юккье ваьлларг
 Вай лацаза йиш яц...
 Дуда. Же хӀета, довла дӀа-схъа,
 Гинчун даккхан са схъа... (Лечкъа.)
 ЧувогӀу кхо стражник, Хъабиб, моллий.
 Молла. ХӀара ю, Хъабиб,
 Дудас йийцина
 ПетӀамат Ӏуьллу меттиг.
 Собар... меллаш... вайна тӀе
 ЦаӀ вогӀу. Мила ву хъуьлла лаьттарг?
 Хъабиб (дӀа а хьожий). Адам ца го суна, молла.
 Молла. Суна теснарг гӀаларт хилла.
 Хъабиб (стражнике). Иттеш стаг шух
 иштта чухула хъаьла гӀо.
 Стражник. Дика ду (воьду).
 Хъабиб (вухи стражнике). Шух ткъех
 кху меттиган го тосуш дуьйла.
 Стражник. Дика ду (воьду).

Молла. Хинца аша,
 Шайн гуллакх де.
 Гуллакхан мало ма е,
 Дуда лаций вилла.
 Со длаваха веза.
 Хъабиб (*куьг а лоций*).
 Хъуна баркал хуьлда.
 Молла. Везачу вайн дала
 Шун аьтто болда.
 Хъабиб аьтто аг'ор воьду.
 Хъабиб (*стражнике*). Вало хъалха вала,
 Юха валахъ, лато хъуна ало.
 Молла. Хинца кхара лоцур ву Дуда,
 Цуьнца цхъаьна лоцур ду шайт'а,
 Хир ду гуллакх дика сан.
 Пет'амат айса йоруш юьйр ю,
 Дуда Сибарех лоллур ву.
 Ницкъ сан керахъ шорта бу,
 Дин соьгахъ мел ду.
 Халкъ гуттар а сан керахъ ду,
 Жайна соьгахъ мел ду.
 Сий сан оьшура дац,
 Хъацар, ц'ий, б'аьран хи эгон
 Миска нах, къенаш шорта бац?
 Мусост (*те топ лоцу моллина*). Сацал.
 Молла (воьхна). А-ан... х'ара... мила ву хьо?
 Мусост. Мусост ву, вевзий хъуна?
 Молла. Вай, Мусост хьо ву х'ара?
 Хьо лела марша-могаш.
 Къайле йийца сан йиш яцара,
 Хъуна юьйцур ю дукхавезаш.
 Тховса буса г'ена кхеллехъ
 Вайн дала соьга хаам бира:
 Молла, чехка хъуьнах кхачалахъ,
 Нах цига гуллауш ойлаеш бу.
 — Иштта веана со кхуза кхачьна,
 Ойланашна т'евовьдуш ву.
 Дика ду, хъан б'аьрго со лаьцна,
 Хьо воьхуш деле до'ла дийр ду.
 Мусост. Хъай шайт'а, шайт'а,
 Хьо боьха моьл'а.
 Кхин ког ма баккха,
 Ма-варра хьо вевзи.

Хьо веана тхо дохкан,
Діавьшен ког ловзийна.

Чувоглу юха клегара Хъабиб, стражник. Царна тле тоь-
паш лавина. боглу, Дудий, кхин обаргашший. Вукху аглор, тле
тоьпаш лавина боглу кхин а обаргаш. Хъабибан, моллин,
стражникан куьйгаш тлехъа доьхку.

Дуда (Хъабибе).

Хъайн коьртан маршо
Хъайна езахъ,
Дуьненахъ маьрша
Хъайна лелан лаахъ,
Ахъа чехка омар де,
Стражникаш, юхадовла але,
Уьш бахийта блон некъа тле,
Обаргаш цигахъ бу алий.

Хъабиб. И дийр дац аса.

Мусост. Ца дахъ, вуьйр ну аса (тон лоцу).

Дуда. Ала, мохъ тоххе.

(Обаргаш вен чухъаьлхича). Совца, собар
де аша.

Хъабиб. Иван!.. Со!дул!..

Сцени тлехъара мохъ. «Хлун бах?»

Хъабиб. Чехкка юха довлий,

Блон некъа тле шу гло

Алексей!..

Обаргаш цигахъ бу.

Тхо а шуна тлаьхъа «дладоглу».

Сцени тлехъара мохъ: «Дика ду».

Мусост. Тоха мохъ вукхаьрга а.

Хъабиб (вукху аглор мохъ туху). Ва-а Іабдул!..

Алексей!..

Сцени тлехъара мохъ: «Хлун бах ахъа?»

Хъабиб. Чехка юхадовлий,

Блон некъа тле шу гло.

Обаргаш цигахъ бу,

Тхо а шуна тлехъа доглу.

Сцени тлехъара мохъ: дика ду».

Молла. Дуда, делах кхера.

Мусост. Собар ахъа.

Хъабиб. Хинца аша соь хлун бах?...

Дуда. Хьо кхин дла ца веа (Тон тухий, Хъа-
биб воб).

(Стражнике). Схъавоьл хьо.

Охъадилла хъайгара герз,

Хьо вуьту оха маьрша,

Хир ю хьан зуда,

Хир бу хьан доьзал.

Паччахь пагонаш, ахьа хьайн цIа а гIой..

(куьйгаш а достий, цIа вохуьйту).

Молла. ХIай дела, аса доьху,

Кьинхетам тхох бехьа.

Обаргаш моллина чугIоьрта.

Дуда. Собар.

Молла. ХIинца шу а со а вен гIерта?

Мусост. Хьо везара цестан,

Кхин хьо хьайн цIа ца леста.

Хьуна валар тIехь дац, молла,

Хьо динна да вац?

Топ а хьуна кхетар яц,

Жайна хьоьгахь дац?

Молла. И деза жайна

Ду соьгахь, дала делла.

Мусост. Уйт, аннаьссиз яI-кх,

Молла, молла,

Тхо духкуш лелла.

ХIун эхь дара хьан сибайтана

Сел боьха ца хилча?

Ахьа халкъан цIнй тетти,—

Иза хьайха тешча,

Ерриге а хьан ойла,

Берриге а хьан некъ

Хилла хьайн дегIан тамана

Ахьа арабаьккхина

И хьуьлла йогIург евзий хьуна?

ЧудогIу ПетIамат, Лагий

Молла. ПетIамат?

ПетIамат. Ю, ПетIамат ю со.

Мусост. Дийца, айхьа цунна тIехь кхоьллинарг.

Молла. ХIун дуьйцур ду аса?

Лага. Дийца, вала!

Мусост. Схьадийца.

Молла. Аса ПетIаматана тIехь

Кхоьллинарг харц ду.

Нахала со ца валан,

Кхоьллина дара.

ПетIамат цIена ю,

Кхунах сайн зуда ян
 Суна лиънера.
 Мусост. ХIун дира ахъа Лагина?
 Молла. Со аьшнашвеш хIара лелча,
 Хъераваьлла аьлла це
 Аса тиллира, халкъана
 Иза бакъ а моьттира.
 Мусост. ХIун дина ахъа Калина?
 Молла. ПетIамат суна езийла
 Калина хаара.
 Иза суна новкъа вара,
 Хъабибан кера ас и велира.
 Мусост. Хъан балийра хIорш кхуза?
 Молла. Аса балийра.
 Мусост. Хъайна дешн а эцна,
 Тхо дохка гIерташ
 Хъо варий?
 Молла. Вара.
 Мусост. Iайтта, хъан са даккхан.
 ПетIамат. Хъайн харц зурма ахъа кхин ца
 лоькху.
 Кхин ахъа гIийла бай, миска нах
 Ца буу, кхин ца хъийзабо,
 Халкъана даI хъо ду,
 Халкъана дIовш хъо ду,
 Хъо а, молла, вуьйш санна,
 Вуьйш а охIланаш, хъо санна.
 Берриге а дера лазам,
 Лаьхьалла хъо моллица хиллера,
 Ерриге а мекхалла, гомалла
 Хъоьца хиллера.
 ХIара ду хъуна, ахъ суна дуьненахъ
 Цкъа а гIайгIа-бала ца хилийта,
 Суна хъо везийта
 Даьккхина хъан детин сийлахъ
 хIайкал.
 ХIара ду хъуна, со дакъаза
 яьккхина,
 Нохчийн, гIалгIайн халкъ декъаза
 лелийна
 Хъан сийлахъ, дазийра хIайкал.
 (ХIайкал хъалха а кхуссий, топ
 туху)

Лага. Ёуьллург молла вара,
 Жайна кара лаьцна,
 Дуьне вайна кьахьднна,
 Шена иза хаздина.
 ХIара а вара, вай, тайпана ву а олуш.
 И Ёуьллу Хьабиб вара
 Мехкан ден кIант,
 Сир диллинчу пагонех
 Паччахьна вай доьхкина,
 Иза вара, вайн тайпана ву олуш.
 Совдегар Тимар ву
 Мисканаш бацош.
 Иза а ву вайн тайпана ву олуш...
 Моллас лацийтина
 Ёолчун юуш, ёоцчун Ёодика еш
 Лелла Кала. Иза а вара
 Вайн тайпана ву олуш...
 Хьо Дуда, и Мусост,
 Со Лага, хIара Ёохкурш—
 Вай дерриге а
 Цхьана тайпана дара.
 Амма, хилла вай
 Декьалуш шина тайпана.
 Къечу нахана паргIато луш,
 Хьаьнал даха лууш,
 Вай—цхьа тайпа.
 Вайн ций муьйлуш хIорш—
 Кхин тайпа.

Дуда. Бакълоь хьо Лага.

Лага. Ерриге а мекхалла, дIаьвшалла,
 Харцалла, лаьхьалла тайпа аьлла цIе
 тиллина,
 Ерриге а
 Шайн куьйга айтина вайна тIе
 Тоьхна, хIинцалц вай
 Хьийзий кхара.
 Дин вайна хьалха
 Детташ,
 Вайна хьалха девлла, цхьа
 Вежарий, цхьа тайпа, тукхам
 Вай ду, — бохуш, вай дуьгура кхара—
 Стенга?.. Аса хотту шуьга!
 Вай дуьгура кхара, ПетIамат Инах

Кхосса, хьо Сибарех вехка,
Со, шуна ма-гарра, чолакх, заьлап ван.
Тлулгашца сан Мусост вахон.
Гийланиг, кьениг вацош,
Шайна хьал гулда.
Вайн дайх диснна мехкаш
Шайн кера дерзон.
Паччахьна вайн духкуш,
Пагонаш, мидалш охка.
Иштта цу новкъа дуьгур вай кхара.
Дуьгуш а лаьтта, дуьгур а ду,
Нохчийн, гIалгIайн халкъ кхетталц,
ХIора тайпанна, шен тайпа-тукхам,
Тахана вайн тайпа-тукхам санна,
Шина декъе декъалой хаьалц.

Д у д а. Хьо бакълоь, Лага.

Ахь дуьйцучун
КIорггера ойла ян еза хIорамма а.
Схьадовла суна тIаьхьа.
(ДIабольху).

all well

Ч У Л А Ц А М

Салид Бадусви творчествох лаьцна	3
Дешархочуьнга	12

Роман

Петламат (хьалхара дакъа)	15
---------------------------	----

Повесташ

Бешто	47
Церан ари	87

Дийцарш

Тхан хьехархо М. Горький	107
Тракторист Жунид	113
Глу	118
Зайнап	121
Олдам	126
Баудди	137
Иадат	148
Кабиха	160
Чарх	166
Имрап	168
Бекхам	179

Пьеса

Петламат	197
----------	-----

Саид Бадугев

ИЗБРАННОЕ

(На чеченском языке)

Составитель *Джамалханов З.*
Редактор *Мусаев М. М.*
Художник *Токарев Е.*
Худож. редактор *Евменова Н. И.*
Техн. редактор *Кузьменкова Н. Т.*
Корректор *Джамалханов З.*

✱

Сдано в набор 16.III 1960 г. Подписано к печати 16.VI 1960 г.
Формат 84x108¹/₁₆. Объем 8,37 (13,72) п. л. Уч.-изд. л. 14,38+1 пер.
Тираж 3000.

Чечено-Ингушское книжное издательство,
Грозный, 21, улица Ленина, 14.

✱

Заказ № 1740.
Типография имени 11 августа 1918 года,
Грозный, проспект Революции, 30/3.
Цена 7 р. 80 к.

2

